De Gulden Passer. Jaargang 1

bron
De Gulden Passer. Jaargang 1. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1923

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005192301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

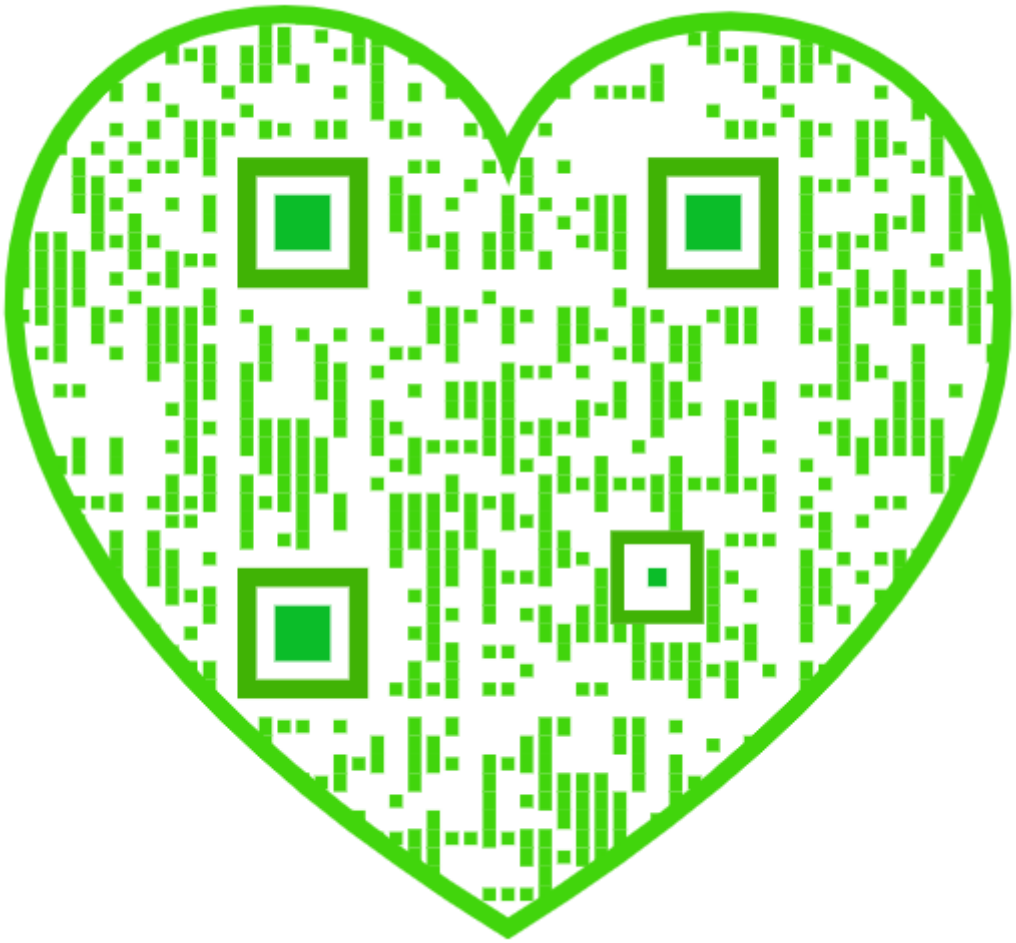

[De Gulden Passer 1923]

Inhoud. - sommaire.

APERS (R.).	De Nederlandsche Cato-vertalingen	p. 193
BECKER (B.).	Thierry Coornhert et Christophe Plantin *(ill.)*	p. 97
BERGMANS (P.).	Un Imprimeur-Musicien Tielman Susato	p. 45
BURGER Jr. (C.P.).	De Inneming van Antwerpen in 1585, in een Italiaansch Heldendicht bezongen	p. 145
COOLS (J.).	Godevaert Bac	p. 173
DELEN (A.J.J.).	Antwerpsche Drukkersmerken I. *(ill.)*	p. 64
DELEN (A.J.J.).	Illustraties met vervangbare stukken *(ill.)*	p. 137
DELEN (A.J.J.).	De Triomf van Jacobus Castricus *(ill.)*	p. 153
DUMERCY (Ch.)	Louis Elsevier à Anvers et à Liège	p. 80
GEEREBAERT (A.).	Nog een Nederlandsche Cato-vertaling	p. 126
HEURCK (Em. H.).	Une ancienne Édition anversoise de Pierre de Provence *(ill.)*	p. 74
HOC (Marcel).	Quatre Impressions de Jean d'Ingelsche alias Lettersnyder	p. 161
HOC (Marcel).	Un Recueil de Placards monétaires imprimés par Jérôme Verdussen en 1628	p. 169
KRUITWAGEN (B.).	De Incunabeldrukker en Lettersteker Henric Pietterssoen die Lettersnider van Rotterdamme (c. 1470-1511) *(ill.)*	p. 5

SABBE (M.),	Th. Crajenschot en de Antwerpsche Boekverkoopers	p. 54

SABBE (M.).	Een Liedeken van de ‘Violieren’ op den Vrede van Cateau-Cambrésis *(ill.)*	p. 124
SABBE (M.).	Valsche Plantin- en Moretus-drukken.	p. 182

(Voor den inhoud van de verschillende rubrieken: *Boeken, Tijdschriften,* enz., zie men het hiernavolgende Register.

Pour le sommaire des différentes rubriques: *Livres, Revues*, etc. voir le Registre ci-après.

Register. - registre.

Annales de l'Académie Royale d'archéologie de Belgique, in ‘Tijdschriften’		p. 142
Apers (R.).	De Nederlandsche Cato-vertalingen	p. 193
Audin (M.)	Impressions de Louis Perrin, besproken door A. D(elen)	p. 88
Bac (Godevaert).	d. J. Cools	p. 173
Becker (B.).	Thierry Coornhert et Chr. Plantin	p. 97
Bergmans (P.).	Un Imprimeur-musicien Tielman Susato	p. 45
Bergmans (P.).	Les Imprimeurs Belges à l'Étranger, besproken door A. D(elen)	p. 87
Boek (Het), besproken in ‘Tijdschriften’		p. 78-142
Boeken		p. 83-139-194
Bomberghen (Généalogie de la famille van), besproken door A. D(elen)		p. 88
Bulletin officiel du Touring Club de Belgique in ‘Tijdschriften’		p. 142
Burger Jr. (C.P.).	De Inneming van Antwerpen in 1585, in een Italiaansch heldendicht bezongen	p. 145
Bijdragen tot de geschiedenis van het aloude Hertogdom Brabant, in ‘Tijdschriften’, door J.A. Goris		p. 141
Calvinisme (Documents concernant l'histoire du)		p. 202
Castricus (Jacobus) De Triomf van. door A.J.J. Delen		p. 153
Cateau Cambrésis (Een Liedeken van de Violieren op den Vrede van) door M. Sabbe		p. 124
Cato-vertaling (Nog een Nederlandsche) d. A. Geerebaert		p. 126

Cato-vertalingen (De Nederlandsche) door R. Apers		p. 193
Conférences de la Maison du Livre		p. 92
Cools (J.).	Godevaert Bac	p. 173
Coornhert (Thierry) et Chr. Plantin pr. B. Becker		p. 97
Crajenschot (Theodorus) en de Antwerpsche Boekverkoopers door M. Sabbe		p. 54-91
Delen (A.J.J.).	Antwerpsche Drukkersmerken I	p. 64
Delen (A.J.J.).	Illustraties met vervangbare stukken	p. 137
Delen (A.J.J.).	De Triomf van Jacobus Castricus	p. 153
Demandes de renseignements		p. 94-199
Documents concernant l'histoire du Calvinisme		p. 202
Doodsbericht		p. 203
Drukkersmerken (Antwerpsche) I door A.J.J. Delen		p. 64
Dumercy (Ch.).	Louis Elsevier à Anvers et à Liège	p. 80
Duyse (Fl. van).	Zie Wilhelmus van Nassouwe	p. 195
Elzevier (Louis) à Anvers et à Liège, par Ch. Dumercy		p. 80
Fleuron (The) a journal of typography in ‘Tijdschriften’		p. 196
Geerebaert (A.)	Nog een Nederlandsche Cato-vertaling	p. 126
Heurck (E.H. Van).	Une ancienne édition anversoise de Pierre de Provence	p. 74
Hoc (Marcel).	Quatre Impressions de Jean d'Ingelsche alias Lettersnyder	p. 161
Hoc (Marcel).	Un Recueil de Placards monétaires imprimé par Jérôme Verdussen in 1628	p. 169
Hoc (Marcel).	Etude sur Jean Gaspard Gevaerts, besproken door M. S(abbe)	p. 84

Impressions (Quatre) de Jean d'Ingelsche alias Lettersnyder, par Marcel Hoc p. 161

Imprimeur-Musicien (un), Tielman Susato p. P. Bergmans p. 45

Incunabeldrukker (De) en Lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme (c. 1470-1511) door P.B. Kruitwagen p. 5

Ingelsche (D') Jean-alias Lettersnijder. Quatre impressions de. par Marcel Hoc		p. 163
Inleiding		p. 3
Inneming van Antwerpen (De) in 1585 in een Italiaansch Heldendicht bezongen, door C.P. Burger J^{r}		p. 145
Illustraties met vervangbare stukken, door A.J.J. Delen		p. 137
Introduction		p. 4
Kossmann (J^{r})	Zie Wilhelmus van Nassouwe	p. 195
Kruitwagen (P.B.)	De Incunabeldrukker en Lettersteker Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdam (c. 1470-1511)	p. 5
Lettersteker (De Incunabeldrukker en) Henric Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdamme (c. 1470-1511) door P.B. Kruitwagen		p. 5
Liedeken (Een) van de ‘Violieren’ op den vrede van Cateau-Cambrésis, door M. Sabbe		p. 124
Louvain.	La nouvelle collection d'incunables de la Bibliothèque de l'Université de	p. 201
Mincoff-Marriage (E.).	Zie Souterliedekens	p. 86
Morison (Stanley).	On type faces, besproken door A. D(elen)	p. 89
Mortet (Ch.)	Les origines et les débuts de l'imprimerie, besproken door A. D(elen)	p. 88
Murtrie (Mc.) (Douglas C.)	The Corrector of the Press in the early days of printing, besproken door M. S(abbe)	p. 140
Nécrologie		p. 203
Pierre de Provence (Une ancienne édition anversoise de) par Em. H. van Heurck		p. 74
Placards monétaires (Un recueil de) imprimé par Jéróme Verdussen en 1628, par Marcel Hoc		p. 169
Plantin- en Moretusdrukken (Valsche), door M. Sabbe		p. 182

Sabbe (M.) Theodorus Crajenschot en de Antwerpsche Boekverkoopers p. 54

Sabbe (M.)	Handschriften en Vroegdrukken, besproken door A. D(elen)	p. 89
Sabbe (M.)	Een Liedeken van de 'Violieren' op den Vrede van Cateau-Cambresis	p. 124
Sabbe (M.)	Valsche Plantin- en Moretusdrukken	p. 182
Snipperingen (Bibliographische)		90, 201
Souterliedekens. Een Nederlandsch Psalmboek van 1540, uitgegeven door El. Mincoff-Marriage, besproken door M. S(abbe)		p. 86
Sterck (Dr J.F.M.)	Hoofdstukken over Vondel en zijn kring, besproken door M. S(abbe)	p. 83
Susato (Tilemannus).	Salve Antverpia, besproken door M. S(abbe)	p. 195
Susato (Tielman),	Un Imprimeur-Musicien, par P. Bergmans	p. 45
Taalgids (De Nieuwe) in 'Tijdschriften'		p. 80
Tielman (v. Susato)		p. 45
Tirabassi (A.)	V. Susato	p. 195
Triomf (De) van Jacobus Castricus, door A.J.J. Delen		p. 153
Tijdschriften		p. 78, 141, 196
Valsche Plantin- en Moretusdrukken door M. Sabbe		p. 182
Varietés bibliographiques		p. 90-202
Verdussen (Jerôme) Un Recueil de Placards monétaires imprimé par) p. Marcel Hoc		p. 169
Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie besproken in 'Tijdschriften'		p. 78-142
Vragen om Inlichtingen		p. 94-199
Vries (H. de)	Correspondance de Bonaventura Vulcanius, besproken door M. S(abbe)	p. 194
Vries (Herman de) Genève pépinière du Calvinisme hollandais I, besproken door M. S(abbe)		p. 139

Wegg (Jervis) Antwerp 1477-1559, besproken door M. S(abbe) p. 89

Westen (Walter von Zur). Musiktitel, besproken door A. D(elen) p. 89

Wilhelmus van Nassouwe, 3de uitgave, besproken door M. S(abbe) p. 195

[Nummer 1-2]

Inleiding.

Toen de ‘Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen’ gesticht werd in 1878, gaf het toenmalig bestuur een periodisch *Bulletijn* uit. Dit verscheen tot in 1883. Het bevatte behalve de verslagen er mededeelingen van bestuurlijken aard, belangrijke bijdragen op historisch gebied.

Waar wij op dit oogenblik in België geen enkel bibliographisch tijdschrift meer bezitten, en de specialisten die in dit vak ten onzent werkzaam zijn, hunne bijdragen aan vreemde tijdschriften moeten afstaan, hebben wij het nuttig geoordeeld in die leemte te voorzien door heruitgave van dit *Bulletijn,* dat voortaan verschijnen zal onder den titel *De Gulden Passer.*

Ons tijdschrift zal gewijd zijn aan de geschiedenis van de Antwerpsche typographie in 't bijzonder, en verder aan alles wat daarmee in verband staat. Bio- en bibliographische studies en artikels over Antwerpsche drukkers, boekhandelaars, lettergieters, stempelsnijders, boekbinders en illustrators, over merkwaard je figuren van het Antwerpsch humanisme, en uit de geschiedenis onzer stad tot op het einde der XVIIIe eeuw, zullen in *Den Gulden Passer* plaats vinden, terwijl mededeelingen over veilingen, catalogi van Antwerpsche drukken, inhoud van tijdschriften, boekaankondigingen, enz., onze lezers bestendig op de hoogte zullen houden van alles wat op het gebied der Antwerpsche bibliographie verdient te worden aangestipt.

Een rubriek ‘Vragen om Inlichtingen’ staat ten dienste van onze medewerkers en lezers.

Verscheidene geleerde specialisten in ons land en in den vreemde hebben ons reeds bijdragen toegezegd, zoodat wij door het uitgeven van *Den Gulden Passer* in ruime mate zullen meewerken tot het beter bekend maken van het schoone Antwerpsche verleden.

DE REDACTIE.

Introduction.

Lorsque la ‘Société des Bibliophiles Anversois’ fut fondée en 1878, elle commença la publication d'un *Bulletin*, qui parut jusqu'en 1883. Il contenait en dehors des compte-rendus et communiqués d'ordre administratif, plusieurs articles remarquables traitant des sujets historiques.

Ne possédant plus en Belgique aucune revue bibliographique et nos spécialistes dans l'histoire du livre étant obligé de publier les fruits de leurs recherches dans des revues étrangères, nous avons cru qu'il serait utile de reprendre la publication du *Bulletin,* qui paraîtra dorénavant sous le titre du *Compas d'Or*.

La revue sera consacrée en particulier à l'histoire de la typographie anversoise, et en général à tout ce qui s'y rapporte. Nous publierons des études et articles bio- et bibliographiques sur les imprimeurs, libraires, fondeurs de caractères, tailleurs de poinçons, relieurs et illustrateurs anversois, sur les personnalités remarquables de l'humanisme et de l'histoire de notre ville jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Une place sera réservée aux communications concernant les ventes, catalogues d'impressions anversoises, sommaires des revues, publications récentes, etc. de façon à tenir nos lecteurs au courant de tout ce qui se rapporte à la bibliographie anversoise.

Une rubrique ‘Demandes de Renseignements’ est mise à la disposition de nos collaborateurs et lecteurs.

Plusieurs éminents spécialistes de la Belgique et de l'étranger nous ont déjà promis leur collaboration. Nous espérons contribuer par la publication du *Compas d'Or* à mieux faire connaître le brillant passé de la ville d'Anvers.

LA RÉDACTION.

De incunabeldrukker en lettersteker Henric Pieterssoen die lettersnider van Rotterdamme (c. 1470-1511)[1].

Het onbehoorlijk-lange opschrift van dit artikel heeft aanstonds eenige verklaring noodig, bijzonderlijk wegens de woorden ‘incunabeldrukker’ en ‘lettersteker’, die tegelijk de titels aangeven, krachtens welke deze 15e-eeuwsche Rotterdammer recht heeft op een grootere bekendheid dan hem tot heden toe is ten deel gevallen.

Het zuiver-hollandsche woord voor ‘incunabel’ is ‘wiegedruk’, en duidt reeds uit zichzelf aan: een boek, dat gedrukt werd in den tijd, toen de boekdrukkunst nog in de wieg (latijn: *incunabulae*) lag. Alle boeken, die tot het jaar 1500 zijn gedrukt, noemt men incunabelen - het woord ‘wiegedruk’ wordt zelden gebruikt. En stelt men, om een rond getal te nemen, de uitvinding van de boekdrukkunst op het jaar 1450, dan verstaat men derhalve onder incunabelen: de boeken, die in de eerste halve eeuw na de uitvinding der boekdrukkunst verschenen zijn[2]. Een incunabeldrukker is dus niets anders dan een boekdrukker, die reeds vóór of in het jaar 1500 werkzaam was.

Een ‘lettersteker’ hetzelfde als ‘lettergraveur’ en als het vroeger gebruikelijke ‘lettersnijder’, is de man, die de stalen stempels vervaardigt, welke noodig zijn voor het gieten van de losse looden lettertjes, waarmede een boek gedrukt wordt. Om de beteekenis, die onze Rotterdammer voor zijn tijd en voor de latere eeuwen gehad heeft, goed te begrijpen, moeten wij in het kort nagaan, waarin het lettersteken en lettergieten eigenlijk bestond. Eerst dan kan men zich een goed begrip ervan vormen, waarom Hendrik Pieterszoon een bijzondere plaats als lettersteker inneemt.

De uitvinding van de boekdrukkunst bestond niet, zooals men wel eens meent, in het vervaardigen van grootere of kleinere houten letters, die men ofwel samen op één houtblok of plank,

1) Dit opstel is een vermeerderde en verbeterde herdruk van een stuk, dat geplaatst werd in het *Rotterdamsch Jaarboekje,* Tweede reeks. Jg. VII (Rotterdam, W.L. en J. Brusse, 1919), blz. 3-38.

2) De eerstelingen van ieder ander zelfstandig grafisch procédé: de houtsnee, de ets, de clair-obscuur, den steendruk, kleurendruk enz. noemt men ook: incunabelen. Het woord is daar echter ontleend aan het voornaamste grafische procédé: den boekdruk.

ofwel afzonderlijk stuk voor stuk uitsneed, maar in het gieten van losse looden staafjes, op welker uiteinde de gewenschte letter stond. Met andere woorden: de uitvinding van de boekdrukkunst staat gelijk met de uitvinding van het lettergieten, en de man, die dit het eerste heeft uitgevonden (hoogstwaarschijnlijk is het een Hollander geweest) is dus de eigenlijke uitvinder der boekdrukkunst[1)].

Het gieten van letters geschiedt op de volgende wijze: Men snijdt op het uiteinde van een staafje staal, patrijs of stempel geheeten, de gewenschte letter in spiegelbeeld uit; daarna slaat men die stalen letter 1 à 2 millimeters diep in een blokje koper, matrijs geheeten. Die matrijs plaatst men in een zoogenaamden klemhaak, een instrument niet grooter dan een flinke vuist, welks twee ijzeren binnenkanten zóó in elkaar sluiten, dat er vlak boven de in de matrijs ingeslagen letter een langwerpig-vierkante ruimte wordt gevormd. In die ruimte giet men lood, en nadat men dit even heeft laten afkoelen, maakt men den klemhaak los, neemt het looden staafje, op welks boveneinde zich de letter bevindt, eruit, en na eenige fijnere bewerkingen is de letter gereed, en kan door den letterzetter worden gebruikt. Een bladzijde druks, zooals de lezer er een in ‘De Gulden Passer’ voor zich ziet, bestaat uit ongeveer 2400 van zulke losse staafjes.

Iedere lettersoort bestaat uit ongeveer 90 teekens, nl.: 26 hoofdletters, 26 kleine letters, de letters met accenten, de cijfers van 0 tot 9, de zoogenaamde ligaturen: AE, OE, ae, oe, ff, fl, fi, ffi, enz., haakjes, streepjes, punten, komma's, vraag- en uitroepteekens, enz. enz. Er moeten dus 90 verschillende stalen stempels gegraveerd worden, die in 90 afzonderlijke matrijzen worden ‘afgeslagen’, zooals de vakterm luidt. Om uit die matrijzen de benoodigde letters te gieten, heeft men natuurlijk slechts één klemhaak noodig. Want heeft men bijvoorbeeld de matrijs met de hoofdletter A in den klemhaak gestoken, dan kan men daaruit, laten we zeggen 500 A's gieten; daarna vervangt men de A-matrijs door de matrijs met de letter B, giet weder zooveel B's als men noodig denkt te hebben, en zoo krijgen alle matrijzen achtereenvolgens een beurt. Het eenige wat men bij het lettergieten in groote hoeveelheid noodig heeft

1) Zie verder daarover het opstel (lezing) in de *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 1917-1918* (Leiden 1918), blz. 24-26.

- minstens eenige honderden kilo's - is lood; want om een boek te drukken moet men bijvoorbeeld 12000 a's, 3000 b's, evenzooveel c's, 10.000 d's, 28.000 e's enz. voorradig hebben, daar een boek met 4 of 8 bladzijden tegelijk gedrukt wordt, en terwijl het eene achttal bladzijden onder de pers is, de letterzetters weer aan het volgende, en zelfs aan een derde achttal moeten kunnen doorwerken, opdat de arbeid geregeld kunne voortgaan. En de letters moeten in ongelijke hoeveelheden worden aangemaakt, daar de e - althans in het Nederlandsch - ruim tweemaal zooveel voorkomt als een a, en bijna tienmaal zoo dikwijls als een b, d of z. Dat moet de lettergieter voor iedere taal afzonderlijk berekenen volgens een zoogenaamde letterpolis. Het Latijn gebruikt bijv. veel meer q's, u's, en m's dan het Nederlandsch.

Verder is het duidelijk dat, als er aan den stempel van de P of aan de matrijs van de R een fout is, alle P's of R's diezelfde fout zullen vertoonen. Mankeert er verder iets aan den klemhaak, dan hebben alle letters, die daaruit gegoten worden, hetzelfde mankement.

Eindelijk moet nog uitdrukkelijk erop gewezen worden, dat aan het werk van den lettersteker, dus aan het uitsnijden oftewel graveeren van de stalen stempels, voorafgaat het werk van den teekenaar. Hij is eigenlijk de man die een lettersoort schept. Hij is het, die ervoor moet zorgen, dat al die 90 letters en teekens in de duizenderlei combinaties, waarin ze door den letterzetter moeten worden gerangschikt, steeds één harmonisch, rustig geheel vormen, bij welks lezing het oog zich niet vermoeit, doch integendeel aangenaam wordt aangedaan, zoodat de letter zich gemakkelijk en duidelijk laat lezen. De teekenaar vervaardigt dus, voordat het graveeren der stempels begint, modellen van alle 90 stempels, en aan die modellen heeft de lettersteker zich nauwkeurig te houden; hij mag er geen 1/10 millimeter van afwijken. Is er slechts één letter fout geteekend of fout gegraveerd, dan is de heele lettersoort bedorven, vooral als de foutieve letter wat veel voorkomt. Het oog stuit dan ieder oogenblik op een onregelmatigheid, die, ook al is men zich niet bij reflexie ervan bewust, toch vermoeiend werkt en onaangenaam aandoet.

Maar hebben teekenaar en graveur hun arbeid goed volbracht, staan alle rondingen van de c, e, o, b, d, q met elkaar in harmonisch verband; zijn de opstaande stokken van de b, d, h, k, l, en

de neerhangende van de p en de q alle naar verhouding even dik, en evenwichtig aan het lichaam van de letter verbonden; is de afstand tusschen de verschillende letters zóó berekend, dat de zwarte en witte partijen van een vakkundig zetsel zoo gelijkmatig mogelijk zijn verdeeld; zijn alle stalen stempels goed in de koperen matrijzen afgeslagen, en zijn de matrijzen zoo nauwkeurig bijgevijld (gejusteerd), dat de diepte van de letter, en de afstand van den boven-, zij- en onderkant van de matrijs overal precies dezelfde is, dan kan de lettergieter weinig meer eraan bederven. Ik zeg 'weinig'. Want zorgt hij niet, dat de breedte van het letterstaafje, waarop de letter wordt gegoten, harmonieert met het beeld van iedere letter afzonderlijk, dan krijgt men toch weer een leelijk geheel. Verondersteld bijv., dat het letterstaafje waarop de e gegoten is, aan de linkerzijde te breed wordt genomen, en de a aan den rechterkant, zoodat die letters, als zij op het papier worden afgedrukt, telkens te ver van de vlak voorafgaande of volgende letter afstaan, dan wordt de onderlinge verhouding tusschen de letters verbroken. Men krijgt dan iets abominabels te zien, zooals dat in den volgenden regel druks vertoond wordt:

A a n d e n a c h t e r k a n t b e r e i k t m e n d e p l a a t s

Gaat zooiets bladzij na bladzij door, dan is een boek onleesbaar.

Tegenwoordig zijn lettergieterij en boekdrukkerij twee geheel zelfstandige bedrijven. Als een boekdrukker letters noodig heeft, dan doet hij een keuze uit de 'Letterproef' van een lettergieterij, en bestelt dan 50, 100 of meer kilo van, ik zal maar zeggen: 'Hollandsche mediaeval, corps 10 (dessendiaan)', dat is de letter, waarmede 'De Gulden Passer' wordt gedrukt. Kant en klaar krijgt hij dan het zaakje thuisgestuurd. Op de lettergieterij zijn daarenboven teekenaar en graveur meestal twee verschillende personen. Dit alles was in de 15^{e} eeuw geheel anders. De boekdrukkers teekenden en graveerden hunne letters meestal zelf. Iedere boekdrukker ontwierp dus zelf de modellen (teekeningen) van zijn letters, vervaardigde zelf zijn stempels en matrijzen, dikwijls goot hij ook zijn eigen letters, en drukte daarmee zijn eigen boeken. Meermalen verkocht hij deze ook zelf, en was dus nog boekhandelaar erbij.

Natuurlijk had hij ook zijn knechts tot zijn beschikking, en het teekenen, graveeren, gieten, drukken en verkoopen gebeurde dan weliswaar door verschillende personen, maar hoofdzaak was, dat

de leiding van het heele bedrijf in één hand berustte, dat de patroon over alle onderdeelen van zijn bedrijf zelf een wakend oog liet gaan. En zoo komt het, dat in de boeken van de 15e en het begin der 16e eeuw over het algemeen veel meer éénheid en veel meer persoonlijke uiting van kunst en schoonheid en smaak zit, dan in de boeken die na dien tijd zijn gedrukt.

Reeds in de 15e eeuw was er echter een neiging te bespeuren, om den arbeid te verdeelen. De boekhandel had zich reeds vrij spoedig tot een eigen bedrijf ontwikkeld; de verzending per kar of schip, en de verkoop op missen en markten eischten immers een afzonderlijke exploitatie. Maar ook de letter-stekerij en -gieterij begon een zelfstandig vak te worden. Zoo vindt men bij een aantal drukkers aan den boven-Rijn (te Bazel, Straatsburg, Spiers, Heidelberg) reeds sedert ongeveer 1485 een lettersoort, door de vakmenschen aangeduid als M^{21} 90/91, die blijkbaar door eenzelfde lettergieterij is geleverd. Hetzelfde treft men iets later aan in groote drukkerscentra zooals Parijs en Venetië. Een definitieve scheiding van de bedrijven was dat nog niet, eerstens omdat dat gebruiken van dezelfde lettersoort door verschillende drukkers voorloopig nog uitzondering bleef, en ten tweede, omdat minstens het lettersteken en het boekdrukken nog lang in één persoon vereenigd bleven. En dat lag ook voor de hand. Een boekdrukker, die er waarde aan hechtte, mooi werk te leveren, zorgde zooveel mogelijk, onafhankelijk te blijven van de lettergieterij. Hij kon dan de letters waarmede hij drukte geheel naar eigen smaak vervaardigen, en voor iederen tekst en ieder formaat die lettersoort ontwerpen, welke daartoe het meest geëigend leek.

De drukker Jan Thibault, te Antwerpen, getuigt bijvoorbeeld in 1525 op het eind van zijn latijnsch Nieuw Testament uitdrukkelijk, dat hij de cursieve letter, waarmede het boekje gedrukt is, zelf gesneden heeft(1). Hij wordt dan ook elders genoemd: 'Jan Thiboult, printer ende lettersteker'2). Ook andere drukkers uit dien

(1) Vgl. het facsimile bij W. Nijhoff, *L'Art typographique dans les Pays-Bas, 1500-1540.* Livr. XX (La Haye [1918]), pl. Anvers, J. Thibault, III. 13 (dit werk wordt verder aangehaald met de afkorting: NAT.): 'Excusum hoc Novum Testamentum apud Iohannem Thibaldeum, qui et ipse huiusmodi typos formauit'.

2) Door Gaspar Laet Jr., *Defensie responsijf astrologick... op die sotte ende dwalende apologie tseghen hem door Ian Thibault printer ende lettersteker... wtghegheuen.* Antwerpen, M. Hillen van Hoochstraten (1531), bl. 1a. Beschreven bij W. Nijhoff - M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie, 1500-1540* ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1923), n. 1306 (dit werk wordt verder aangehaald als: NK.). Reproductie zie NAT. IX [1910], pl. Anvers, Hillen, XII. 43. - Het werk, dat wij aanhalen als NK., zal binnenkort volledig zijn (alleen de Inleiding en het Alfabetisch Register moeten nog verschijnen).

tijd noemen zich uitdrukkelijk: lettersteker of lettergieter. Martinus de Keyser (Martin Lempereur) zegt in zijn *Psaultier de Dauid* (Antwerpen 20 Juni 1525. N K. 416), dat hij 'fondeur de de lettres' is. Joos Lambrecht te Gent, die daar in 1539 zijn bekende *Refereynen int vroede, int zotte, item int amoureuze* drukte (N K. 1785), klaagt eerst (bl. 1 b): 'Ick schaems my der plompheyt, dat men in onzen landen zo menyghen mensche vindt, die ons nederlantsch duutsch of vlaemsche sprake, in Romeynscher letteren gheprentt, niet ghelezen en can', en noemt zich dan in het colophon: 'Lettersteker'. Waaruit duidelijk genoeg af te leiden is, dat hij zijn romeinsche letters zelf heeft geteekend, gegraveerd en gegoten.

Ook een zekere 'Petreius die boeckdrucker', waarmee ongetwijfeld Johannes Petrejus (Peterszoon) te Kampen is bedoeld, schijnt lettergieter geweest te zijn, en zelfs Grieksche letters gegoten te hebben. Hij was o.a. leverancier van Peter Janszoon te Leiden. Toen deze in 1534 *Den Psalter na die Hebreeusche waerheyt, ouergeset door Johannem Campensem* uitgaf (N K. 1207), vertelde hij daarin aan den Lezer: 'Ick hadde voor mi genomen Titulen met Hebreeussche letteren voor alle die Psalmen te setten, waert saecke geweest, dat Petreius die boeckdrucker dye Hebreeusche letteren gehadt had desghelijc hi wel fraye ende hubsche letteren heeft int Griecsche ende Latine'.

Nu keeren wij eindelijk terug tot onzen Hendrik Pieterszoon den Lettersnijder. Men verontschuldige de voorgaande lange uitweiding. Niet alleen was zij, zooals gezegd, noodig, om een goed inzicht te geven in de beteekenis en den invloed van onzen vrij onbekenden Rotterdammer, maar ook, omdat het over een vak gaat, welks techniek niet juist algemeen bekend is, daar het publiek, wat boeken betreft, alleen in rechtstreeksche betrekking treedt met den boekhandelaar, en hoogstens ook met den boekdrukker, wiens technisch product het onder de oogen krijgt. Maar lettersteken en lettergieten zijn vakken, waarmede men in gewone omstandigheden nooit in onmiddellijke aanraking komt.

Ghepruent Thantwerpẽ int groen
dalvp my Henrijc pieters zoen van
Rotterdam die letter snijder

I. GULDEN LETANIE (Antwerpen z.j.; NK. 1346), bl. 14a. Uit NAT., pl. Antwerpen (cliché 289, proef).

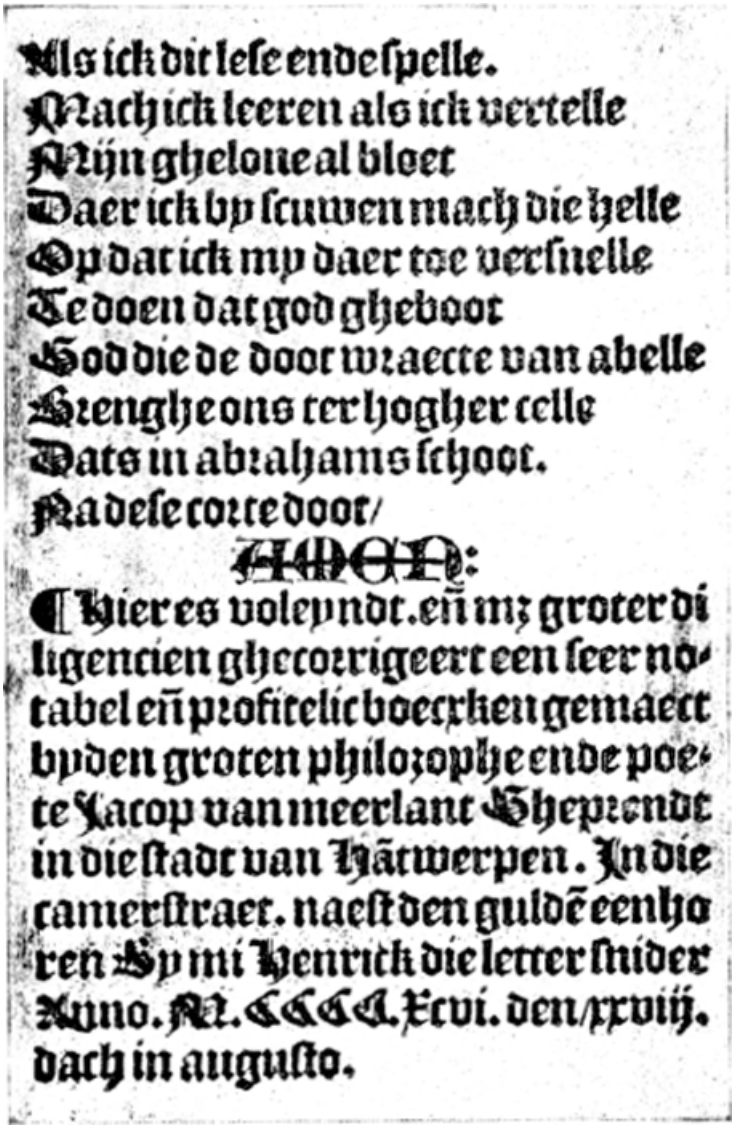

Als ick dit lese ende spelle.
Mach ick leeren als ick vertelle
Mijn ghelone al bloet
Daer ick vp scuwen mach die helle
Op dat ick my daer toe versnelle
Te doen dat god ghevoet
God die de doot wraecte van abelle
Brenghe ons ter hogher celle
Dats in abrahams schoot.
Nadese corte doot/
AMEN:
Hier es volepndt. eñ my groter di
ligencien ghecorrigeert een seer no-
tabel eñ profitelic boecxken gemaect
vpden groten philozophe ende poe-
te Jacop van meerlant Ghepruent
in die stadt van Hãtwerpen. In die
camerstraet. naest den guldẽ eenho
ren Vp mi Henrick die letter snider
Anno. M. CCCC. Lxvi. den xxviij.
dach in augusto.

II. JACOB VAN MAERLANT, Wapene Martijn (Antwerpen, 28 Aug. 1496), bl. 44a (CA. 1026).

Doch ook met deze lange uitweiding zou dit artikel vrij onverstaanbaar blijven, ware het niet dat de Heer Wouter Nijhoff verschillende clichés had willen afstaan uit zijn plaatwerk: *L'art typographique dans les Pays-Bas, 1500-1540,* dat men in dit artikel voortdurend aangehaald vindt. Hem zij hier nogmaals mijn erkentelijkheid daarvoor betuigd evenals aan de uitgeversfirma W.L. en J. Brusse te Rotterdam, die óók hare clichés ter beschikking stelde van 'De Gulden Passer'.

Hendrik Pieterszoon van Rotterdam was dus boekdrukker, misschien ook boekhandelaar, waarschijnlijk ook lettergieter, en vóór alles lettersteker. Gegevens omtrent zijn vader en moeder bezitten wij niet, dan alleen, dat zijn vader den naam 'Pieter' moet hebben gedragen. In 1496 bezat Hendrik een drukkerijtje te Antwerpen, en uit de boekjes, die hij daar drukte, zijn eenige feiten te distilleeren, die tot uitgangspunt kunnen dienen voor verdere onderzoekingen. In genoemd jaar gaf hij te Antwerpen uit de *Wapene Martijn* van Jacob van Maerlant, een boekje in oud 8°-formaat (ongeveer 3/4 van de grootte van 'De Gulden Passer') bestaande uit 44 blaadjes (88 bladzijden), en op het eind daarvan zegt hij: 'Gheprendt in die stadt van Hantwerpen in die Camerstraet naest die Gulden Eenhoren bij mi Henrick die Lettersnider. Anno MCCCC .xcvi. den xxviij. dach in Augusto' (= 28 Aug. 1496[1]). Dat hij van Rotterdam geboortig is, zegt hij in een ander boekje omstreeks dienzelfden datum - het draagt dag noch jaartal - te Antwerpen gedrukt, nl. het *Boeck vanden Houte* (van het H. Kruis), een gedicht, dat vroeger eveneens aan Jacob van Maerlant werd toegeschreven. Het eindigt op de 44^{e} bladzijde met de mededeeling: 'Gheprent Thantwerpen by my Henrijc van Rotterdamme Littersnijder' (CA. 1025).

Heel nauwkeurig hebben wij ons nu door onzen Lettersnijder laten vertellen, dat hij te Rotterdam geboren was, in 1496 een drukkerijtje bezat te Antwerpen, dat hij lettersteker van zijn vak was, en dat hij twee boekjes met gedichten van (pseudo)-Jacob van Maerlant drukte, waarvan de Wapene Martijn op 28 Augustus 1496 van de pers kwam.

In een ander klein boekje van 6 blaadjes, getiteld: *Dit is*

1) Beschrijving van het werkje zie bij M.F. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise du XVe siècle* (La Haye 1874), n. 1026 (dit werk wordt aangehaald met de letters: CA.).

die ganck die ihesus ghinck wt pilatus huse tot opten berch van caluarien, stichtelijke beschouwingen over het lijden van Jesus bevattende, verzwijgt hij weliswaar weer het jaartal, maar geeft hij de ligging van zijn drukkerij nog duidelijker aan: 'Dit boecxken es gheprent Thantwerpen buten die Camerpoert in die Camerstraet naest den Gulden Eenhoren bi my Henrick Lettersnider' (CA. 771). Zijn werkplaats lag dus buiten de Kamerpoort. Maar omtrent één ding heeft hij ons nu nog niet ingelicht, welke namelijk zijn familienaam is. Dien moeten we weer opdiepen uit een ander werkje: *Die gulden letanie vanden leuen ende passie ons liefs heren,* dat slechts 14 blaadjes omvat, en te Antwerpen wederom zonder jaartal is verschenen. Daar luidt aan 't einde het adres: 'Gheprent Thantwerpen int groen dal by my Henrijc pieters zoen van Rotterdam die lettersnijder' (NK. 1346). Hij heette dus 'Pieterszoon' of, zooals we tegenwoordig zouden zeggen: Hendrik Pietersen (Vgl. de afbeelding op Fig. I).

Intusschen zien wij, dat hij te Antwerpen van de Kamerstraat naar het Groen Dal verhuisd is. Dat overkwam onzen Hendrik nog al eens. Bepaald hokvast schijnt hij niet geweest te zijn. We raken althans omstreeks 1500 zijn spoor te Antwerpen kwijt, vinden hem eenige jaren later terug in zijn geboortestad Rotterdam, en daarna te Delft. Doch voordat we hem daarheen volgen moeten we eens nagaan, in hoever en met welk succes hij te Antwerpen naast het drukkersbedrijf ook het bedrijf van 'Lettersnider' heeft uitgeoefend.

De vier genoemde boekjes die uit zijn Antwerpschen tijd dagteekenen, zijn alle met dezelfde lettersoort gedrukt. Wij geven hier een reproductie uit Maerlant's *Wapene Martijn* (Fig. II).

Het is, zooals men ziet, een forsche, mooie, duidelijk leesbare, regelmatige, doch tamelijk zware gothische letter. Behalve de eigenlijke letters, en de gewone leesteekens: punt en dubbele punt (.:), komen er in de Antwerpsche boekjes nog voor eenige vrij zware hoofdletters, 4 à 5 mm. hoog, door de vakmenschen 'volle lombarden' genoemd, dan nog een rubriekteeken, een zoogenaamde divies of divisie (-), en een schuin staand streepje (/), dat de plaats van onze tegenwoordige komma inneemt[1]. Al deze tee-

1) Op blad 48b van *Wapene Martijn* staat nog een groote, gothische hoofdletter M, die 12 à 13 mm. hoog is. Of dit een looden gegoten letter is, of een houten letter, die met de hand later is bijgedrukt, kon ik tot nu toe niet uitmaken; waarschijnlijk is het een looden. In geen enkelen anderen druk van Hendrik den Lettersnijder was tot nu toe deze of een dergelijke letter te vinden.

kens zijn op figuur II te vinden. Wij zouden dus precies kunnen berekenen, hoeveel en welke matrijzen Hendrik de Lettersnijder bezeten heeft.

Bij onze verdere beschouwingen laten wij nu die teekens en de volle lombarden rusten, en houden ons alleen bezig met de eigenlijke lettersoort, waarmede de teksten gedrukt werden, en die volgens den vakterm in dit geval heet: $M^{75}98$. Met deze formule wordt aangeduid, dat de M van deze gothische lettersoort op een bepaalde wijze is geconstrueerd[1)], en dat de hoogte van 20 regels ongeveer 98 millimeter bedraagt.

Behalve de vier genoemde werkjes kennen we nog slechts enkele andere boekjes uit de Antwerpsche periode van Hendrik den Lettersnijder, nl. 2 uitgaven van een Donatus (latijnsche spraakkunst; CA. 648-9), waarvan nog slechts eenige armzalige fragmentjes over zijn, en een latijnsch boekje met Maria-Mirakelen van de Broederschap der Zeven Smarten van Maria te Abbenbroek (CA. 1261), welk werkje in 1496 zou gedrukt zijn, doch waarvan het eenig bekende exemplaar verdwenen is[2)].

Hoe lang Lettersnijder in Antwerpen gebleven is, weten we niet precies; alleen staat het vast, dat hij in 1504 te Rotterdam woonde. Of hij intusschen te Antwerpen of op andere plaatsen nog meer boekjes heeft gedrukt, die thans verloren zijn gegaan, ontsnapt natuurlijk óók aan de contrôle. Veel kunnen het er evenwel niet geweest zijn, anders was er nog wel iets van te vinden. Rekent men alles bijeen, dan kan Lettersnijder in de 8 jaren, die tusschen 1496 en 1504 liggen, slechts hoogstens 2 jaren besteed hebben aan de eigenlijke boekdrukkerij. Maar wat heeft hij dan in de overige 6 jaar uitgevoerd? Ongetwijfeld heeft hij die geheel of grootendeels besteed aan het ‘lettersnijden’, d.w.z. aan het teekenen en graveeren van letters. Het staat

1) In hoofdzaak is het een M welker twee voorste beenen loodrecht staan, en die beide worden gevormd door twee lijnen, een dikke en een dunne, terwijl het derde been den vorm van een 2 heeft, die door twee dwarsbalkjes aan het vorige been verbonden is. Het nummer 75 (als exponent rechts bovenaan geplaatst), geeft aan, dat het de 75^{e} M is van een tabel van 102 M-vormen, door Prof. Konrad Haebler te Berlijn ontworpen. In fig. II kan men die M vinden in regel 2-3 van boven en regel 2 van onderen.

2) Campbell 1261 zegt, dat er een exemplaar berust in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Het was daar echter in 1893 niet te vinden (vgl. *Analecta Bollandiana,* XII, 1893, p. 343, note 2).

zelfs genoegzaam vast, dat hij het letterstekersbedrijf reeds vóór 1496 uitoefende, dus voordat hij een boekdrukkerijtje opzette.

Wij vinden namelijk dezelfde lettersoort, welke Hendrik de Lettersnijder in 1496 te Antwerpen gebruikte, reeds in 1492 gebruikt door den eersten Antwerpschen drukker Matthijs van der Goes[1)], en een jaar daarna, eveneens te Antwerpen, door Govaert Bac, zoo niet in de *Grammatica* van Perottus, 3 Juli 1493 (CA. 1379), dan toch in de *Crone van Maria*, 24 Nov. 1493 (CA. 498)[2)]. Te Deventer is zij reeds op 1 Maart 1493 door den bekenden boekdrukker Jacob van Breda gebruikt voor het drukken van een flinken kwartijn van 256 bladen[3)]. Eveneens wordt diezelfde lettersoort op 6 Juni 1495 gevonden bij den Delftschen drukker Christiaen Snellaert in het *Alphabetum divini amoris* (CA. 801)[4)]. En in hetzelfde jaar treffen we, ruim drie maanden vroeger, alweer dezelfde letter aan bij de Reguliere Kanunniken van het St. Michaelsklooster in den Hem, even buiten Schoonhoven, die hun *Breviarium Traiectense* van 28 Februari 1496 (CA. 375) ermee drukken[5)].

In gewone omstandigheden zouden de incunabel-biliografen uit deze feiten besluiten, dat Matthijs van der Goes te Antwerpen, bij wien de lettersoort het eerst voorkomt, de eigenlijke ontwerper ervan is geweest, en dat Govaert Bac te Antwerpen, Jacob van Breda te Deventer, Snellaert te Delft, en de Reguliere Kanunniken te Schoonhoven, ofwel die letters hebben nagesneden, ofwel ze hebben gekocht van Van der Goes.

Doch nu we precies diezelfde letter eenige jaren later in handen vinden van Hendrik Pieterszoon van Rotterdam, die zich voorloopig van geen andere lettersoort bedient dan deze, en

1) Zie het facsimile in *De incunabelen of wiegedrukken van de hoofdbibliotheek det stad Antwerpen*, door E. de Bom en H. Pottmeyer, 's-Gravenhage 1909, blz. 29 (= *Het Boek*, VIII, 1919, blz. 189).
2) Zie de afbeelding bij J.W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle* (La Haye 1868), plaat 107 cl. Dit werk wordt aangehaald als HMT. De nummers der platen worden niet geciteerd volgens de daarop voorkomende gedrukte nummers, doch volgens de systematische tabel, door Holtrop zelven op pag. 138 opgegeven.
3) *Epistelen ende Evangelien mitten sermonen* (CA. 706). Reproductie van de typen in HMT.66f.
4) Gereproduceerd HMT.84b2 (onderaan), en e2.
5) Zie HMT.118a.

die zichzelven telkens en telkens aandient als ‘de Lettersnijder’, daarmee aangevende, dat het teekenen en graveeren van letters zijn eigenlijk vak was, geeft dat een anderen kijk op de zaak. Met historische zekerheid blijkt, dat onze Rotterdammer de oorspronkelijke ontwerper van die lettersoort moet geweest zijn; en al treedt hij pas in 1496 als boekdrukker op, toch mogen en moeten wij besluiten, dat hij vóór dien tijd reeds als lettersteker werkzaam was, en dat niemand anders dan hij de letters heeft gestoken, die men reeds vóór 1496 te Antwerpen, Deventer, Delft, en Schoonhoven vindt. En dit gaat natuurlijk zeker op, wanneer wij nà 1496 bij Hendrik Eckert, den opvolger van Snellaert (1498), bij Hugo Janszoon van Woerden te Leiden (1498), en bij Peter van Os te Zwolle (1499) de lettersoort terugvinden, welke Hendrik de Lettersnijder heeft gestoken.

Met opzet wordt hier gezegd ‘gestoken’, waarmede bedoeld wordt, dat Lettersnijder zeker de modellen heeft geteekend, de stempels heeft gegraveerd, en die in de matrijzen heeft geslagen. Of hij ze zelf ook voor zijn klanten gegoten heeft, is een andere vraag, die overigens weinig aan de hoofdzaak afdoet. De meest waarschijnlijke loop der dingen is deze geweest, dat onze ‘Lettersnider’ alleen de matrijzen, en misschien ook de daarbij behoorende stempels kant en klaar aan Antwerpen, Deventer, Delft, Schoonhoven, Leiden en Zwolle geleverd heeft, en zich niet zelf naar die plaatsen heeft begeven. Het gieten van de letters is immers zoo'n kunst niet; dat kon men te Deventer en elders zelf ook wel, en de gieters moesten al heel onbekwaam zijn, als zij uit goede matrijzen slechte letters goten, zooals boven (blz. 8) reeds is opgemerkt.

Heeft Hendrik van Rotterdam ook te Keulen afnemers gehad?

Bij sommige Keulsche drukkers treft men lettersoorten aan, die een zeer gemarkeerd nederlandsch karakter dragen. Het zijn typen 6 ($M^{75}98$) en 9 ($M^{75}115$) van Hermann Bumgart, type 11 (Proctor) van Ulrich Zell, en type 8 ($M^{75}98$) van Ludwig von Renchen[1]. De type van Ludwig von Renchen kunnen we echter

1) De lettersoorten worden in de vaktaal ‘typen’ genoemd, welk woord we in dit opstel ook nu en dan zullen gebruiken. De verschillende typen, die een drukker gebruikte, worden door de bibliografen zooveel mogelijk chronologisch gerangschikt, en dan van een volgnummer voorzien. De hierboven genoemde Keulsche typen vindt men afgebeeld in de *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts,* Taf. 293, 294, 416, 422, alsmede in den *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum* I (London 1908), pl. xxvj en xxvij.

aanstonds uitschakelen, daar ze hoogstens een slechte copie is van de letter van Hendrik den Lettersnijder. Daarentegen zijn typen 6 en 9 van Bumgart juist dezelfde als die van Lettersnijder, terwijl type 11 van Zell identiek is met type 6 van Bumgart, en door Zell waarschijnlijk pas in 1502 werd gebruikt. Wij hebben dus feitelijk alleen te maken met de twee lettersoorten van Bumgart. Deze komen beide eerst in of na 1497 voor, dus nadat Hendrik de Lettersnijder zijn drukkerijtje te Antwerpen had opgericht.

Daar Antwerpen als handelscentrum directe verbinding had met Keulen, ligt het voor de hand aan te nemen, dat die nederlandsche lettersoorten daar rechtstreeks vanuit Antwerpen zijn geïmporteerd, ofschoon de kundige bewerkers van den straks in de noot vermelden incunabelcatalogus van het British Museum te Londen steeds verband schijnen te zoeken tusschen Keulen en den genoemden Delftschen drukker Christiaen Snellaert, die inderdaad ook langs anderen weg met Keulen in verband kan worden gebracht. Doch hetzij Snellaert als intermediair gefungeerd hebbe of niet, in elk geval is Hendrik de Lettersnijder de man, om wiens lettersoort het te Keulen ten slotte te doen was.

En zoo krijgen wij tegelijk een perspectief op het schijnbaar onbeteekenende drukkerijtje, dat hij in 1496 te Antwerpen oprichtte. Als drukkerij was de inrichting inderdaad onbeteekenend, maar blijkbaar heeft Hendrik die ook niet opgericht, om ex professo het boekdrukkersvak met annexen te gaan uitoefenen, maar veeleer om reclame-boekjes te drukken voor zijn letterstekerij. Wat de hedendaagsche lettergieterijen trachten te bereiken, door hun Letterproef aan hunne afnemers toe te zenden, datzelfde trachtte onze Lettersnijder te bereiken door het drukken van kleine boekjes, die tevens als zelfstandige handelsartikelen op de markt konden gebracht worden.

Geheel in de lijn van deze beschouwing ligt ook het feit, hij zich ging vestigen te Antwerpen, de voornaamste handelsstad van de beide Nederlanden, welke over directe handelsverbindingen met het binnen- en buitenland beschikte. Tevens verklaart zich nu ook gemakkelijk, hoe zijn lettersoort te Keulen zoo spoedig bekend werd, en ten slotte wordt het dan ook duidelijk, waarom hij zijn drukjes steeds van zulke volledige adressen voorzag, met woonplaats en straatnaam erbij, en steeds met de zorgvuldige vermelding, dat hij ‘lettersnijder’ was.

En hij heeft succes gehad met zijn reclame. Van 1496 af dateert de snelle verbreiding van zijn lettersoort in Nederland en België, zoodat nog geen halve eeuw daarna de grootste helft van de nederlandsche en belgische drukkerijen de typen van onzen Rotterdammer had aangekocht. Ter voegzame illustratie volge hier de lijst der drukkers, bij wie men de Lettersnijder-type aantreft. Het onderzoek loopt slechts tot het jaar 1540, en is voornamelijk gebaseerd op de gegevens, welke in de 22 tot heden verschenen afleveringen van Wouter Nijhoff's werk *L'art typographique dans les Pays-Bas (1500-1540)* te vinden zijn. Het is mogelijk, dat hier of daar een naam te veel of te weinig in de lijst voorkomt, daar de facsimiles bij Nijhoff niet altijd voldoende materiaal geven, om met volkomen zekerheid te oordeelen. Die middeleeuwsche lettersoorten lijken meermalen zoo sprekend op elkaar, dat het zelfs voor een geoefend oog niet altijd mogelijk is, een definitief oordeel te vellen zonder inzage van de oorspronkelijke drukwerken. Eveneens staat het vast dat verschillende drukkers, vooral in de latere jaren, hun letters niet van Lettersnijder zelven betrokken hebben, doch ze hebben laten copieeren door een anderen lettersteker. Ook dit doet weinig aan de hoofdzaak af. Copie of geen copie, het letterBEELD, de teekening, blijft van Hendrik den Lettersnijder[1].

ALKMAAR.

1. Johan van Deventer.

AMSTERDAM.

2. Reynier Hendricxzoon.
3. Jan Jacobszoon.
4. Hugo Janszoon van Woerden (vgl. Leiden).
5. Cornelis van Pepinghen.
6. Doen Pieterszoon.
7. Jan Severszoon (Zyvertsz.) die Croepel.
8. Peter Janszoon Tyebout.

ANTWERPEN.

9. Govaert Bac.
10. Adriaen van Berghen.

1) De Jaren waarin deze drukkers werkzaam waren, en de boeken die zij drukten, worden vermeld in de drukkersregisters bij CA., pag. 517-621, en NK., blz. 791-864.

11. Simon Cock.
12. Jan van Doesborch.
13. Wed. Roeland van den Dorpe.
14. Hendrik Eckert van Homberch (vgl. Delft).
15. Jan de Gheet.
16. Jan van Ghelen.
17. Matthijs van der Goes.
18. Claes de Grave.
19. Michael Hillen van Hoochstraten.
20. Martinus de Keizer.
21. Weduwe Martinus de Keizer.
22. Jacob van Liesveldt.
23. Thomas van der Noot (vgl. Brussel).
24. Hendrik Peeterssen van Middelburch.
25. Hendrik Pieterszoon de Lettersnijder (vgl. Rotterdam en Delft).
26. Willem Vorsterman.

BRUSSEL.

Thomas van der Noot (vgl. Antwerpen)

DELFT[1].

27. Cornelis Corneliszoon.

Hendrik Eckert van Homberch (vgl. Antwerpen).
Hugo Janszoon van Woerden (vgl. Leiden).
Hendrik Pieterszoon de Lettersnijder (vgl. Antwerpen).

28. Cornelis Hendrikszoon de Lettersnijder.

DEVENTER.

29. Theodoricus de Borne.
30. Jacob van Breda.

GOUDA.

31. Collaciebroeders.
32. Allard Gauter.

1) Bij de Delftsche drukkers van c. 1492-1540 wordt Frans Sonderdanck met opzet weggelaten. Wel vermoedt Mej. Kronenberg, dat een van zijn werkjes (Exempel van een Soudaensdochter) gedrukt werd in het begin der 16e eeuw, respectievelijk omstreeks 1520 (zie *Het Boek* X, 1921, blz. 271; vgl. daarbij NK. 913, en het Drukkersregister op blz. 835), doch uit de reproductie van het titelblad, door Dr. G.J. Boekenoogen in 1905 gegeven (*Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen,* III. 119) blijkt, dat wel de houtsnede zeker van omstreeks 1500 is, doch dat de ornamentjes naast de houtsnede zeer modern zijn, en dat ook de groote nieuw-gothieke letter in regel 1, op een vrij laten datum wijst (zeker niet vroeger dan 1530-1535). En daar de twee andere werkjes, die we van Sonderdanck kennen, na 1540 vallen (vgl. Het Boek, t.a.p.), is er geen reden, om het 'Exempel van een Soudaensdochter' vóór 1540 te stellen.

s'-GRAVENHAGE.
Hugo van Woerden (vgl. Leiden).

's-HERTOGENBOSCH.
33. Laurens Hayen.

KAMPEN.
34. Jan Evertszoon.

LEIDEN.
35. Peter Claeszoon van Balen.
Hugo Janszoon van Woerden (vgl. Amsterdam, Delft, 's-Gravenhage).
36. Peter Janszoon.
37. Jan Severszoon.

NIJMEGEN.
38. Petrus Elsenius.

ROTTERDAM.
Hendrik Pieterszoon de Lettersnijder (vgl. Antwerpen).

SCHOONHOVEN.
39. Reguliere Kanunniken (in den Hem).

UTRECHT.
40. Jan Berntszoon.
Jan van Doesborgh (vgl. Antwerpen).

ZUTFEN.
41. Thyman Pieterszoon Os van Breda (vgl. Zwolle).

ZWOLLE.
42. Pieter Os van Breda.
Thyman Pieterszoon Os van Breda (vgl. Zutfen).
43. Lubbertus Rensinck.

Alles bijeengenomen hebben er in de beide Nederlanden van 1493 tot 1540 omstreeks 70 drukkerijen bestaan, en daarvan hebben er 43, dus 60% de type van Hendrik den Lettersnijder aangeschaft. De overigen waren in hun smaak en keuze verdeeld. De drukkerijen in Vlaanderen (te Brugge en Gent), hielden meer, en zulks onder den invloed der fransche cultuur, die door het Bourgondische hof werd bevorderd, van een type met fransch cachet. Leuven gebruikte onder den invloed van den daar vertoevenden humanisten-kring, waartoe ook Erasmus eenigen tijd behoorde, bijna uitsluitend de uit Italië stammende romeinsche en cursieve lettersoort. Ook te

's-Hertogenbosch was dit het geval, wat wel toe te schrijven is aan de daar wonende Broeders van het Gemeene Leven, die zelf een drukkerijtje hadden. In Deventer

en Zwolle treft men drukkerijen aan, welker letters meer naar duitsche voorbeelden waren gesneden. Doch over het algemeen kan men zeggen, dat overal elders, waar de cultuur een onvermengdnederlandsch karakter droeg, zooals in bijna alle in de lijst hierboven genoemde plaatsen, de lettersoort van Hendrik Pieterszoon van Rotterdam ingevoerd werd, soms zelfs met uitsluiting van alle andere lettersoorten[1)].

Binnen 30 à 40 jaren had de Lettersnijder-type zich dus zóó ingeburgerd, dat zij als 't ware de klassieke nederlandsche boekletter was geworden, een feit, dat niet alleen een eervol getuigenis aflegt voor den echt-nederlandschen kunstzin en het koopmansoog van onzen Rotterdammer, maar dat evenzeer den goeden smaak eert en het nationale streven van onze oude nederlandsche boekdrukkers, die zich met bekwamen ijver erop toelegden, hun clientèle ‘nationaal fabrikaat’ aan te bieden. Want de door Lettersnijder ontworpen type was ook in haar ons taan en haren oorsprong een nationale, specifiek-nederlandsche letter. Doch daarover straks.

Tot nu toe hebben wij slechts kennis gemaakt met één lettersoort, door Hendrik den Lettersnijder ontworpen en in den handel gebracht. Zij telde, zooals gezegd, 98 mm. hoogte per 20 regels. Wij zullen ze noemen de ‘middelste’ type, ter onderscheiding van twee andere lettersoorten, een groote en een kleine, eveneens door onzen Lettersnijder geteekend, die echter in vorm en constructie geheel en al gelijk zijn aan de eerstgenoemde, en alleen in grootte en dikte verschillen. De aanduiding is dus bij deze twee andere typen eveneens M^{75}, doch de hoogte per 20 regels is respectievelijk: 115 en 80 mm.

Naast M^{75} 98 krijgen we dus twee formules, nl. M^{75} 115, een groote lettersoort, die gewoonlijk slechts gebruikt wordt om enkele regels, die goed in het oog moeten loopen, te zetten, en M^{75} 80, een kleinere type, waarmede boeken van klein formaat, of van groot formaat, doch dan in 2 kolommen, werden gedrukt.

De groote lettersoort treft men in de handen van Hendrik den Lettersnijder het eerst aan in een allerzeldzaamst boekje van 6 blaadjes in 4°-formaat, dat in de Universiteitsbibliotheek

1) Dit alles geldt over 't algemeen voor de Jaren 1500-1525. Toen de hervormings-litteratuur begon op te komen, kwamen daarmede ook modernere, en meestal Duitsch-gekleurde typensoorten op den voorgrond. Vooral in Amsterdam, Antwerpen, Leiden, Delft, Deventer, Zwolle, Kampen en Zutfen is dat merkbaar.

te Gent berust, en dat geen titel draagt, noch ook een jaartal. Het bevat een aantal latijnsche woorden, en begint: ‘Curia, palacium’ - bij gebrek aan beter, wordt het boekje zoo geheeten - met daarboven de nederlandsche vertaling van ieder woord. Blijkbaar was het dus een schoolboekje[1]. Wat echter dit werkje tot een zeer bijzondere merkwaardigheid maakt, is de laatste regel:

Impressum. Rotterdammis Per me. Henricum Lettersnid(er).

dat is:

Gedrukt te Rotterdam door mij, Hendrik (den) Lettersnijder.

zooals men op het hierbij gevoegde facsimile (Fig. III) kan lezen.

Het blijkt alzoo, dat Hendrik Pieterszoon de Lettersnijder ook te Rotterdam een drukkerijtje heeft gehad. Of hij daar nog meer heeft gedrukt dan dit eene schoolboekje, is niet bekend. Ook weten we niet precies, in welk jaar hij zich in zijn geboortestad heeft gevestigd, daar het schoolboekje geen datum draagt. Doch hier komen gegevens van andere zijde ons ter hulp.

Reeds in 1873 had Marinus Campbell, een fijn incunabelkenner en bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, in een opstelletje over ‘De beginselen der boekdrukkunst te Rotterdam’ de aandacht gevestigd op dit schoolboekje, dat door Ferdinand Vanderhaeghen op de Universiteitsbibliotheek te Gent ontdekt was in den band van een oud boek, waar het in losse blaadjes was opeengeplakt tot Ersatz-bordpapier. Bij een nauwkeurige bestudeering van de lettersoorten, waarmede het boekje is gedrukt, kwam Campbell tot het resultaat, dat het omstreeks 1505 van de pers moet gekomen zijn[2]. Dat Campbell daardoor toonde, een goed oog te hebben op oud drukwerk, wordt bevestigd door een aanwijzing, welke ik te danken heb aan Mej. Dr. H.C.H. Moquette, adjunct-archivaris van het Gemeente-archief te Rotterdam. Beantwoordende aan mijn verzoek, om zoo mogelijk in de Rotterdamsche archieven nasporingen te doen omtrent Hendrik Pieterszoon den Lettersnijder, wees Mej. Moquette mij twee stukken aan, voorkomende in het Archief der Weeskamer, respectievelijk gedateerd: 7 Dec. 1504 en 19 October 1509. In het eerste stuk verklaren de Weesmeesteren, dat ‘heinric pieters soen de printer’ wiens vrouw, die ‘geertruut claes dochter’ blijkt geheeten te hebben, overleden was, den inventaris van zijn goederen heeft overgelegd (verteech ende

1) Beschreven in NK. 665.
2) Vgl. *Bibliographische adversaria.* I ('s-Gravenhage 1873-74) blz. 5-10; 80.

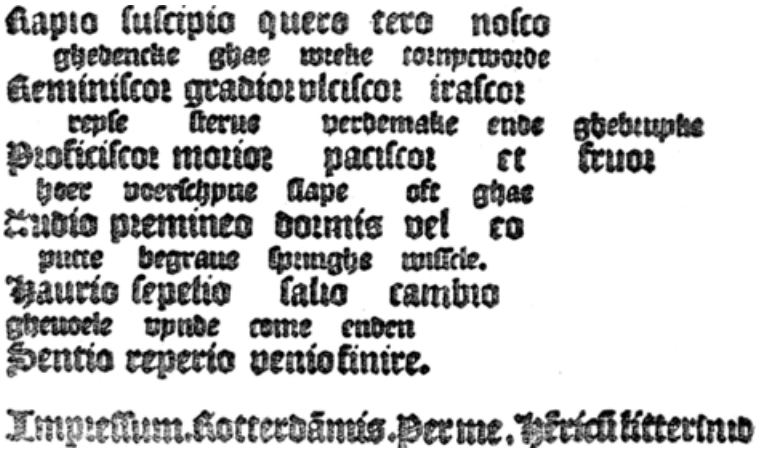
Capio ſuſcipio quero tero noſco
gheuencke ghae wiehe tompeworde
Geminiſco gradior vlciſco iraſco
repſe ſterue verdemake ende ghebruphe
Proficiſco morior pacifco et fruor
hoer voerſchyne ſlape oft ghae
Audio premineo dormis vel eo
pucte begraue ſpringhe wiſſcie.
Haurio ſepelio ſalio cambio
ghewoele vpnde ceme enden
Sentio reperio venio finire.

Impreſſum.Rotterdãmis.Per me.Henricũ Kettermud

III. CURIA PALACIUM (Rotterdam, z.j., NK. 665). bl. 6b.
Uit NAT., pl. Rotterdam (cliché 288, proef).

vertiet), en beloofd heeft, voor zijn kinderen: Cornelis - dezen treffen we later te Delft als boekdrukker aan - Pieter en Catharina, als wier weesmeester de stad Rotterdam optrad, de noodige zorg te zullen dragen. Uit hetzelfde stuk blijkt, dat het huis van Hendrik den Lettersnijder gelegen was ‘int westvirendeel binnen dijcx’, en aan de westzijde belendde aan ‘de Spoyeuaert’. Dat wil dus zeggen, dat hij woonde op de Hoogstraat, hoek Spui, thans no. 347 (mode-rnagazijn van de firma Lampe). Wij laten hier de oorkonde in haar geheel volgen:

Wij Joris Huych Wittesoen ende Pieter Ghijsbrecht Daemszoen scepenen in Rotterdam oirkonden omdat gekuert is etc., dat Heinric Pieterssoen de printer verteech ende vertiet van Cornelis, Pieter, ende Katrijn, sijn weeskinderen, daer moeder oif was Geertruut Claesdochter saliger gedachten. In den eersten zoe sal Heinric blijven in allen goeden ende in allen insculden ende uutschulden. Item Heinric bewijst hem elcx voer hoer moederlic erue ses pont groet vlaems te betalen binnen sjaers daerna dat sij van horen vader vertegen waren. Item Heinric sal Pieter sijn weeskint houden tot sijn mondigen dagen toe ende hem geunen eten ende drincken, cleederen ende scuenen. linnen ende wollen tot all sijn noetdrufte toe ende ter scholen houden gaen, als hij dat mit eren sal willen verandwoerden. Item dit heeft hij versekert up sijn huys ende erue, daer hij nv tertijt inwoent, staende int westvirendeel binnen dijcx ende heeft belegen Margriet meester Jans weduwe an de oostzijde ende de Spoyevaert ande westzijde, noch versekert up sijn porsse en up sijn printen, item voert up all sijn goet wonnen ende ongewonnen. In kennissen besegelt mit onsen segelen int jaer ons Heren xvc ende vier upten sevenden dach in December[1].

Het blijkt dus achteraf, dat Campbell's vermoeden, volgens hetwelk het boekje Curia palacium omstreeks 1505 zou gedrukt zijn, niet ver van de waarheid af kan staan. Dat Hendrik Pieterszoon in 1504 te Rotterdam woonde staat immers vast. Wanneer er evenwel naar een nauwkeuriger dateering van het zeldzame Rotterdamsche boekje wordt gevraagd, zou ik meenen, dat we den datum nog iets vroeger kunnen stellen, bijvoorbeeld op 1503-1502, of zelfs op ongeveer 1501. Want het vermoeden ligt wel een beetje voor de hand dat Lettersnijder zijn latijnsch schoolboekje te Rotterdam gedrukt heeft vrij spoedig na zijn aankomst in die stad, daar zulke werkjes voor de oude drukkers een geliefkoosd reclame-artikel waren. Als zij zich ergens gingen vestigen, verspreidden zij bij voorkeur het eerst een schoolboekje. Dat

1) Archief der Weeskamer te Rotterdam, n. 580, bl. xv. In den rand staat nog: ‘Heinric pieters soen de printers weeskinderen’.

was een artikel van niet te grooten omvang, dus goedkoop, dat daarenboven veel gevraagd werd, en dat tegelijkertijd een geschikte proefneming voor henzelven was om hun persen zuiver te ‘stellen’, de inkt op de noodige dikte en samenstelling te brengen, nieuwe knechts te oefenen in het hanteeren van de pers. enz. enz.

Nog een andere reden is er, om den druk van het Rotterdamsche boekje op omstreeks 1500 of kort daarna te stellen. De reeds genoemde Keulsche drukker Hermann Bumgart gebruikte, zooals wij boven zagen (blz. 15-16), naast type M^{75} 98 ook type M^{75} 115, en deze laatste lettersoort is juist de groote type van Hendrik den Lettersnijder. In welk jaar Bumgart die lettersoort ging gebruiken, staat niet vast. Men vindt ze alleen in een boekje zonder datum, dat zeker niet lang vóór 1500, en waarschijnlijk vlak na 1500 is gedrukt[1)]. Evenals de lettersoort M^{75} 98 moet Bumgart te Keulen ook de lettersoort M^{75} 115 van Hendrik den Lettersnijder ontvangen hebben. En daar deze type omstreeks 1500 te Keulen verschijnt, moet Lettersnijder's boekje, dat hij te Rotterdam uitgaf, en waarin die lettersoort voor 't eerst gevonden wordt, óók omstreeks dit jaar, of niet lang daarna, van de pers gekomen zijn. Het hier volgende cliché (fig. IV) vertoont 'n zevental regels in die groote type, uit een druk van 1508, zoodat de lezer zelf kan oordeelen hoe ze staat. Men ziet dat de letter geheel hetzelfde karakter draagt als de middelste type, boven in fig. II afgebeeld: iet of wat zwaar, maar duidelijk, en zeer regelmatig van vorm.

Uit het onderschrift van fig. IV blijkt, dat het ontleend is aan een boekje, door Hendrik den Lettersnijder 20 Juli 1508 gedrukt te Delft. Daarheen moeten wij onzen rondtrekkenden Rotterdammer thans volgen.

Doch eerst moeten wij nog iets anders vermelden.

We weten omtrent Lettersnijder's leven en bedrijf tijdens de jaren 1501-1508 alleen dit: dat hij te Rotterdam het boekje ‘Curia palacium’ drukte, en daarvoor, behalve zijn middelste type, ook zijn groote lettersoort heeft gebruikt; dat hij verder op 7 Dec. 1504 nog in Rotterdam woonde, en dat hij op 20 Juli

1) Het is het *Aureum iubilarium seu septena dominicae roseae passionis,* beschreven in den *Catalogue... British Museum,* I, p. 302; vgl. p. 300. Afbeelding van die type zie ald. pl. xxvilj, en *Gesellschaft für Typenkunde*, Taf. 422.

1508 te Delft, met een nieuwe (de kleine) type, een boekje gedrukt heeft. Daar dit boekje echter niet grooter is dan 10 blaadjes in 8°-formaat, wat hoogstens een paar weken werk kan gekost hebben, is het mogelijk, dat hij pas in 't voorjaar van 1508 zijn woontenten te Delft heeft opgeslagen.

Heeft hij in dien tusschentijd soms nog iets anders gedrukt, en is hij misschien ook op andere plaatsen aan den arbeid geweest dan in Rotterdam en Delft?

In 1870 heeft W. Eekhoff een beschrijving gegeven van een boekje getiteld: *Dit zijn die statuten ende landrechten vanden landen van westvrieslant.* Het bestond uit 64 bladzijden (32 bladen) in 8°-formaat, die 4 katernen vormden, geteekend [a], b, c, [d]. Op het titelblad bevond zich in houtsnee het Wapen van Friesland,

Tractatul⁹ vtilis et cõpẽdio-
sus sup materia Indulgẽcia-
rum Extractus.ex dictis.dñi.
Hepnrici Caligis Quide man
dato.dñi nr̃i pape Nicolai qui-
ti.hãc materiã diuisit in
∴ .xvi.q̃stiones. ∴

IV HENRICUS CALIGIS. Tractatulus super materia indulgentiarum (Delft, 20 Juli 1508: NK. 1047) bl. 1a.
Ontleend aan NAT., pl. Delft, I. 3.

terwijl de keerzijde van het titelblad eene houtsnee bevatte voorstellende Jesus voor Pilatus, die zich de handen wascht.

Eekhoff had dit boekje opgezonden aan Holtrop en Campbell, die hem mededeelden, dat het vermoedelijk gedrukt was door Hendrik Pieterszoon Lettersnijder te Delft 'van wien - zoo voegden zij erbij - drukwerken uit dien tijd met gelijke letter en houtsneden bestaan, waarvan een het jaartal 1510 draagt'[1].

Men zou aan de juistheid van het oordeel van Holtrop en Campbell nog kunnen twijfelen, indien zij dat alleen gegrond hadden op de 'gelijke letter'. De Lettersnijder-type werd immers op tal van plaatsen gebruikt, zooals we gezien hebben. Doch de twee deskundigen wijzen ook op drukwerken met gelijke 'houtsneden... waarvan één [drukwerk] het jaartal 1510 draagt'[2]. Het is dus wel niet te betwisten, dat Hendrik Lettersnijder ook de *Statuten ende landrechten van westvrieslant* heeft uitgegeven.

In welk jaar kan dat gebeurd zijn?

Bedoelde statuten werden 3 Juli 1504 uitgevaardigd door hertog George van Saksen. Het is de beroemde 'Saksische Ordonnantie', waarbij de keizerlijke rechten, met behoud van sommige landsgewoonten, in Friesland werden ingevoerd (Eekhoff, t.a.p.). Men zou dus kunnen vermoeden, dat Hendrik Lettersnijder het boekje in de jaren 1504-1508 heeft gedrukt. En daar het wel niet te veronderstellen is, dat men uit Friesland naar Rotterdam of Delft is gekomen, om de statuten dààr te laten drukken, is het wel mogelijk, dat Lettersnijder in die jaren ook in Friesland is geweest als rondreizend lettergieter en boekdrukker, zooals er in binnen- en buitenland toentertijd zoo velen bestonden.

Alles hangt hier echter af van de vraag, of de door Lettersnijder gedrukte uitgave der Statuten werkelijk de 'eerste druk' is. Eekhoff beweert dat zonder eenige aarzeling. Ik voor mij vind het zeer twijfelachtig.

Er bestaan namelijk nog 3 andere uitgaven van de Statuten, alle drie ongedateerd. De eene is van Zwolle, Peter Os van Breda

1) Vgl. W. Eekhoff, *De stedelijke bibliotheek van Leeuwarden* (Leeuwarden 1870), blz. 412.
2) Met dit laatste bedoelen zij de *Seuen getijden der passien ons heren* (Delft, 12 Dec. 1510) = NK. 1002. De bedoelde houtsnee staat daar op bl. 12b.

(NK. 1953), de andere van Amsterdam, Reynier Heynricxzoon (NK. 1954), de derde van Leiden, Peter Janszoon (NK. 1955). De laatste twee uitgaven vallen echter buiten onze beschouwing, daar zij niet vroeger kunnen zijn dan 1533 en 1538. En toen was Hendrik de Lettersnijder reeds lang van het tooneel verdwenen.

De vraag is dus alleen: Van welk jaar is de Zwolsche uitgave? Ze is zeker van vóór 1510-11, want omstreeks dien tijd verdwijnt de Zwolsche drukkerij van Peter Os. En daar in de Lettersnijder-uitgave een houtsnee voorkomt, die wij eerst in December 1510 te Delft aantreffen, en deze houtsnee zeker niet gesneden is ten behoeve van de Statuten van Westvrieslant, maar behoort tot een serie van een ascetisch werkje, dat vóór de Statuten moet verschenen zijn, ben ik vast van meening, dat de Statuten-uitgave, door Lettersnijder gedrukt, omstreeks 1511 te Delft is verschenen, en dus slechts een copie is van den eersten druk, die te Zwolle werd uitgegeven.

Zekerheid zullen we pas krijgen, wanneer het exemplaar van de Statuten, dat Eekhoff in 1870 gezien heeft, weer terecht is gekomen. Noch in Stedelijke, noch in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden was het in 1917 te ontdekken. Wel zeide Eekhoff, toen hij in 1870 bibliothecaris was van de Stedelijke Bibliotheek: 'WIJ zijn zoo gelukkig een exemplaar van den eersten druk te bezitten', doch men bedenke, dat Eekhoff tegelijkertijd boekhandelaar-antiquair was, zooals Mej. R. Visscher te Leeuwarden mij meldde[1].

Dat er echter een vrij vroege druk van de Statuten moet bestaan hebben (hetzij van Lettersnijder, hetzij van een ander), die ons thans onbekend is, blijkt daaruit, dat de Amsterdamsche uitgave van omstreeks 1533 (NK. 1954), die de tweede is welke wij kennen. zich aandient als 'derdewerf wel ghecorrigert'[2].

Doch laten we onzen beweeglijken Lettersnijder verder volgen bij zijn verhuizing van Rotterdam naar Delft.

In het Rotterdamsche Weeskamer-Archief bevindt zich nog een tweede verklaring, die met Hendrik Pieterszoon in verband

1) De Heer Mr. J.L. Berns was zoo goed mij ter inzage te zenden een andere uitgave der Statuten, behoorende aan de Provinciale Bibliotheek. Zij valt echter zeker na 1540, en kan dus met Lettersnijder niet in verband staan.

2) Ook de Leidsche uitgave van circa 1538 (NK. 1955) noemt, zich 'derdewerf wel ghecorrigeert'. Reeds E. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw,* I (Amsterdam 1900), n. 100, blz. 142, vestigde de aandacht erop, dat dit slechts letterlijk uit de Amsterdamsche uitgave is overgenomen.

staat. Ze is gedateerd 19 Oct. 1509, en bevat een getuigenis van den schilder Jan Lucaszoon te Delft, die getrouwd is met Katrijn, de dochter van Hendrik Pieterszoon, en die de verklaring aflegt, dat het geheele bedrag (zes pond groot vlaamsch) dat de vader haar uit de moederlijke erfenis was verschuldigd, is betaald.

Itan upten xix[en] dach in October a[o] ix soe heeft Ian Lucaszoen die scilder woenende tot Delf als man ende voecht van Katrijn voirseyt gekent (verklaard) van Heinric Pieterssoen sijn wijfs vader wel voldaen ende betaelt te wesen van sijn wijfs moederlik erue den lesten penninc mitten eersten, te weten ter somme toe van ses pond groet. Presentibus (in tegenwoordigheid van) Jan Wijnants zoen ende Pieter Ghijsbrecht Daems zoen weesmeesters.[1)]

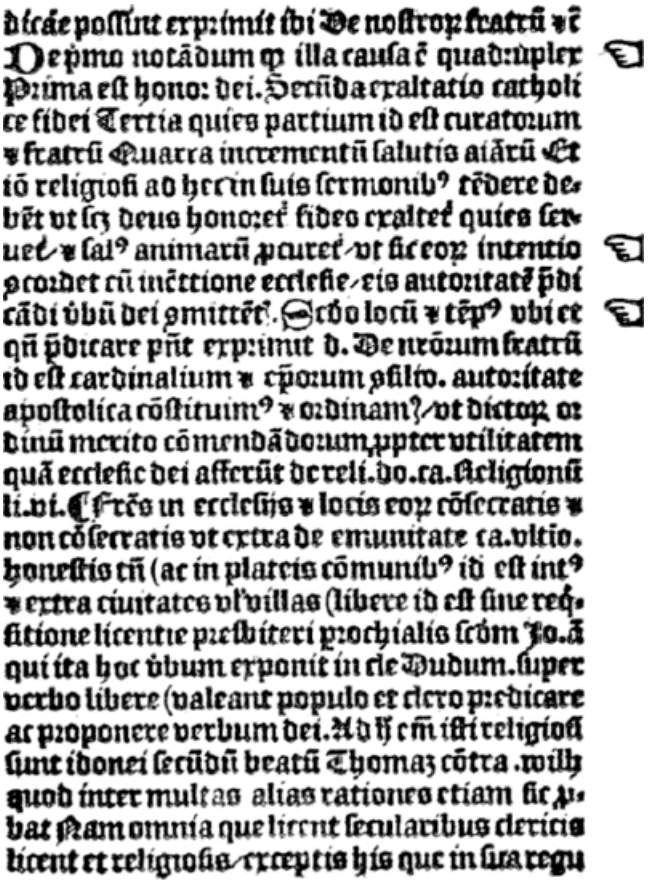

V. ENGELBERTUS CULTIFICIS, O.P., Defensorium privilegiorum fratrum mendicantium (Delft, 28 Sept. 1508: NK. 664).
Ontleend aan NAT., pl. Delft, I, 1.

1) Archief der Weeskamer, n. 580, blad xv.

Fig. VI. DRUKKERSMERK van Hendrik Pieterszoon Lettersnijder. Uit *Die seuen getijden der passiën ons heren* (Delft, 12 Dec. 1510), blz. 40b.

Hendrik's dochter Katrijn was dus in October 1509 woonachtig te Delft, en daar getrouwd met een schilder. Maar ook haar vader woonde daar. Uit het archief van de Weeskamer blijkt dat niet, doch wij weten het uit de boekjes, die hij te Delft drukte, De datum van het boekje van Henricus Caligis[1)], waaraan fig. IV is ontleend, toont ons aan, dat Hendrik de Lettersnijder 20 Juli 1508 te Delft woonde, en wel bij de Nieuwe Kerk, zooals blijkt uit het onderschrift, dat in zijn geheel luidt: 'Impressum delff prope nouam ecclesiam Per me Henricum petri Lettersnider anno domini 1508. 20^{a} Iulij Laus deo': Gedrukt te Delft bij de Nieuwe Kerk, door mij Hendrik Pieterszoon Lettersnider in 't jaar des Heeren 1508, den 20^{en} Juli. God zij lof. Twee jaren later, in de *Seven Getijden* van 12 Dec. 1510, geeft hij zijn adres duidelijker aan: 'Bij dat martuelt Aen die suitsijde van die niewe kerke'.

Reeds spoedig na het werkje van H. Caligis gaf hij nog 4 andere werkjes uit, in één bundel vereenigd, en van twee datums voorzien: 28 September en 8 October 1508[2)]. Deze bundel beslaat 108 blaadjes in 8°-formaat, en is dus vrij omvangrijk, zoodat onze Lettersnijder tusschen 20 Juli en 28 September 1508 extra hard blijkt gewerkt te hebben. In al deze boekjes gebruikt hij, zoover wij weten voor 't eerst, zijn kleine type M^{75} 80, welke men hier in fig. V afgebeeld ziet. Het is weer precies dezelfde lettersoort als zijn eerste type (fig. II), doch kleiner en natuurlijk iets magerder.

Hebben nu die twee nieuwe lettersoorten, de groote en de kleine, evenveel opgang gemaakt als Lettersnijder's middelste type, die hij omstreeks 1493 in den handel bracht? 'Evenveel' kan men niet zeggen, althans niet van de grootere type. Doch dat ligt niet dààraan, dat die letters, wat hun teekening en karakter aangaat, minder in den smaak zouden gevallen zijn, maar dat die formaten niet zooveel gebruikt werden.

De groote type was natuurlijk vanzelf reeds door haar dikte en zwaarte ongeschikt om veel gebruikt te worden; ze kon alleen worden aangewend voor opschriften, titelbladen en derg. De kleine lettersoort kwam eerst wat later algemeen in gebruik, toen er meer kapitaalkracht en dus ook ondernemingsgeest onder de nederlandsche boekdrukkers kwam, en men meer werken ging drukken

1) Beschreven in NK. 1047,
2) Zie NK. 664. De vier werkjes van dezen bundel worden beneden in de lijst van Hendrik den Lettersnijder's drukken afzonderlijk opgenoemd.

van grooteren omvang, vooral Bijbels, die echter pas vanaf omstreeks 1520, speciaal vanuit Antwerpen, begonnen verspreid te worden. Ze werden dan gedrukt in folio-formaat in 2 kolommen. Voor zulke werken was de middelste type niet bruikbaar; ze was te groot, en zou dus de boeken zoo zwaar en zoo volumineus hebben gemaakt, dat ze bijna niet te hanteeren waren. Afgezien echter van deze omstandigheden, die slechts van buiten op de zaak inwerkten, kan men zeggen, dat van de 43 drukkers, die in Nederland en België de middelste type van Hendrik den Lettersnijder hebben aangeschaft, het meerendeel later ook de twee andere soorten, de groote en de kleine, hebben gebruikt. Reeds een vluchtige inzage der platen van Nijhoff's *Art typographique* kan den lezer daarvan overtuigen.

Het laatste boekje, dat Hendrik de Lettersnijder te Delft heeft gedrukt, is gedateerd 17 Febr. 1511. Het is een werkje over *Die negen couden* (bijzondere smarten) van het lijden van Christus, gevolgd door nog verschillende andere beschouwingen over hetzelfde onderwerp. Het omvat 104 blaadjes in 8°-formaat en is gedrukt met de middelste type.

Ofschoon Lettersnijder reeds eenige jaren in het bezit was van zijne kleine type, waardoor hij dus meer regels op één bladzijde kon krijgen, en het zooeven genoemde boekje kleiner van omvang en derhalve ook goedkooper in prijs had kunnen maken, gaf hij hier toch weer de voorkeur aan de middelste lettersoort. Alleen uit voorliefde voor zijne oudste type, waarmede hij het meeste succes had gehad, heeft hij dat wel niet gedaan; veeleer deed hij het met 't oog op het publiek. Het boekje over *De negen couden* was natuurlijk bestemd voor gewone, eenvoudige geloovigen, en die waren nu eenmaal aan die middelste lettersoort gewend. Bijna alle nederlandsche devotieboekjes van het einde der 15^{e} en het begin der 16^{e} eeuw zijn met die type gedrukt. Daarenboven was die middelste lettersoort flink duidelijk en goed leesbaar, en dat was óók wat waard. De kunst van lezen was toentertijd onder het gewone volk nog zoo bijster veel niet verspreid; vele eenvoudige zielen zullen ongetwijfeld toch al veel moeite gehad hebben, om die middelste type, met hare duidelijke, forsche letters, te ontcijferen. Met eene kleinere lettersoort konden ze vermoedelijk er heelemaal niet meer uit wijs worden. Wij zien dan ook, dat onze Letter-

snijder zijn kleine lettersoort het eerst gebruikt, en slechts blijft gebruiken, voor boekjes die in het Latijn waren geschreven, en die dus vanzelf slechts onder de oogen kwamen van min of meer geleerde menschen.

In verband met de verschillende lettersoorten moeten we nog even vermelden en vertoonen het drukkersmerk, dat Hendrik de Lettersnijder gebruikte. Reeds bij de oudste drukkers vindt men de gewoonte, om aan het slot van hun werken een figuur of teekening te plaatsen, die betrekking had op hun vak of hun afkomst, hun naam, de plaats of het land van hun inwoning enz. enz. De variaties die men op dat gebied vindt zijn talloos, maar gewoonlijk komt er toch een wapen bij. Dat is ook het geval in het drukkersmerk van Hendrik den Lettersnijder, hier in fig. VI afgebeeld. Het vertoont een verticaal geplaatst zwaard met de punt omlaag, aan welks stootplaat rechts en links een hand hangt; ongetwijfeld staan deze twee handen in verband met de bekende 'etymologie' van de stadsnaam 'Handtwerpen'. Het zwaard is vergezeld van drie meerblaren met de naar links omgekrulde steeltjes omlaag, het onderste meerblad over de punt van het zwaard heengaande. Het helmteeken is een half naar links gewende uitkomende aap tusschen een baniervlucht[1)].

Het eerst vinden wij dit drukkersmerk gebruikt te Delft in het reeds meer genoemde werkje van Engelbertus Cultificis, waar het voorkomt na het eerste gedeelte van den bundel (bl 88b), dat gedateerd is 28 Sept. 1508, In gewone drukletters staat erboven; 'Delff in Hollandia' en eronder: 'Per Henricum Lettersnijder'. Een dergelijk boven- en onderschrift, latijnsch of nederlandsch, staat er altijd bij[2)].

Uit het feit, dat Lettersnijder dit drukkersmerk eerst gebruikte, toen hij zich in 1508 te Delft ging vestigen, kan men gereedelijk

1) Ik dank deze beschrijving via Dr. E. Wiersum, Gemeente-archivaris van Rotterdam, aan den Heer R.T. Muschart. In hoever de onderdeelen van dit drukkersmerk met het geslacht of het bedrijf van Hendrik den Lettersnijder kannen samenhangen, kan natuurlijk slechts door een vakman in de heraldiek worden uitgemaakt. De gegevens, in dit artikel over Lettersnijder verzameld, zullen het onderzoek allicht gemakkelijker maken.

2) Eigenaardig is, dat Hendrik de Lettersnijder, overal waar hij een latijnsch onderschrift gebruikt, zijn familienaam niet voluit schrijft, maar de laatste letters 'er' vervangt door een af kortingsteeken. Steeds heet het: Lettersnijd' (NK. 604), Littersuid' (NK. 665), Lettersnid' (N.K 1047), Litt' snid' (CA 1261). Slechts ééns, in het tweede colophon van NK. 664 zet hij voluit: Lettersnijder. Daarentegen vindt men den naam nooit afgekort in middelnederlandsche colophons. Daar staat altijd voluit: Letter- of Littersnijder (CA. 771, 1025, 1026: NK. 591, 623, 624, 1002, 1346). Ik vermoed, dat onze Hendrik meende, dat hij in latijnsche colophons zijn naam moest vervoegen, en er dus Lettersniderum of Lettersnidrum van moest maken. En daar zooiets toch wel wat mal stond, heeft hij de moeilijkheid ontweken door den uitgang 'er' te verdonkeremanen in een afkortingsteeken. Lettersnijder's zoon, Cornelis, deed het royaler, en vertaalde 'Lettersnider' door 'Calcotypus' (zie volgende noot).

afleiden, dat hij dààr pas besloten heeft, zich voorgoed op het boekdrukkersvak te gaan toeleggen, en zijn boekjes dus niet meer zooals te Antwerpen en te Rotterdam, te beschouwen als reclame-middel voor zijn letterstekerij, maar als werkelijke handelsartikelen. Hij heeft dan ook te Delft meer boekjes uitgegeven dan vroeger. Het is echter niet genoeg, om een werkzaamheid van drie jaren (1508-1511) te vullen, zoodat wij mogen aannemen, dat hij ook te Delft zijn oorspronkelijk bedrijf van lettersteker heeft voortgezet, al zal de concurrentie van vakgenooten - en die was er genoeg - aan den omvang van zijn bedrijf wel eenige schade hebben gedaan.

Na zijn laatste boekje van 17 Febr. 1511 hooren wij niets meer van hem. Is hij in of omstreeks dat jaar overleden? Of is aan zijn zaak door brand of wat dan ook een ongeval overkomen? Het is moeilijk uit te maken. Alleen weten wij, dateerst in September 1517 zijn zoon, Cornelis Hendrikszoon Lettersnijder, de drukkerij weer ter hand neemt. Op genoemden datum gaf deze een latijnsch werkje uit van Lucas Nerdenus over den oudsten oorsprong van de stad Delft[1]. Dezen Cornelis kennen wij reeds als halven wees uit de boven (blz. 23) uitgegeven acte van de Rotterdamsche Weeskamer. Zijn huis lag ‘iuxta forum piscarium’, of zooals het elders heet: ‘aen die Vismarct’, en zijn zaak bleef daar minstens tot het jaar 1534 bestaan. Doch met dezen Cornelis kunnen wij ons hier niet verder bezighouden, al is de verleiding om nog iets van hem te zeggen, werkelijk groot, niet alleen wegens het karakter van de werkjes, die hij uitgaf, en waarin de invloed van de opkomende Hervorming merkbaar is, maar vooral ook om de nieuwe lettersoorten die hij sneed, en waarvan

1) *Luce Nerdeni Inter Apollinem et Mercurium dialogus fabulosus de prima civitatis Delphorum apud Hollandos origine.* Impressum Delphis ab Cornelio Henrico Calcotypo, iuxta forum piscarium, 5° Nonas Septembris 1517. 4°. Beschreven in NK. 1589.

sommige een eigenaardig karakter dragen, geheel afwijkend van de Lettersnijder-typen.

Dat Cornelis evenwel ook de tradities van zijns vaders zaak hoog hield, en in smaak, technische bekwaamheid en ondernemingsgeest bij dezen niet ten achter stond, bewijst het latijnsche *Psalterium,* dat hij 29 Januari 1530 drukte. Het is een prachtige foliant van 186 bladen, een kostbare onderneming, die hij blijkbaar niet alleen aandurfde; vandaar dat hij het werk uitgaf in verbinding met Bartholomaeus Jacobszoon te Leiden, en Jan Severszoon den Kreupele te Amsterdam[1]. De tekst van de psalmen is gedrukt niet een lettersoort (M^{75} 154), die apart voor dit werk is gesneden, en die geheel en al in den Lettersnijder-stijl is uitgevoerd. Ze is echter ruim anderhalf maal zoo groot als de middelste type van Cornelis' vader (fig. II). De reproductie uit dit Psalterium, welke Nijhoff in zijn *Art typographique* (Livr. 17, pl. V) geeft, doch die jammer genoeg te groot is, om in ‘De Gulden Passer’ te worden herhaald, is werkelijk een lust voor de oog en, zoowel door de smaakvolle afwisseling van rood en zwart, als door de werking van de krachtige type, met haar sobere en toch sierlijke vormen, en ook door de groote putti-initiaal, die naar Bazelsche voorbeelden schijnt te zijn gesneden.

Alleen geven wij hiernaast van Cornelis Hendrikszoon den Lettersnijder het drukkersmerk, dat wel niet door fraaiheid uitmunt, maar dat in dit artikel toch zeer zeker op zijn plaats is, omdat het de voortzetting en ontwikkeling symboliseert van een bedrijf, dat door den vader, Hendrik Pieterszoon, met zulk een succes werd uitgeoefend. Het stelt voor het wapen van de stad Delft, geeft door het woord ‘Lettersnider’ aan, dat de benaming reeds tot een vormelijken familienaam was overgegaan, bevat onderaan de voorletters van Cornelis Hendrikszoon, en twee van de drie meerbladen welke op het drukkersmerk van zijn vader voorkomen. Het zwaard en de twee handen, als toespeling op de stad ‘Handtwerpen’ zijn echter weggelaten (zie fig. VII).

Als een zeer bijzondere merkwaardigheid kan nog vermeld

1) Het boek wordt beschreven bij H. Bohatta, *Katalog der liturgischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts in der Herzogl. Parmaschen Bibliothek,* II (Wien 1910), n. 464. E.W. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16^{e} eeuw,* I (Amsterdam 1900), blz. 112, n. 80, kent het werk slechts uit de tweede hand.

worden, dat de koperen matrijzen, welke Hendrik de Lettersnijder en zijn zoon Cornelis voor de volle lombarden en voor de middelste lettersoort gebruikt hebben, nog bewaard gebleven zijn in de kostbare verzameling van oud lettergietersmateriaal, welke in het bezit is

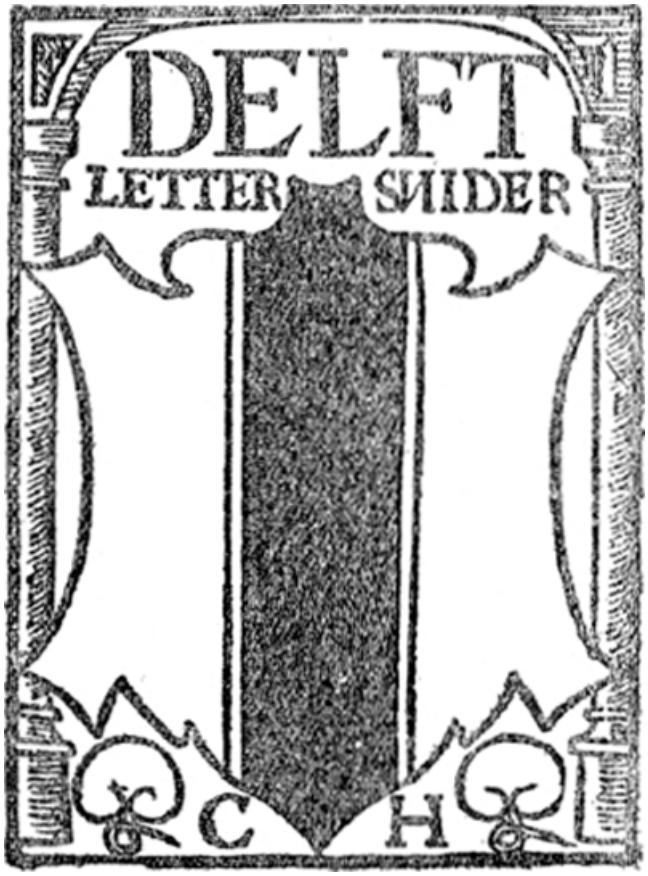

VII. DRUKKERSMERK van Cornelis Hendriks-zoon Lettersnijder. Uit het *Psalterium* (Delft, Aug. 1532; NK. 347), bl. 104b. Ontleend aan NAT., I. 2.

van de bekende firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem. Van Cor nelis Lettersnijder zijn deze matrijzen overgegegaan in de handen van Aelbrecht Hendrickszoon van Leuningen, die in 1570 eveneens te Delft een drukkerij bezat, in 1590 zijn zaak verplaatste naar Den Haag, en ze in 1605 overdeed aan zijn schoonzoon Hillebrant Jacobszoon van Wou. Nadat de Weduwe van Wou de matrijzen in handen had gehad tot 1661, deed ze die, tegelijk met haar zaak, over aan Hillebrant van Wou Jr., wiens inboedel 26 Maart 1670 te 's-Gravenhage aan den meestbiedende werd verkocht. Waar toen de matrijzen gebleven zijn, weet men niet zeker. Waarschijnlijk zijn ze in handen gekomen van den Amsterdamschen drukker Daniel

Elzevier, die opgevolgd werd door de firma Jan Roman & Co. Van deze werden de matrijzen, tegelijk met al het andere lettergietersmateriaal, in 1767 aangekocht door Johannes Enschedé I, den stichter der bekende Haarlemsche firma.

Dit alles kan men lezen in het groote werk, dat Mr. Charles Enschedé in 1908 over de lettergieterijen in Nederland heeft uitgegeven[1], en waar men ook (p. 26) een afdruk kan vinden van de letters, teekens, cijfers, ligaturen enz., welke uit de bedoelde matrijzen zijn gegoten. In het werk van Mr. Enschedé worden ook (p. 7-23) tal van andere gegevens medegedeeld, welke op Hendrik Pieterszoon Lettersnijder en de door hem gestoken lettersoorten betrekking hebben. Onze Rotterdammer wordt daar genoemd 'Henric de Delft' (p. 7), omdat van het foutieve standpunt wordt uitgegaan, dat zijn te Delft zonder jaartal gedrukte *Commendacie* (n. 15 van de lijst hier beneden), die zeker pas omstreeks 1508 is gedrukt, ontstaan zou zijn circa 1490. Dit heeft geleid tot de bewering, die reeds van Johannes Enschedé I afstamt, en die in den ouden Catalogus der Stadsbibliotheek te Haarlem (Suppl. I, p. 111) in 1852 herhaald werd, dat Hendrik de Lettersnijder van 1480 tot 1490 te Delft een drukkerij zou hebben bezeten. Deze en andere misvattingen zijn oorzaak, dat men in bedoeld betoog over Hendrik den Lettersnijder tal van dingen aantreft, die met het hier geplaatste artikel in lijnrechten strijd zijn. Ik meen echter te mogen verzekeren, dat een eventueele contrôle van de bronnen, die ik overal zorgvuldig heb aangegeven, het door mij geschrevene zal bevestigen.

Te Antwerpen heeft nog een drukkerijtje bestaan van een zekeren Jan Lettersnijder, die zich ook 'Jan Dinghessche [Dinghelsche?] alias Lettersnijder' noemt[2], Hij drukte daar, wonende 'bij die wilde zee', een *Hoveken van devocien,* en een werkje van Bernardus de Lutzenburg, *Compendium de sancta Anna,* beide zonder jaar. Vooral dit laatste werkje heeft een vrij primitief aspect, en lijkt zoo op 't oog omstreeks 1500 à 1505 gedrukt. Verder gaf hij nog drie Muntvaluaties uit, een in 't nederlandsch van 1524, en

(1) Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur materiel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle* (Haarlem, Bohn, 1908), p. 23-26.

2) Er heeft ook nog een dichter, Jan Dingelsche [de Engelsche] bestaan, misschien zelfs twee van dienzelfden naam. Zie daarover C.P. Serrure, *Vaderlandsch Museum,* I (Gent 1855), biz. 43-44; 86-90, en IV (1861), blz. 116, 128-130. Of die met onzen drukker in verband staan?

twee fransche van 1525 en 1526, terwijl hij in de nederlandsche uitgave tegelijk erbij vertelt, dat hij ‘in de corte gasthuys strate’ woonde.

Bij de eerste uitgave van dit artikel (1919) kende ik het materiaal van dezen Jan Lettersnijder slechts uit de reproducties van Nijhoff's *Art typographique,* en bleef er daarom buiten, of deze ‘Lettersnijder’ reeds in het begin der 16e eeuw zou hebben gedrukt, en 20 jaar later wéér op het tooneel verschenen was. Nu ik echter in de gelegenheid ben geweest, het *Hoveken van devocien,* dat door Nijhoff-Kronenberg op ‘c. 1500’ wordt gedateerd (NK. 1143), te zien en te bestudeeren, ben ik vast van meening, dat dit slordig, en met versleten materiaal gedrukte boekje pas omstreeks 1525 kan verschenen zijn. En daarom ben ik eveneens van meening, dat het *Compendium de S. Anna* (NK. 296), al ziet het er wat primitief uit, ook met oud materiaal dat ergens werd opgekocht, is gedrukt, en dus óók omstreeks 1525 ontstaan is.

En vermits de drie muntvaluaties van 1524-26 (NK. 887, 2096, 893) er eveneens vrij slordig uitzien, dunkt mij, dat we gerust mogen besluiten, dat Jan Lettersnijder nooit zelf letters heeft gegraveerd of gegoten, maar alleen den naam ‘Lettersnijder’ heeft gedragen, en dat zijn armelijk drukkerijtje te Antwerpen niet eerder heeft bestaan dan omstreeks de jaren 1524-26. Dat overigens zijn letters, vooral de kleinere soort, niet veel fraais te genieten geven, blijkt genoegzaam uit de hierbijgaande reproductie (fig. VIII).

Twee zeer voorname vragen moeten wij tenslotte nog trachten te beantwoorden. Waar is de letter van Hendrik den Lettersnijder vandaan gekomen, en waar is zij gebleven? Met andere woorden: Heeft Lettersnijder bij het ontwerpen van zijn letterbeelden naar een bepaald model gewerkt, en: Hoe lang is de door hem gesneden lettersoort, al of niet met wijzigingen, blijven bestaan? Door beide vragen wordt het werk van onzen Rotterdammer in zijn juiste cultuur-historische milieu geplaatst, en moet de beteekenis van zijn arbeid voor de nederlandsche beschavingsgeschiedenis worden toegelicht.

Het antwoord op de eerste vraag is gemakkelijker te geven dan op de tweede. Dat Hendrik de Lettersnijder bij het ontwerpen van zijn letterbeelden een bepaald soort van schrift, dat hij in de handschriften van dien tijd vond, nagevolgd heeft, ligt wel voor de hand. Men kan dergelijke feiten honderden malen constateeren,

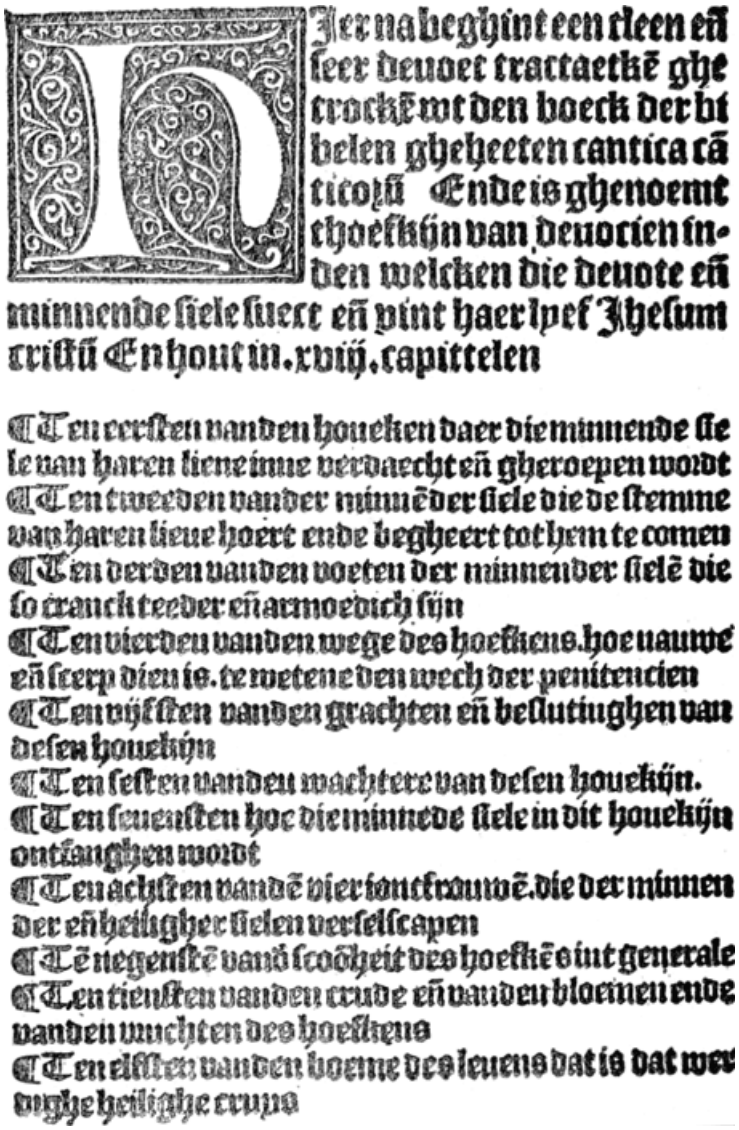

Hier na beghint een cleen ende seer deuoet tractaetkē ghetrocktē wt den boeck der bibelen gheheeten cantica cāticorū Ende is ghenoemt thoekijn van deuocien inden welcken die deuote ende minnende siele suert ende vint haer lief Jhesum cristū Enhoudt in. xviij. capittelen

¶ Ten eersten vanden houeken daer die minnende siele van haren liene inne verdaecht ende gheroepen wordt
¶ Ten tweeden vander minnēder siele die de stemme van haren liene hoert ende begheert tot hem te comen
¶ Ten derden vanden voeten der minnender sielē die so cranck teeder ende armoedich sijn
¶ Ten vierden vanden wege des hoeftens. hoe nauwe ende scerp dien is. te wetene den wech der penitencien
¶ Ten vijfsten vanden grachten ende beslutinghen van desen houekijn
¶ Ten sesten vanden wachtere van desen houekijn.
¶ Ten seuensten hoe die minnede siele in dit houekijn ontfanghen wordt
¶ Ten achtsten vandē vier ionctrouwē. die der minnender ende heilighe sielen verselscapen
¶ Tē negensten vanō scoonheit des hoefts ē int generale
¶ Ten tiensten vanden crude ende vanden bloemen ende vanden wachten des hoefts
¶ Ten elfsten vanden boeme des leuens dat is dat werdighe heilighe cruys

VIII. HOVEKEN VAN DEVOCIEN
(Antwerpen, Jan Lettersnijder, z.j., NK. 1143), bl. lb. Ontleend aan NAT. I. 2.

wanneer men de oude gedrukte boeken inziet. Het was niet meer dan natuurlijk dat, wanneer een boekdrukker zich in een bepaalde stad of landstreek vestigde, hij lettervormen sneed, die overeenkwamen met het schrift, dat de menschen in die stad of landstreek gewoon waren te lezen.

Er is dan ook niet veel oefening voor noodig, om, vooral bij de oudste boeken, bijv. van 1460-1480, met één oogopslag vast te stellen, in welk land ze gedrukt zijn. Men bezigde bijna overal de gothische schrijfletter, maar 'n Duitscher vormde die anders dan een Franschman, en een Italiaan weer anders dan een Spanjaard, een Engelschman of een Hollander. Zelfs in onzen tijd is dat nog met de internationale schrijfletter het geval; een Italiaan schrijft een andere hand dan een Spanjaard, en een Franschman een andere dan een Engelschman of een Duitscher, ook als deze laatste de gewone romeinsche letter gebruikt.

Hendrik de Lettersnijder heeft dus in zijn lettervormen het nederlandsche schrift nagevolgd. Doch dit hebben alle letterstekers gedaan, die in de Nederlanden werkzaam waren. Niettemin wijken hunne lettervormen onderling zichtbaar van elkaar af, en is het moeilijk, ofschoon in bepaalde gevallen niet onmogelijk, na te gaan, of zij een bepaald soort van schrift hebben willen uitbeelden. Bij Lettersnijder is dat echter vrij gemakkelijk. Naar mijn meening heeft hij als voorbeeld genomen het schrift, dat bij de door Geert Groote gestichte Broeders van het Gemeene Leven allengs in zwang gekomen was. Geert Groote had op het einde der 14^{e} eeuw zijn Broederschap gesticht om onderwijs te geven, en om boeken over te schrijven. Met het oog op dit laatste werden de broeders dan ook ‘Fratres de penna’ oftewel ‘Broeders van de pen’ genoemd. Vooral voor boeken, welke officieele kerkelijke teksten bevatten: bijbels, liturgische boeken, werken van kerkvaders en derg. werd een bepaald soort schrift gebruikt, textura geheeten, een hoekige, forsch-gebouwde, iet of wat zware, maar sierlijke, regelmatige en duidelijke letter.

Deze letter is in de handschriften der 15^{e} eeuw dadelijk te herkennen, en wordt ook wel eens de ‘Windesheimsche’ letter genoemd, omdat zij overgenomen werd door de Windesheimer Congregatie, tot welke o.a. Thomas a Kempis behoorde, en die uit de Broeders van het Gemeene Leven is voortgekomen. Natuurlijk legde iedere schrijver iets individueels in zijn schrift, maar toch

vertegenwoordigen al die handen één stijl, één schrijfschool. En deze stijl is het, dien men in de door onzen Rotterdammer ontworpen typen terugvindt. In fig. IX ziet men van dat schrift een proeve, genomen uit een Bijbel in zes reusachtige folianten, die in 1464-76 door de Broeders van het Gemeene Leven te Zwolle geschreven werd, en die thans in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht berust. Zelfs aan den leek zal de groote gelijkenis van dit schrift met de letter van Hendrik den Lettersnijder niet ontgaan.

Toch bestaan er nog handschriften waarvan de gelijkenis nog treffender is. Het schrift van fig. IX vertoont eenigermate, alhoewel slechts zeer weinig, een duitschen invloed, die misschien daaraan te wijten is, dat de schrijver uit onze oostelijke provinciën afkomstig was. Daarentegen vindt men in een Bijbel, die in 1452 óók te Zwolle door de Broeders werd geschreven, en thans te Leeuwarden berust, de echte hollandsche schrijfletter zonder bijmenging van eenigen vreemden invloed. Een goede afbeelding daarvan kon ik echter op 't oogenblik niet bemachtigen.

Hoe regelmatig het schrift in fig. IX ook moge zijn, de letter van Hendrik den Lettersnijder overtreft haar daarin. Dat is ook geen wonder. Een schrijver kan niet zoolang aan iedere letter zitten peuteren, totdat ze in de miniemste onderdeeltjes geheel in orde is. Een lettersteker kan dat wel. Als hij den stempel van een a of een M met eindeloos geduld geheel en al naar zijn zin heeft klaar gekregen, dan zijn alle a's en M's, die uit de matrijs, waarin die stempel is afgeslagen, worden gegoten, precies aan elkaar gelijk. Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor den stand van de letters, en vooral ook voor het geheel-vol-maken van de regels. Een schrijver kan niet aan iedere letter zoo lang blijven schilderen, dat ze precies even hoog staat als de andere letters, en vooral is het hem niet mogelijk, de afstanden tusschen de letters en woorden zóó te verdeelen, dat ze niet te dicht op elkaar, of niet te ver van elkaar af staan, en tegelijk alle regels van het boek precies even lang zijn. Men kan dat op fig. IX duidelijk nagaan; vooral de einden der regels zijn onregelmatig.

Bij drukwerk waren die inconvenienten vrij gemakkelijk te vermijden. De juiste stand van letters kon men langs mechanischen weg verkrijgen door de matrijzen zorgvuldig te justeeren. En het ‘opvullen’ van de regels was voor den zetter vrij gemakkelijk, omdat hij tijdens het zetten de witte spaties tusschen de woorden

fertur aplus ad hebreos
scriptam hebraica lin
gua misisse: cuius sen
sum et ordinem mirabi
liter euangelista. post
eum ille beatus paulus apli
grece sermone composuit.
Explicat argumentū.
Incipit epla ad hebreos.
Diuersa
multasq;
modis o
lim deus
loquens
patribus in prophetis:
nouissime diebus istis
locutus est nobis in fi
lio: quem constituit he
redem universorum: per
quē fecit et secula. Qui

IX. PROEVE VAN HET SCHRIFT (verkleind op 2/3 van het origineel) van de Broeders des Gemeenen Levens te Zwolle. Uit hs. 31 der Universiteitsbibliotheek te Utrecht, deel V (a^{o}. 1473).

kon verdeelen zooals hij verkoos, en als de regel niet goed wilde uitkomen, door het inlasschen of wegnemen van een afkorting, zijn regel naar believen een paar millimeters langer of korter kon maken. Dit alles houde men in het oog, wanneer men het schrift in fig. IX vergelijkt met het drukwerk in fig. II, IV en V. Vooral op den leek maken die onregelmatigheden, welke bij het schrift onvermijdelijk zijn, en die aan den eigenlijken vorm en bouw van de letterbeelden niets afdoen, soms zulk een indruk, dat de gelijkenis van de geschreven met de gedrukte letter hun daardoor dreigt te ontgaan.

De tweede vraag: waar de letter van Hendrik van Rotterdam is gebleven, m.a.w. hoe lang de door hem gesneden lettersoort, al of niet met wijzigingen, is blijven voortleven, is moeilijker te beantwoorden. Een definitieve oplossing verwachte de lezer hier niet, daar de kwestie zeer ingewikkeld is, en nog nergens publiek is behandeld. Wel hebben twee vakmannen, de Heeren J.W. Enschedé en S.H. de Roos, beiden te Amsterdam, beproefd, hun oordeel over dit vraagstuk op papier te formuleeren, maar zij zijn nog geen van beiden ertoe gekomen, dat te laten drukken. Het is ook niet mogelijk dit onderwerp te behandelen zonder een groot aantal reproducties. Wat wij hier als onze meening mededeelen, mag dus slechts worden beschouwd als een voorloopig resultaat, ja eigenlijk slechts als een werk-hypothese, die dus alleen dienst kan doen als een aanwijzing van de richting, langs welke men misschien met succes zou kunnen voortwerken.

Naar mijn meening dan is de letter van Hendrik den Lettersnijder tot op heden toe blijven voortleven, maar heeft zij allerlei bijkomstige wijzigingen ondergaan. Tot omstreeks 1530-1540 bleef zij ongeveer onveranderd, doch toen begon een fransche invloed, voornamelijk uit het drukkerscentrum Parijs afkomstig, aan de echt-nederlandsche Lettersnijder-typen een fransch cachet te geven. Bij de drukkers te Antwerpen is dat zeer goed merkbaar. Eenigen tijd daarna, laat ik zeggen: omstreeks 1570, begint voorgoed een duitsche invloed - die reeds veel eerder sporadisch optreedt - op de letter in te werken. Dit geschiedde vooral door en met de invoering der Hervorming, en had in hoofdzaak plaats in Noord-Nederland. In het begin der 18e eeuw krijgen we hier in 't Noorden weer een sterkeren franschen invloed, vooral door de réfugiés, die door de herroeping van het Edict van Nantes (1685)

in de noordelijke Nederlanden een schuilplaats kwamen zoeken. En zoo werd de letter van Hendrik den Lettersnijder telkens in onderdeelen naar duitschen of franschen smaak gewijzigd, maar zonder dat de grondvorm, de essentieele bouw der letterbeelden in haar geheel werd aangetast.

Natuurlijk werd het gebruik van de gothische lettersoort hoe langer hoe meer op den achtergrond gedrongen door de romeinsche letter, welke heden ten dage uitsluitend de gebruikelijke boek- en krantenletter is; maar vooral voor boeken van godsdienstigen aard, voor katholieke in België en voor protestantsche in Nederland, bleef ‘de duitsch’ - zoo luidt de vakterm - nog lang de geliefkoosde letter. Voor katholieke werken is zij echter sedert het begin der 19e eeuw voorgoed verdwenen; voor protestantsche heeft zij zich daarentegen nog weten te handhaven. Men weet, dat er in Nederland nog streng-geloovige protestantsche streken zijn, waar men tot op heden geen andere Bijbels en Psalmboeken wenscht te gebruiken dan die in ‘de duitsch’ gedrukt zijn.

Indien de boven aangegeven werk-hypothese bij nader onderzoek eenige innerlijke waarde blijkt te hebben, dan zou het wel merkwaardig zijn, dat de gothische letter, die in de 20e eeuw hier en daar nog als een specifiek-calvinistische letter wordt aangezien, en die, naar men mij verzekerde, als een stuk geloofsgetuigenis nog voortleeft in het gothische opschrift van *De Standaard* en van het *Predikbeurtenblad,* een afstammeling in rechte lijn is van de 15e-eeuwsche schrijfletter, die ontstaan is in de kringen van Geert Groote en Thomas a Kempis.

Maar even merkwaardig is dan, dat de trait-d'union tusschen die twee uitersten geweest is, onze oude ‘Henric Pieterszoen van Rotterdamme die Lettersnider’, de man die als lettersteker den vorm en het karakter van onze gothieke, nederlandsche boekletter in bepaalde fijn en teekening heeft vastgelegd, die, zonder dat ons volk zich ervan bewust was, eeuwen lang bij duizenden en duizenden lezers het nationaal bewustzijn heeft helpen bevestigen en versterken, en wiens nagedachtenis door en onder zijn energieke stadgenooten nog eenmaal moge worden vereeuwigd in een ‘Hendrik Pieterszoon Lettersnijderstraat’.

* * *

Om aan hen, die nu of later verdere onderzoekingen zouden willen instellen omtrent Hendrik Pieterszoon den Lettersnijder, en

ook om eventueele belangstellenden, die misschien nog een onbekend drukje zouden bezitten of vinden, het noodige materiaal voor een eerste onderzoek aan de hand te doen, moge als aanhangsel een zoo kort mogelijk lijstje volgen van de drukken van Hendrik den Lettersnijder, die bij mijn weten bestaan.

Woerden, Febr. 1923.
fr. B. KRUITWAGEN, O.F.M.

NASCHRIFT. - Na de revisie van dit artikel bereikte mij het bericht, dat de firma Lampe te Rotterdam, wier modemagazijn gevestigd is op dezelfde plaats, waar Hendrik de Lettersnijder eertijds gewoond heeft, van plan is een koperen of bronzen gedenkplaat aan te brengen in den gevel van haar gebouw, met een passend opschrift ter herinnering aan dezen energieken Rotterdammer uit de 15e-16e eeuw.

Mochten zulke daden van piëteit en waardeering jegens ons voorgeslacht méér voorkomen.

B.K.

Lijst van de uitgaven van H. Pz. Lettersnijder

ANTWERPEN.

1. 28 Aug. 1496. Jacob van Maerlant. Wapene Martijn. 8°. CA. 1026.
2. z.j. Dat boec vanden houte. 8°. CA. 1025.
3. z.j. Ganck die ihesus ghinck wt pilatus huse. 8°. CA. 771.
4. z.j. Donatus. 4°. CA. 648.
5. z.j. Donatus. 4°. CA. 649.
6. z.j. Miracula confraternitis VII dolorum beate marie. 8°. CA. 1261.
7. z.j. Gulden litanie vanden leuen ende passie ons heren. 8°. NK. 1346.

ROTTERDAM.

8. (c. 1501?) Curia palacium. 4°. NK. 665.

DELFT.

9. 20 Juli 1508. Henricus Caligis. Tractatulus super materia indulgentiarum. 8°. NK. 1047.
10. 28 Sept. 1508.
    Engelb. Cultificis. Defensorium fratrum mendicantium. 8°. NK. 664.
    Copia noui maris magni Sixti IV. 8°. NK. 664.
    Epistola de symonia vitanda. 8°. NK. 664.

    7 Oct. 1508. Tractatulus: Dilige stare in claustro. 8°. NK. 664.
11. (vóór 1510). Die negen couden. NK. 623.
12. 12 Dec. 1510. Seven Getijden der passien ons heren. 8°. NK. 1002.
13. 17 Feb. 1511. Die negen couden. 8°. NK. 624.
14. (c. 1511?) Statuten ende landrechten van Westvrieslant. (zie boven, blz. 25).
15. z.j. Commendacie diemen voorden siecken leest. 8°. NK. 591.

16? z.j. Testament van Jan Splinter. 8°. NK. 1998[1)].

1) Het laatste nummer van dit lijstje is twijfelachtig; het is zonder naamplaats en jaar verschenen, en wordt bij Nijhoff-Kronenberg alleen op grond van de typen aan Hendrik den Lettersnijder toegeschreven. Het eenig bekende exemplaar berust op de Universiteitsbibliotheek te Gent. Vgl. over het Testament van Jan Splinter: J.W. Muller, *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde,* XVIII (Leiden 1899), blz. 210-215 en 218. *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* 1920/1921 (Leiden 1921), blz. 21 (kort referaat van een lezing van Dr. G.J. Boekenoogen).

Un imprimeur-musicien: Tielman Susato.

Dans le monde typographique anversois du XVIe siècle, si abondant en figures importantes ou curieuses, on remarque quelques imprimeurs musicaux dont s'est occupé Alphonse Goovaerts dans un mémoire couronné par l'Académie royale de Belgique en 1879, mais dont l'étude pourrait être utilement reprise, au double point de vue de l'histoire de l'imprimerie et de l'histoire de la musique[1].

On sait que la typographie musicale fut introduite en Belgique par Symon Cock, qui édita en 1539 à Anvers, où il imprimait des livres depuis 1521, un rarissime chansonnier pieux: *Een devoot ende profytelyck boecxken, inhoudende veel ghestelijcke liedekens en de leysenen* (M. Scheurleer l'a réédité en 1889 et en a publié un fac-similé en 1891), puis en 1540 les fameux *Souterliedekens.* Dans les premières éditions musicales de Cock, l'impression musicale est encore faite en deux fois: les notes ont été tirées en noir en même temps que le texte, puis la portée a été imprimée en rouge. La soidisant première édition des *Souterliedekens* de 1539, imprimée en vrais caractères musicaux mobiles, c'est-à-dire comportant la note avec son fragment de portée, et qui est conservée en exemplaire unique au Musée Meermanno-Westreenianum à La Haye, n'est qu'un faux, provenant d'un truquage de l'édition de 1559[2].

A ma connaissance, le premier typographe anversois qui se servit ensuite du caractère musical complet fut Tielman Susato, musicien en même temps qu'imprimeur, dont bien des chercheurs se sont occupés déjà, et dont je voudrais esquisser ici la physionomie attachante.

Son origine n'est pas certaine: les uns le disent natif de Soest en Westphalie, *Susatum* en latin, d'où dériverait le nom de *Susato,* équivalent à van Soest[3]; peut-être est-il parent du méde-

1) *Alph. GOOVAERTS, Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas,* dans les Mémoires de l'Académie royale de Belgique, in 8[o], t. XXIX. Bruxelles, Hayez, 1880.

2) *D.-F. SCHEURLEER. De Souterliedekens,* (Leiden, 1898.) p. 79.

3) *Fr.-J. FÉTIS, Biiographie universelle des musiciens,* 2e éd., t. VIII (Paris, 1867). pp. 276-278 *(*v[o] *TYLMAN).* La conjecture avait été communiquée à Fétis par Dehn.

cin allemand Jean de Susato que Virdung, dans sa *Musica getutscht* (1511) cite comme un savant musicien. D'autres le font naître à Cologne ou aux environs, en se basant sur des actes où il est qualifié de 'Thielman van Coelen', ce que confirme le qualificatif *Agrippinensis,* dont il fait lui-même suivre son nom dans la dédicace à l'évêque de Liège, Georges d'Autriche, de son *Liber primus missarum quinque vocum* de 1546. Combinant les deux données, A. Goovaerts[1)] croit que l'imprimeur était des environs ou d'une localité du diocèse de Cologne et s'appelait van Soest, ce qui paraît admissible, car on ne peut déduire avec certitude du toponyme *Agrippinensis* que Susato soit né à Cologne même.

D'après Goovaerts, il s'établit vers 1529 à Anvers comme instrumentiste et copiste de musique. En 1530, il transcrit un volumineux codex musical (trente-trois cahiers de six feuilles, soit près de quatre cents pages grand in-folio) pour la confrérie de la Sainte Vierge à l'église Notre-Dame. D'après des renseignements fournis à Fr. Fétis par L. de Burbure, il est admis en 1531 dans le corps des musiciens communaux *(stadsspeellieden)* et joue de la trompette à la chapelle de la Vierge: il est payé pour sa participation à dix-neuf messes et saluts solennels de l'année. Un inventaire des instruments appartenant à la ville, dressé en 1532, mentionne, comme se trouvant en sa possession, un jeu de neuf flûtes contenu dans un étui, un ténor de flûte *(teneur pipe)*, une trompette de campagne *(velt trompet)* et deux autres trompettes. Les comptes montrent qu'il touchait, outre ses gages, une indemnité annuelle pour avoir fixé sa résidence à Anvers. En 1541, il vend au Magistrat une trompette ténor et une trompette basse, destinées à accompagner les chantres à l'église et dans les processions.

L'année suivante, il forme une société avec le libraire Henri Ter Bruggen, qui avait obtenu de l'empereur en 1541 un privilège pour l'édition d'ouvrages de musique, et l'imprimeur Guillaume van Vissenaecken. Mais le désaccord surgit bientôt entre les associés: Vissenaecken et Susato s'entendent pour exclure Ter Bruggen et publient, en 1542, sous le nom du premier d'entre eux, un recueil intitulé: *Modulationes quatuor vocum musicae*, de divers auteurs, contenant notamment un motet de Susato. Puis les deux compères se brouillent à leur tour, et Susato se débarrasse de Vissenaecken, de manière à demeurer seul maître du matériel de typographie

1) Alph. GOOVAERTS, ouvr. cité p. 26.

musicale. Le 20 juillet 1543, il obtint un privilège pour l'impression de certains livres de musique *(om te mogen prenten zekere boecken van musycken);* le registre aux droits de sceau du Brabant qui mentionne le paiement du droit d'octroi l'appelle 'Thielman de Suzato'.

Son officine était établie rue des Douze Mois, près de la nouvelle Bourse. C'est de là que sort, en novembre 1543, un *Premier livre des chansons, à quatre parties, auquel sont contenues trente et une chansons, convenables tant à la voix comme aux instruments, imprimées en Anvers par Tylman Susato, imprimeur et correcteur de musique* (4 fascicules petit in-4° oblong). Il est formé de compositions de dix auteurs, parmi lesquelles huit chansons de Susato; l'entreprise eut un succès marqué, et le quatorzième livre parut en 1555. D'autres collections importantes furent lancées par l'éditeur, à qui ne manquaient ni la compétence spéciale, ni l'esprit d'initiative: nombreux recueils de chansons françaises à diverses parties[1)], onze recueils flamands, dont les huit derniers consacrés aux *Souterliedekens* de Jacques Clemens non Papa et de son élève Gérard Mes, plusieurs recueils de messes et de motets. L'ensemble constitue une source précieuse pour l'étude du répertoire musical au milieu du XVIe siècle.

L'orthodoxie de Susato fut-elle mise en doute à un certain moment? En tout cas, les archives anversoises contiennent un certificat délivré le 18 septembre 1546, dans lequel le notaire Jérôme Heyns, l'apothicaire Arnaud Puylinckx et un certain Jean Anraet attestent qu'ils connaissent depuis longtemps Susato, qu'ils ont bu et mangé avec lui, qu'ils l'ont toujours tenu pour bon chrétien, nullement infecté d'hérésie, et remplissant consciencieusement ses devoirs religieux[2)].

1) Lorsque Susato sollicita en 1549 un octroi pour imprimer un recueil de 'vingt neuf chansons amoureuses' à 4 quatre parties, composées par Thomas Créquillon, Clemens non Papa, etc. le Conseil privé soumit sa requête au maître de chapelle de Marie de Hongrie, Benoît d'Appenzell. Celui-ci émit un avis favorable et déclara 'bien avoir veu, oy et aussy autreffois chanté les chanchons musicalles y mentiontionnées qui luy semblent bonnes...'. La requête et l'avis ont été publiés par Al. Pinchart dans le *Messager des sciences historiques de Belgique,* 1858, pp. 81-82, et reproduits dans ses *Archives des arts, sciences et lettres,* t. I (Gand, 1860), pp. 287-238.
2) Le texte de ce document se trouve dans le mémoire d'Alph. Goovaerts, p. 30.

En 1547, il acheta du terrain près du couvent des Récollets, vis à vis du Poids public en construction; il y bâtit une maison où il s'installa en 1550, à l'enseigne du Cromorne; outre son atelier typographique il y ouvrit un magasin d'instruments de musique et vraisemblablement aussi de musique. Depuis l'année précédente, il n'était plus musicien de la ville: pendant les fêtes de l'entrée de Philippe II, il avait été licencié, le 14 septembre 1549, avec trois de ses collègues. L'extension de ses affaires ne devait guère lui permettre de s'acquitter de sa charge officielle.

La dernière impression portant son nom est datée de 1561. Il mourut sans doute peu après, et eut pour successeur son fils Jacques. Celui ci lança en 1564 une nouvelle collection de *Chansons à quatre parties*, mais mourut prématurément, le 19 novembre de cette année, après la publication du premier livre, contenant vingt-sept chansons nouvelles de Roland de Lassus. Outre ce fils, Tielman Susato laissa deux filles: Claire, qui épousa Arnold Roosenberghe, et Catherine, qui épousa en premières noces Vincent van Wimpe alias de Manemaker, en secondes noces Guillaume de Mont ou du Mont.

Les impressions de Susato sont claires, et l'emploi de belles lettres grises leur donne un aspect élégant. Comme innovation typographique, on peut inscrire à son actif l'utilisation de capitales italiques. Ses caractères musicaux combinent la note avec les cinq lignes du fragment de portée, de même que les caractères du fondeur parisien Pierre Haultin ou Hautin, que Fétis et Weckerlin[1)] considèrent comme ayant été le fournisseur de Susato. Rien n'empêche cependant, en l'absence de documents formels, de supposer que son matériel a été fondu à Anvers d'après des modèles établis par lui à l'imitation de poinçons de Hautin. Le jugement rendu le 3 avril 1543 par le magistrat anversois, à l'occasion du différend entre Susato et Vissenaecken, et publié par Alph. Goovaerts, n'est pas très clair à cet égard: il y est seulement constaté que Ter Bruggen et Vissenaecken avaient ordonné et commandé le matériel typographique consistant en poincons et notes *(de ghene waeren geweest die de pinsoenen ende noten... hadden geordineert ende doen maken).*

Susato semble d'ailleurs se poser en inventeur dans la dédicace en vers à Marie de Hongrie, gouvernante des Pays-Bas, de son

1) *J.-B. WECKERLIN, Histoire de l'impression de la musique,* dans les *Bulletins de la Société des compositeurs de musique*, t. II (Paris, 1867-1870), p. 54.

recueil de *Vingt et six chansons musicales et nouvelles à cinq parties* (1544):

> Longtemps y a, très illustre Princesse,
> Que mon vouloir à jamais n'a prins cesse
> De s'emploier à trouver la praticque
> Et le moien d'imprimer la musicque.
> Or c'est ainsi qu'après grant diligence,
> Non sans travail, non sans cost et despence,
> Parvenu suis au chief de mon entente,
> Dont touteffois encoir ne me contente...

Dans la même pièce, il dit en parlant de ses propres compositions insérées dans le recueil:

> Et sy j'ay mis aussi de ma musicque,
> Ce n'est pour loz ou gloire en avoir,
> Ains seulement qu'il vous plaira sçavoir
> Que j'ay moien de tel art corriger.

Susato tenait visiblement à sa qualité de ‘correcteur musical’, sans que nous puissions déterminer de façon précise ce qu'il entendait par là.

De son oeuvre de compositeur, nous possédons de nombreux échantillons et d'abord trois recueils entièrement de sa main, deux vocaux et un instrumental. Les premiers sont intitulés: *Le premier livre de chansons à trois parties auquel sont contenues trente et une nouvelles chansons convenables tant à la voix comme aux instruments, composées en Anvers par Tylman Susato, correcteur et imprimeur de musique demourant en ladicte ville auprès de la nouvelle Bourse en la rue des Douze Mois* (1544; in-4° obl.) et *Tiers livre contenant XXX nouvelles chansons à 2 ou à 3 parties...* (s.d.). Dans la préface du premier livre, *Aux amateurs de la noble science de musicq,* l'annonce qu'on peut chanter ses compositions, écrites pour soprano, ténor et basse, soit à trois voix, soit à deux seulement, en omettant la partie de basse. A chaque page des cahiers du S*uperius* et du ténor se trouve cet avis;

> Chantez à deux si bon vous semble,
> Puis chantez tous trois ensemble.

Le cahier de la basse porte de son côté la mention:

> Veulx-tu chanter par bon advis?
> Attends que tu en sois requis.

L'absence de réédition moderne en partition ne permet guère d'apprécier ces chansons[1].

La troisième oeuvre est importante pour l'histoire de la littérature instrumentale, car, au lieu d'être écrite ad libitum pour voix ou instruments, elle est exclusivement destinée à ces derniers: *Het derde musyck boexken begrepen int ghetal van onser nederduytscher spraken* (c'est à dire, le troisième de nos recueils en flamand), *daerinne begrepen syn alderhande danserye, te wetens Basse dansen, Ronden, Allemaingnien, Pavanen ende meer andere, mits oeck vyfthien nieuwe gaillarden, zeer lustich ende bequaem om spelen op alle musicale instrumenten. Ghecomponeert ende naer d'instrumenten ghestelt door Tielman Susato* (1551; in 4° obl.). C'est la première publication de ce genre faite dans les Pays-Bas. Se rattachant à la musique ancienne par le caractère modal, par l'harmonie à parties très serrées, avec croisements fréquents, les soixante et une pièces du *Musyck-Boexken* sont cependant d'intéressants précurseurs de la musique instrumentale moderne[2]; elles sont, en effet, divisées en petites périodes rythmiques nettement distinguées, structure toute différente du développement continu de la polyphonie vocale du temps. Il est probable, d'ailleurs, que ces morceaux sont plutôt des transcriptions que des compositions entièrement originales, car les titres mêmes des danses montrent que la plupart viennent de France, quelques-unes d'Italie; le plus petit nombre sont de source indigène, comme la pavane: *Ghequest ben ic* et la *Hoboecken dans* (danse de Hoboken).

Cette dernière a donné lieu à une amusante méprise d'un musicologue allemand: songeant à la localité de Hoboken sur l'Hudson, en face de New-York, M.R. Oppel[3] considère cette ronde comme le premier document européen d'ancienne musique américaine.

On peut se faire une idée des danses de Susato par les seize spécimens transcrits sur deux portées par R. Eitner[4]: quatre rondes,

1) J.-C.-M. VAN RIEMSDIJCK, *De twee eerste Musyck Boekxkens van Tielman Susato,* dans *Tijdschrift voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis,* t. III (Amsterdam, 1891) pp. 61-110.
2) CH. VAN DEN BORREN, *les Origines de la musique de clavier dans les Pays-Bas,* dans les *Annales de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand,* t. XIII, Gand, 1914, pp. 81-117.
3) *Zeitschrift der internationalen Musik-Gesellschaft,* t. XII, Leipzig, 1910-1911, p. 220.
4) *Monatshefte für Musik-Geschichte,* 7e année, 1875, Beilage, pp. 89-99.

une saltarelle, une *'Danse de Hercules oft maticine',* deux allemandes, trois pavanes, un passemezzo et quatre gaillardes) ainsi que par les seize transcriptions de J. Röntgen pour piano à quatre mains[1].

A propos du *Musyck Boexken,* il faut remarquer que, tout en rimant en français. Susato était profondément attaché à la langue néerlandaise; dans la préface du premier de ces recueils (1551), il demande expressément: 'Pourquoi ne pourrait-on pas dorénavant faire aussi bien dans notre langue maternelle, avec un art et une douceur pareils, que l'on n'a fait jusqu'ici en latin, en français et en italien? Faisons donc désormais toute diligence pour faire connaître et introduire dans la pratique ordinaire notre musique néerlandaise, qui n'est pas d'un art ni d'une suavité inférieurs aux autres. (*Waeromme en soude men dat voortane niet also wel met gelycker konst ende soetichheit in onser moederspraken connen gedoen, als men tot nu toe in latynsche, walsche ende italiaensche sprake gedaen heeft? Is de konst en de soeticheit even gelyck, waerom salmen die meer om deene dan om dander sprake wille verachten. Laet ons dan voortane alle neersticheyt doen, om onse vaderlandsche musycke, die niet van minder konst en soeticheit en is dan andere, allomme int openbaer ende gemeyn ghebruyck te brengene gelyck andere tot nu toe gedaen hebben...*)

Paul BERGMANS.

Appendice.

Outre les recueils que nous avons énumérés dans cette notice, trente huit compositions vocales de Susato, huit religieuses et trente profanes, sont éparses dans des publications collectives parues de 1540 à 1556. En voici la liste[2],

OEUVRES RELIGIEUSES. Une Messe: 1. *Missa super In illo tempore cum audissent,* à 5 voix, dans le *Liber primus missarum quinque vocum* publié par Susato en 1546 (n° 1).

Sept motets ou chansons spirituelles: 2. *Musica donum Dei optimi,* à 6 voix, dans les *Selectissimae necnon familiarissimae cantiones* imprimées à Vienne, par M, Kriesstein, en 1540 (n° 105);

1) *Nederlandsche dansen der 16e eeuw,* publication XXV de la *Vereeniging voor Noord-Nederlandsche Muziekgeschiedenis,* 1902; choix partiellement différent.

2) Cf. R. EITNER. *Bibliographie der Musik-Sammelwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Berlin, 1877), pp. 871-872. - Le même, *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker,* t. IV (Leipzig, 1903), pp. 330-331.

3. *Fili quid fecisti* (2e partie: *Et ait ad illos)*, à 4 voix, dans les *Musicae modulationes* de 1542 (fo 20), reproduit dans le *Liber tertius sacrarum cantionum* de Susato de 1547 (fo 14); 4. *Domine da nobis* en 2 parties, à 4 voix, dans les *Concentus* imprimés par Ulhard à Vienne en 1545 (no 15); 5. *In illo tempore quam audissent* (2e partie: *Nondum enim),* à 5 voix, dans les *Cantiones septem, sex et quinque vocum,* Vienne, M, Kriesstein, 1545 (no 15), reproduit dans le *Liber primas sacrarum cantionum* de Susato, 1546 (fo 4); 6. *Salve quae rosea decora* (2e partie: *Hunc tibi ille pater);* à 5 voix, dans le même *Liber primus* de 1546 (no 2); 7. *Nil homini firmum,* à 2 voix, dans les *Diploma amoena et florida* d'Erasme Rotenbucher, Nuremberg, 1549 (no 18); 8. *Peccata mea Domine* (2e partie: *Quoniam iniquitatem),* à 5 voix, dans le *Liber nonus ecclesiasticarum cantionum* de Susato, 1554 (fo 16), reproduit dans la cinquième volume des *Evangelia et piae sententiae quinque vocum,* Nuremberg, J. Montanus, 1556 (no 43).

OEUVRES PROFANES. Dix-neuf-chansons francaises à 4 voix: 1. *Si ton amour (Premier livre des chansons* de Susato, 1542, fo 3); 2. *Plus ne beuvray* (ibid., fo 5); 3. *Langueur hellas* (ibid., fo 7); 4. *Si tu te plains* (ibid., fo 11; arrangement à 5 voix dans les *Vingt-six chansons* de Susato, 1555, fo 6); 5. *D'argent me plains* (ibid., fo 12; arrangement à 5 voix dans les *Vingt-six chansons,* fo 13); 6. *Si de présent peine j'endure* (ibid., fo 14; arrangement à 5 voix dans le *Sixième livre des chansons,* 1545, fo 16); 7. *Ne lui monstrant*, et 8. *Pour estre aymé* (ibid., fo 15); 9. *De mon malheur (Second livre de chansons*, 1544, fo 6); 10. *Amours a tort* et 11. *Ma maistresse, ma bonne amy'* (ibid. fo 16); 12. *Pleusist adieu* (*Quatrième livre des chansons*, 1544, fo 11); 13. *J'ay si forte battaille*, et 14. *N'avez point vu* (ibid. fo 13); 15. *O Souverain pasteur et maistre (Onzième livre des chansons,* 1549, fo 2); 16. *La grant douceur* (ibid. fo 8); 17. *Les miens aussi bref,* et 18. *Malgré moy vis* (ibid. fo 10); 19. *Père éternel* (ibid., fo 16).

Quatre chansons françaises à 5 voix: 20, *Pour ung plaisir qui si peu dure (Sixième livre des chansons*, 1545, fo 16); 21. *Le content est riche (Vingt-six chansons*, 1545, fo 9); 22. *Mille regrets* (ibid. fo 11); 23. *Puisqu'en janvier* (ibid., fo 16).

Une chanson française à 6 voix: *Contre raison vous m'estes (Sixième livre des chansons,* 1545, fo 9).

Six chansons flamandes à 4 voix: 25. *O wrede fortune ghy doet my treuren (Ierste musyck Boexken,* 1551, f° 4); 26. *Mijn liefkens bruyn ooghen en haren* (ibid., f° 6); 27. *Int midden van den meye* (ibid., f° 13); 28. *Diepe ghepeys en swaer versueken* (ibid., f° 16); 29. *Peysen en trueren, duchten en hopen (Tweede Musyck Boexken,* f° 5); 30. *O tyt zeer lustig vul melodyen* (ibid., f° 11). On trouvera les n° 25 à 28 mis en partition dans la réédition de l'*Ierste Musyck Boexken* par Fl. van Duyse (publication XXIX de la *Vereeniging voor Noord-Nederlandsche muziekgeschiedenis,* Amsterdam, 1908); ce sont des chansons contrapontiques, écrites en style strictement imitatif.

Theodorus Crajenschot en de Antwerpsche boekverkoopers

(Biographische bijzonderheden over de Crajenschots. - Invoerders van Antwerpsche katholieke boeken te Amsterdam. - Een valsche Moretusdruk. - Mededeelingen over andere Amsterdamsche boekverkoopers).

In de Februari-aflevering (1923) van *Het Boek* vestigt C.P. Burger de aandacht op een cataloog van hetgeen voorhanden was in den winkel van den Roomsch katholieken boekhandelaar Theodorus Crajenschot, die in de tweede helft van de 18e eeuw te Amsterdam op den hoek van de Heerengracht en de Heisteeg woonde.

Die naam had voor ons een bekenden klank. Wij hadden hem ettelijke malen ontmoet in het archief van het Museum-Plantin Moretus onder de vele uitheemsche uitgevers en boekverkoopers over wie daar bescheiden aanwezig zijn.

Een groot aantal brieven van Theodorus Crajenschot en van zijn zoon Jacobus Adrianus, loopende van het jaar 1758 tot 1805 (Reg. D L) en de minuten van de brieven aan de Crajenschots gezonden door Jan Jacob Moretus (1730-1757), Frans Jan Moretus (1757-1768), diens weduwe Maria Borrekens (1768-1797) en haar zonen Jacob, Lodewijk en Frans, die gedurende dat tijdverloop de Plantijnsche drukkerij bestuurden (Reg. CCLXXXVI), bevatten tal van inlichtingen over de Amsterdamsche firma en haar betrekkingen met Antwerpen alsook over den Amsterdamschen boekhandel in het algemeen.

Het stukje van C.P. Burger geeft ons aanleiding om daar even op te wijzen.

Het Plantijnsch archief laat ons dadelijk toe de uiterste jaartallen die Ledeboer voor de bedrijvigheid van Theodorus Crajenschot opgeeft, te wijzigen. Volgens den auteur van de *Alfabetische Lijst der Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord Nederland* was Theodorus Crajenschot slechts werkzaam tot in 1787. Uit een brief aan de Wwe Moretus Borrekens, gedagteekend 4 Juli 1799, blijkt dat hij in dat jaar nog steeds zijn handel voortzette (blz. 333). Een schrijven van Jacobus Adrianus Crajenschot, ge-

dagteekend 22 Augustus 1801, leert ons dat zijn vader eerst in da jaar wegens blindheid en hoogen ouderdom (hij was toen 85 jaar oud) uit de zaken ging. Ziehier deze passage betreffende het einde van Theodoor Crajenschots boekverkoopersbedrijf: 'Hy is door Ouderdom en Blindheid niet meer in staat om te schryve, deelt zijn zoon mede, en uit dien hoofde is Hij ook gerissolveert geworden zig van all zyn ongeb. goed te ontdoen en het welk ook door den overleede Boekv: Teteroode[1] verkogt is maar die kort na de verk: door den bestierder aller Dingen uit deze waerld opgeroepen is, om zoo ik vertrouw hem in de Eeuwige Zaligheid over te neemen, de wed: die met zes kleine kinderen blyft zitten en van die Afreekening der verk: zo geen kennis hebbende heeft daar andere Boekv: in genomen om die zaaken voor haar te redderen en dewyl dat geen werk van een dag is moet myn Oude Man wel eenigszints het zig laaten wel gevallen dat het zo lang duurt maar zijt verzeekert Mevrouwe dat myn Oude Man zyn gelde niet zal ontvangen hebbe of hy zal UE: in dank voldoen' (blz. 335). Uit een brief van 19 Dec. 1803 vernemen wij dat Theodorus Crajenschot toen overleden was en dat zijn zoon Jacobus Adrianus vaders zaak niet voortzette maar door de schepenen der stad als curateur werd aangesteld. In deze hoedanigheid schrijft hij aan de W^we^ Moretus Borrekens: '(De) Boedel ken niet geliquideert worden dan wanneer de weduwe *Tettenrode* afrekening doet van de verkogte ongebonden Boeken, wylen myn's vaders. - Deze vrouw verkiest die penningen in den Boedel van haaren man te werpen, hoewel eene afgezonderde zaak, volgens het oordeel der Rechtsgeleerden, en bied ons dus van eene somme byna f 5000, veertig percent. - Dit aanbod konnen curateurs niet aanneemen omdat zy dan ieder schuldeischer niet konnen voldoen' (blz. 343).

Jacobus Adrianus was een tijd werkzaam bij zijn vader, dit blijkt uit een brief gedagteekend 16 December 1771. (Blz. 99). Later (in 1773) is hij evenwel op eigen hand een boekhandel gaan oprichten. Op 11 September 1777 doet hij een eerste bestelling aan de W^we^ Moretus Borrekens en schrijft haar daarbij: 'Vous aurez en meme Temps la bonté de m'envoyer une Catalogue des Livres de votre fonds puisque si vous me daignerez honorer de la même confiance, dont mon Pere a joui tant d'Années, je pren-

1) Ledeboer: *Alfab. Lijst...*: F.J. van Tetroode 1788-1799.

drois en meme condition vos livres a debiter dans ces pays' (blz. 151).

Deze brief gaf aanleiding tot een misverstand. De W^we^ Moretus leidde er uit af, dat Theodorus Crajenschot overleden was. Jacobus Adrianus moest haar uit die dwaling brengen. 'Par quelle raison vous croyez mon Pere passé à l'autre monde, schreef hij op 23 September 1777, m'est inconnu, puisque je suis bien persuadé de vous rien avoir marqué de sa mort dans ma derniere. Vous vous trompez, Madame, sur cet Article. Mon Pere jouit toujours encore d'une parfaite santé. Mais depuis quatre ans je fais mes propres affaires dans ce ville' (blz. 155). Dit wordt bevestigd in een brief van vader Crajenschot, waarin wij lezen: 'Wij zijn twee boekverkoopers hier ter steede, en Ider op zig zelfs heeft zijn affaires a part. Ik twyvele ook niet hetgeen zijn Ed: van Ued: ordineert en onbied, of hij zal Ued: als een Eerlijk man voldoen zooals hy van zyn vader bij ondervindinge altoos bevonden heeft' (blz. 159).

De zaken van Jacobus Adrianus blijken niet schitterend te zijn geweest. De laatste brief, die hij aan de firma Moretus zendt, (19 Dec. 1803) geeft daaromtrent zeer typische bijzonderheden, die wel verdienen hier medegedeeld te worden: 'Uwe geëerde van den twaalfden met uwe Traitte op den Heeren G. Doumer & du Souza zijn beiden my geworden. - De eerste is my gebleven, de tweede heb ik onvoldaen teruggegeven: en wel om deze Reden. - Ik onken, nog erken de schuld ten mynen Last op uw Boek niet, al had ik zelf er over met UE: mondelings of schriftelyk gehandelt, dan de voorzichtigheid gebied my, op natuur-rechten gegrond, geene te voldoen, waarvan my de waarheid niet volkomen is vertoond, dat wylen myne vrouw deze ontvangen, en voor hare rekening verkogt zyn, het zy die door haer ontboden of door my, op haar verzoek gevraagt zyn, in die tyden wanneer ik geheel uit mijne affaires gerukt, in den Haag of op andere plaatsen ten welzyn des vaderlands my liet gebruiken. - Niet dat dit een voorwendsel is, om op die gronden de gemaakte schulden, door haar of door my, ter dier tyde gedaan, onvoldaan te laaten. - Neen: dit zyn myn voornemens niet, hoewel er Rechtsgeleerden gevonden worden, die my zulks aanraden, omdat veelen de goedheid wylen mijn's vrouwe zoodanig hebben misbruikt zonder dat zy met eenige auttorisatie voorzien was, dat waare ik niet van de stipste eerlykheid niet doordrongen, alles van my konde afwenden. - Dit

voornemen koome nimmer in my op, een ider zal het zynen hebben, dan de ware en de twyfelachtige moeten gelyk wagten tot dat de geheele massa geverifieerd, erkend en bevestigt is. - Onder eenen beiden behoort uwe, en, indien alles na mynen zin gaat, zal het einde dezer wagting voor het afloopen des volgenden Jaars opkoomen' (blz. 343).

Uit de mededeeling, dat hij zich 'ten welzyn des vaderlands liet gebruiken' meenen wij te mogen opmaken, dat J.A. Crajenschot waarschijnlijk een der vele 'Keezen' of Patriotten was, die controol uitoefenden op de regeeringslichamen der Bataafsche Republiek.

In 1792 woonde J.A. Crajenschot in de Gouden Paarl in de Kalverstraat (blz. 281), in 1802 op den Nieuwen Dijk (blz. 339).

* * *

De Crajenschots waren vooral importeurs van Roomsche literatuur en als dusdanig er op aangewezen om drukke handelsbetrekkingen te onderhouden met Antwerpen, dat nog altijd overvloedig op dat gebied werkzaam was.

Alles wat zij bij de Moretussen bestelden, gedurende een halve eeuw, behoort bijna uitsluitend tot de Roomsche lithurgische literatuur. Voortdurend zijn het missalen, breviariën, diurnalen, officiën, ritualen, pastoralen, Roomsche Testamenten, canons-bordjes, enz. van allerlei aard en formaat, zwart, of rood en zwart, met platen, al of niet 'afgezet', - al de speciale kerkuitgaven waardoor de drukkerij der Moretussen over de wereld bekend was.

Meer dan eens brengt de Roomsche geloofssolidariteit er Theodorus Crajenschot toe om aan de Moretussen een of andere kleine gunst te vragen. Zoo verzoekt hij b.v. in 1770 om eenige nieuwe officiën, die hij wenschte te voegen bij een oud missaal van 1677. 'Het is voor een arme pastorij, schrijft hij, die niet wel een nieuwe kan betaalen' (blz. 89). Om tot spoedige verzending van bestelde diurnalen aan te manen vindt hij het b.v. goed mede te deelen, dat ze bestemd zijn 'voor een Nonnetje' in Italië (blz. 79).

Onder alle bestellingen vinden wij er maar één van niet bepaald lithurgisch of theologisch karakter, nl. de *Voyage de Monsieur Levaillant dans l'intérieur de l'Afrique par le Cap.* Dit was een uitgave van Leroy te Parijs (1790), waarvan de Moretussen het debiet in de Nederlanden hadden. Het boek werd te Amsterdam niet gemakkelijk aan den man gebracht. Op 25 Juni 1792 schreef Crajenschot aan Moretus: 'De voijage de Mr Levaillant gaat niet al te sterk af. Ik heb er daar nog geen 20 Exemplaaren van gede-

pieteert of verkogt al schoon ik het al 2 malen in de couranten geadverteert hebbe' (blz. 273).

Uit de correspondentie van Crajenschot op het Plantijn-Museum kunnen wij afleiden, dat nog andere Antwerpsche drukkers en uitgevers tot zijn leveranciers behoorden. Herhaaldelijk vraagt de Amstersche boekverkooper, dat Moretus door een van zijn 'geringste domestiquen' het bestelde pak boeken zou laten brengen bij andere Antwerpsche boekhandelaars, van wie hij belangrijker bezendingen verwachtte.

Het is Hieronymus Verdussen, wonende op de Melkmarkt, *In de gulde Tralie,* die het meest aan Crajenschot leverde. Ook vinden wij in den lijst van de winkelvoorraad door C.P. Burger gepubliceerd, een paar uitgaven van H. Verdussen, zoo b.v. Bossuet: *Uytlegging der Katholyke leeringe,* in 8e (1772); en Cornelius a Lapide: *Opera omnia,* 10 deelen in fol. (1718).

Dit klopt met hetgeen Moretus op 20 Augustus 1763 aan J.C. Peez en Bader te Regensburg schreef, nl. dat de Verdussen's onder de Antwerpsche boekhandelaars destijds het meest zaken deden met vreemdelingen. J.P. Grangé werd in denzelfden brief vermeld als de boekhandelaar, die het meest betrekkingen had met Frankrijk.

Ook Hubertus Bincken, op de Kattevest, *In Sint Elias*, behoorde tot Crajenschots gewone leveranciers. In de lijst door C.P. Burger medegedeeld herkennen wij dan ook in P. Verheyen: *Zielespijs ofte Christelijke Leeringe*, 5 deelen in 8°, een uitgave van Hub. Bincken (1765-1768).

Verder dreef Crajenschot handel met Jan Pietersz. Grangé, Pieter van der Hey, en met de W^{we} Reynders en Isabella Hertsens 'prenteverkoperes, *In de Harpe*, Keyzerstraat' (blz. 245). Deze twee dames leverden hun vooral vrome 'beldekens'.

* * *

In een brief van 22 Sept. 1768 vestigt Theodorus Crajenschot de aandacht van de Weduwe Moretus Borrekens op een Jansenistisch misboek, dat het jaar te voren in Holland valschelijk onder den naam van Jan Jacob Moretus wasuitgegeven. De passage uit den brief, die ons op het spoor van dien valschen Moretusdruk brengt, luidt als volgt: 'Hier is uyt gekoomen op de naam van UEd. Man zaliger Ged:[1)] een Hollands Roomsche Missaal geintitureert *het Room-*

1) Hier vergist Crajenschot zich. Jan Jacob Moretus was niet Mevrouw W^{we} Moretus Borrekens man, maar schoonvader.

sche Misboek, volgens het besluijt van 't H. Concilie van Trenten; Herstelt op bevel van den Paus Pius X uitgegeven; onder 't gezag van den Paus Clemens VIII nagezien, en met de Nieuwe Missen, die door de bullen der Pauzen tot dezen tydt toe vergunt zyn vermeerdert, tusschenbijde een Houte vignetje en daar onder *te Antwerpen bij Joannes Jacobus Moretus, op Nieuws overgezedt, en met fijne Platen versiert MDCCLXVII.* Daar wort meennig goede en brave Roomsche meede bedrogen omdat het en Jassemist boek is, en door haar gedrukt en uitgegeven op de naam van UEd. Man zaliger die daar meenenen (sic) dat het een goed Roomsch Missaal is. Ag ter de Tytel volgt in het Hollans ook de aanwyzinge van Paus Clemens de VIII en de goedkeuringe van Carolus de Spinosa alles gevoegt in groot 8vo formaat' (blz. 67).

Bij ontvangen van dit bericht antwoordde de W^{we} Moretus Borrekens aan Crajenschot (26 Sept. 1768): 'Wat aangaat het bewuste misboek gedrukt ten jare 1767 met goedkeuringe van syne Hoogw. Carolus d'Espinosa onder den naem van Antwerpen bij mynen schoonvader Joannes Jacobus Moretus met eene aanpryzinge achter den titel het zelve spreekt zig in alle deelen tegen en peyze dat geen goede Roomsche eenige de minste kennisse hebbende van de Boeken by myne voorzaeten gedrukt daerdoor misleyt kan worden, dog versoeke mij eenen in albis met des selfs prys toe te zenden' (Reg. CCLXXXVI, blz. 212). Uit een brief van de W^{we} Moretus, gedagteekend 12 December 1768 blijkt, dat zij het bedoelde missaal van Crajenschot ontvangen had.

De uitgevers van dezen valschen Moretusdruk bleken niet goed op de hoogte van de Antwerpsche toestanden te zijn, daar zij de vergissing begingen hun missaal voor te stellen als verschenen bij Jan Jacob Moretus in 1767, wanneer deze reeds sedert 1757 gestorven was. In 1767 werd de Plantijnsche drukkerij bestuurd door Jan Frans Moretus, die in 1768 overleed.

Dit Misboek ontbreekt in de bibliotheek van het Museum-Plantin-Moretus doch er bevindt zich een exemplaar van in de Bibliotheek der Universiteit te Amsterdam 1019 E. 21).

De titel werd door Th. Crajenschot, op de spelling na, zeer juist opgegeven. De verklaring van Paus Clemens VIII, gedagteekend te Rome 7 Juli 1604, en onderteekend M. Vestrius Barbianus, volgt op het titelblad (blz. 3). Het *Verlof en Goedkeuring* van den

Antwerpschen Bisschop Carolus de Espinosa, dat onmiddellijk bij de pauselijke verklaring aansluit (blz. 4), is gedagteekend te Antwerpen 9 April 1738.

Die beide stukken zijn vertaald naar den oorspronkelijken Latijnschen tekst, die voorkomt in het *Missale Romanum ex decreto sacrosancti consilii tridentini restitutum, S. Pii V. jussu editum, Clementis VIII et Urbani papae Octavi auctoritate recognitum, et novis missis ex indulto apostolico hucusque concessis auctum,* uitgegeven door het Plantijnsche huis in 1736. De *Licentia et Approbatio* van Bisschop Carolus d'Espinosa draagt in den Latijnschen tekst de dagteekening 9 Februari 1736, het jaar na de uitgave van het Vaticaansche voorschrift van Paus Urbanus VIII, dat het drukken van missalen zonder goedkeuring der geestelijke overheid verbood.

De verschalkers der goede gemeente, die een niet orthodoxe misboek wilden verspreiden, wisten goed wat ze deden met juist deze *Licentia* voorop te plaatsen. Ze zijn inderdaad van aard om alle mogelijke Roomsche bezwaren te stillen. Carolus d'Espinosa schrijft daar nl.: ‘Zoo hebben wij wel schriftelijk verlof om dat te drukken, willen geven aen den ons Lieven Johannes Jakobus Balthazarsz. Boekdrukker tot Antwerpen: aen wiens Oudt-over-over Groot-Vader Christophorus Plantin Pius V, aan wiens Oudt-over-Groot-Vader Johannes Moretus Clemens VIII, aen wiens Vaderlijken Over-Oudt-Oom Balthazar, en Over-Groot-Vader Johannes Moretus Paulus V, en Urbanus VIII, aen wiens Groot-Vader Balthazar Moretus dezelve Urbanus VIII, en aen wiens Vader Balthazar Moretus Innocentius XI bij een bezonder voorregt verlof vergunt hebben om te mogen drukken Mis- en Getij- Boeken, die naegezien, verbetert, en volgens 't gebruik der H. Roomsche Kerk goetgekeurt waren; aen wien zelf Clemens XI 't zelve verlof en magt gegeven heeft’.

Op de *Licentia* volgen de tafel der feestdagen (5 ongenummerde folio's), twee gebeden voor den dienst der Mis (2 ong. fol.), de gemeene gebeden der Mis (p. 1-16), de missen van al de Zondagen van het geheele jaar (p. 27-506) en de gemeene missen der Heiligen (p. I-LXXXVIII).

Bij het eerste opzicht toonen lettertype en tekstschikking, dat wij hier te doen hebben met een druk, waar de Moretus-firma heelemaal vreemd aan bleef. Die indruk wordt nog verhoogd door de vijf

koperplaatjes, die in het boek voorkomen en volstrekt niet behooren tot het plaatwerk waarmede de Moretussen hun lithurgische uitgaven versierden. Het vierde dier plaatjes, de Besnijdenis, draagt de signatuur: *J.V. Schley, direx.* Wij kunnen daaruit besluiten, dat de illustratie van het *Misboek* geschiedde onder de leiding van Jacob van der Schley (1715 + 1779), den Amsterdamschen teekenaar en kopersteker, leerling van B. Picart, die voor talrijke drukkers en boekhandelaars titelbladen, vignetten en andere prenten vervaardigde.

De goede naam der Moretussen als Roomsche drukkers moest dus dienen om voor katholieken verdachte waar te dekken. Wij stellen dit feit enkel vast wegens zijn bibliografisch belang, alhoewel wij ons niet ontveinzen, dat het de moeite zou loonen ook den theologischen kant van de zaak te onderzoeken en na te gaan in hoever deze valsche Moretusdruk Jansenistische kenmerken vertoont en wie er de verantwoordelijkheid van draagt. Zeer waarschijnlijk staan wij hier voor het werk van een aanhanger van de zoogenaamde Utrechtsche kerk, waar de leeringen van *Port Royal des Champs* een vruchtbaar terrein hadden gevonden.

Dom Rombout van Doren, uit de Abdij van den Cesarsberg te Leuven, was zoo vriendelijk het *Roomsch Misboek* voor ons na te zien, van een theologisch standpunt uit, en hij kreeg wel degelijk den indruk met een Jansenistisch missaal te doen te hebben.

Reeds de vertaling in de volkstaal van de gebeden van het misboek en vooral van de gebeden van het canon der mis, zonder er een commentaar bij te voegen, is een aanduiding voor het Jansenistische karakter van het boek. In de XVIIIe eeuw was het een stelsel bij de Jansenisten de liturgie en de officiëele gebeden der kerk in de volkstaal te verspreiden en te vulgariseeren, terwijl de orthodoxen, getrouw aan de voorschriften van Rome, weigerden aan het publiek de letterlijke vertaling van die gebeden te geven.

Wat meer is, de *Tafel der Feestdagen* vermeldt als plaatselijke heiligen alleen die van Utrecht, Deventer, Leeuwarden, Groningen en Haarlem, de bisdommen, waar de Jansenisten een toevlucht hadden gezocht en waar ze hun hièrarchie gevestigd hadden (Utrecht, Deventer, Haarlem). De heiligen van de orthodox katholieke Nederlanden. de bisdommen 's Hertogenbosch, Breda en Roermond, worden in dien kalender niet opgegeven.

De afwezigheid van de aankondiging van het feest van den

H. Gregorius VII (25 Mei) zou ook nog kunnen beschouwd worden als een teeken van den Jansenistischen oorsprong van dit misboek. De Jansenisten, vooral in Frankrijk, hadden een hekel aan dit feest. Dit is echter geen afdoende bewijs daar enkele Plantijnsche missalen uit de XVIIIe eeuw dien heiligendag ook onvermeld laten, alhoewel zij als aanhangsel een blad bevatten met de aanduiding van de mis en de oratie van dien heilige.

* * *

Uit Th. Crajenschot's brieven doen wij hier nog een paar aanhalingen, die eenige inlichtingen bevatten over andere Amsterdamsche boekverkoopers.

Op 2 Nov. 1769 schrijft hij o.a. aan Mevrouwe W^{we} Moretus: 'In antwoort op UEd. geeerden van den 30sten October dient dat de Boekverkopers Pierre Mortier[1)] is overleeden maar de kinderen en erfgenaamen leeven nog onder allen de zoon is alhier stadsdrukker Zacharias Chatelin,[2)] dood maar de zoon in de Boekaffaires leeft, en zij behouden de zelfde tekeninge als bij de vaders leeven Zacharias Chatelin en Zoon. J. Westein[3)] of UEd.: daar nu meede Jacobus of Joannes myn onbekent Jacobus Westein zoon van den ouden Westein hier te Amsterdam woont heeden in een goede staat als boekverkooper te Leiden en J. Catuffe[4)] een ouden ziel en goed man is om het dood loopen van zijn boekhandelarij op zijn ouden dag nog na Surinaemen vertrokken om zijn fortuyn te maaken of beeter te leeven of hij leeft myn onbekent dog ik geloof niet dat hy meer in leeven is' (blz, 83).

Op 30 Januari 1792 schrijft de oude Crajenschot over J. Degroot: 'Bij mijn zeer veel bekent dog dien heer woont niet meer in den Haag die is met het patriottismus aldaar van daar vertrokken, en woont meen ik zeeker tegenswoordig in der steden van *Braband* of *Vlaanderen* maar in wat voor stad mijn tegenswoordige onbekent, dog zoo UEd.: gaaren wilde weeten in wat voor stad wil ik myn daar van nog wel nader en nauwkeuriger informeeren. Zyn Edele heeft zijn lettergieterij, stempels, matreyzen, en al wat daar meerder

1) A.M. Ledeboer, *Alfabetische lijst...* blz. 120. A.C. Kruseman, *Aanteekeningen betreffende den Boekhandel van Noord-Nederland in de 17e en 18e Eeuw* (Amsterdam. P.N. van Kampen, 1893), blz. 503.
2) Id. Id. 34.
3) J. Wetstein Id. id. 191.
4) Id id. 33.

behoord tot zoo een compleete lettergieterij, aan de Heer Van Staden en Comp: geheel en al overgedaen en verkogt', (blz. 277).

De lettergieter J. De Groot was blijkens dezen brief ook een Kees of Patriot, die stond tegenover de Oranjeklanten of voorstanders van den Prins Willem V. De Patriotten zegevierden in 1784 en de Prins vertrok, maar werd in 1787 weer hersteld door zijn zwager den Koning van Pruisen, die zelfs meteen leger in Holland viel en Amsterdam belegerde. Toen vluchtten vele Patriotten naar Zuid-Nederland, maar keerden in 1795 in Noord-Nederland terug, toen de Prins voor goed naar Engeland uitweek.

Maurits SABBE.

Antwerpsche drukkersmerken
I

In 1883 liet ridder Gustaaf van Havre bij de 'Antwerpsche Bibliophilen' verschijnen zijn *Marques typographiques des Imprimeurs et Libraires anversois,* 2 deelen in 8°, bevattende al de op dit oogenblik bekende merken door de Antwerpsche drukkers gebruikt in de XVIe en de XVIIe eeuw.

De gepassioneerde aartsbibliophiel, toenmalige voorzitter van onze Vereeniging, zal wel nooit gemeend hebben, dat zijn werk op volstrekte volledigheid mocht bogen. Hij bezat weliswaar, zoo niet de rijkste, dan toch een der rijkste verzamelingen van Antwerpsche drukken. Maar hoeveel is er na hem nog aan het licht gekomen?

Sinds de verschijning van genoemd werk, dat nog steeds groote diensten blijft bewijzen aan de bibliografen, werden inderdaad nog een aantal drukkersmerken gevonden, welke aan van Havre onbekend waren gebleven.

Wijlen V.A. dela Montagne publiceerde er reeds eenige in het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*[1]. Ook hij bracht hulde aan het werk van van Havre, en bekende ootmoedig dat hij gedurende zijn lange nasporingen op het veld der bibliographie, slechts enkele merken aan die van van Havre kon toevoegen.

Veel nieuws zullen wij dus hier niet meer te vertellen hebben. Maar het onderwerp is toch nog niet uitgeput, en sommige merken - gekende of ongekende - zullen ons de gelegenheid geven om hier en daar een belangwekkende bizonderheid aan te stippen.

Jan Roelants
(Antwerpen 1536, † 1570, van Havre, I, blz. 215).

Het mooie, heerlijk decoratieve merk dat wij hierbij reproduceeren werd door Jan Roelants gebruikt in een door hem gedrukt boekje: *Een schoon suyverlick boecxen inhoudende de forme ende maniere van levene van keersten mensch.* Antwerpen, 1553, in 8°.

In een brief, gedagteekend 30 Juni 1891, werd het aan van Havre gesignaleerd, door den toenmaligen bibliothecaris der Gentsche Universiteitsbibliotheek V. van der Haeghen, die het toen pas had ontdekt en laten fotografeeren. Die foto is in ons bezit, maar van het 'schoon suyverlick boecxen' van 1553 vonden wij tot nu toe geen spoor, noch te Gent, noch elders.

1) 3^e^ Jaargang, 1905, blz. 250; 5^e^ jaargang, bl. 65 en 270.

Op zijn beurt vond dela Montagne het merk in; □ *Een costelijk tractaetken inhoudende dye kennissen oorsake ende rechte genesinge des Steens... door den gheleerden ende experten Doctoor Gualterus Rijff Medecijn der Stadt van Straesborch....* Antw. Jan Roelants, 1553, in 4°[1)].

Ook dit blijkbaar zeldzame boekje, mochten we tot nu toe niet ontdekken.

I. - Drukkersmerk van Jan Roelants, in *Een schoon suyverlick boecxen...* Antw. 1553.

Van uit een kunsthistorisch standpunt, biedt dit sierlijke merk echter ook een buitengewoon belang. Reeds bij den eersten aanblik herkent men in deze fraaie houtsnede, met een zoo ongemeene vastheid uitgevoerd, met dien zeldzamen zin voor sober, decoratief effect, in dien krachtig geteekenden boom, in het los golvende lint met de spreuk *Amor vindt omnia,* in die zoo gemakkelijke blad-

1) Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, III, bl. 257, met reproductie.

vulling, het werk van een artist van meer dan alledaagsche bedrevenheid. Geen twijfel mogelijk, we staan hier wel degelijk voor een werk van een der beste houtgraveurs der XVIe eeuw.

Een vergelijking van dit merk met het andere door Jan Roelants gebruikt in *Die Institutie ende Leeringe van een Christelycke Vrouwe door Joannes Ludovicus Vives,* Antwerpen, 1554, in 8°[1)]

II. Drukkersmerk van Jan Roelants.
(v. Havre, II, n^{r} 1.)

(zie plaat II), een zinnebeeldig figuur van het geloof, met lossen veerkrachtigen stap oploopend onder een sierlijke arcade, bracht ons tot de zekerheid dat beide merken wel van dezelfde hand moesten zijn.

1) Onvolledig ex. Mus. Plantin-Moretus, A 2479. - We vonden hetzelfde merk in de volgende drukken van Jan Roelants:

1°. - □ *Een schoon ende seer profitelijck Boecxken / ghenaemt het alleenspreken der sielen met God. Ghemaect door dè Eerweerdigè ende deuoten Heere H. Thomas và Campen diemen Hamerken heetède is.* Antw. 1558 in 16°, (Mus. Plantin, A 4359).

2°. - □ *Die Woesttjne des Heeren: leerende hoe een goet kersten mensche / Christum / dlicht der waerheyt sal nauolghen in dese duyster woestijne des bedroefder werelts / ... int licht voortgebracht vandé eerweerdigè Pater Petro Godefridi.* Antw. 1557, in 16°. (Mus. Plantin, R 804).

Wanneer wij ons vervolgens de vraag stellen, wie, in de jaren 1530 tot 1570 ongeveer (arbeidsperiode van Jan Roelants) de bekende graveurs waren die uitgeversmerken voor Antwerpsche typografen leverden, dan blijven we stil staan bij de namen van Dirk Vellert en Jan Swart. En het losse, zwierige karakter van bovenstaand merk van 1553 (plaat I) neigt vooral naar Vellert.

Dit vermoeden werd ons bevestigd bij herlezing van de hoogst

III. Drukkersmerk van Michiel Hillen van Hoogstraeten (v. Havre, I, n^{r} 4).

Antwerpschen schilder en plaatsnijder[1)], aan wien hij o.a. toeschrijft een drietal merken van den Antwerpschen drukker Michiel Hillen of Hillenius van Hoogstraeten, nl. een naakte Tempus met een sikkel en een slang[2)] (zie plaat III), en een andere die zijn kind verslindt[3)], welke in twee verschillende formaten voorkomt (zie platen IV en V).

De stijlverwantschap tusschen deze drukkersmerken van Hille-

1) Onze Kunst, XI, 1907, bl. 109.
2) v, Havre I. Hillen, n^{rs} 2 en 4.
3) id. id. n^{rs} 5 en 6.

IV. - Drukkersmerk van Michiel Hillen van Hoogstraeten. (v. Havre I, n^{r} 6).

V. Drukkersmerk van Michiel Hillen van Hoogstraeten (v. Havre, I. n^{r} 5).

nius en de twee van Roelants is treffend: men vergelijke b.v. maar alleen den boom die voorkomt op den tweeden Tempus van Hillenius (pl. IV) met dien van het eerste Roelants-merk van 1553 (pl. I).

Maar de schoonheid van het andere reeds bekende merk van Roelants van 1554 (pl. II) is ook aan Beets niet ontsnapt. En 'in die rijkgetooide Fides onder een boog waar groote acanthus-s-spiralen de hoeken vullen' heeft de geleerde Amsterdamsche kunsthistoricus bij den eersten blik een werk van Dirk Vellert meenen te herkennen[1].

Al deze vergelijkingen brengen ons dus tot dit besluit: zoo de Fides van Roelants, en de eerste en de tweede Tempus van Hillenius houtsneden zijn van Dirk Vellert (en daaromtrent rust het vermoeden van Beets op zeer vaste gronden), dan is ook de boom met de spreuk *Amor vindt omnia* een nog onbeschreven prentje van dezen merkwaardigen kunstenaar.

Christoffel Plantin.

Het hierbij gereproduceerde Plantijnsche drukkersmerk (plaat VI), is aan van Havre niet onbekend gebleven: hij nam het op in deel II, Plantin, n^{r} 27[2].

Van de menigvuldige houten merken die de beroemde Antwerpsche aartsdrukker in zijn boeken gebruikte, is dit echter een van diegene, die al dadelijk treffen door een zeer persoonlijken stijl, in de opvatting, in de samenstelling en in de graveertechniek. Het wijkt geheel af van de veel malscher, veel zwaarder uitgevoerde houtsneden der Antwerpsche graveurs, die gewoonlijk voor de drukkerij van den 'Gulden Passer' werkten, en als zoodanig staat het dan ook geheel alleen. De zoo eigenaardige versieringstrant van 'putti' en opgerolde cartouchen, de uiterst fijne dune arceeringen, die aan het geheel een eenigszins grijze tint bijzetten, zoo sterk afstekend tegen den weelderig-zwoelen stijl der Antwerpsche xylografen, en daarbij ook dit eenigszins raadselachtige stadspanorama op den achtergrond van het middenveld[3],

1) Zou in de niet zeer duidelijke teekens onderaan, op den zijkant van den platten steen het monogram D V mogen gelezen worden?

2) Zie ook L.C. Silvestre, *Marques typographiques,* Paris, 1867, vol. II, n^{r} 865.

3) Antwerpen is het zeker niet. Maar zou het wellicht Tours, de geboorteplaats van Plantin kunnen zijn? Terloops wijzen wij er op dat de Lyonsche drukker Thomas Soubron een mooi groot drukkersmerk gebruikte, dat vermoedelijk op dit van Plantin geïnspireerd is: de hand met den passer, vóór een stadspanorama dat volgens M. Audin *(Impressions de Louis Perrin et quelques Livres lyonnais du XVIe siècle,* Lyon 1923, p. 47) een zicht van Lyon is, en daaromheen een decoratieve Renaissance-omlijsting (zie Silvestre, *Marques typ.* n^{r} 1149).

alles schijnt er, dunkt ons, op te wijzen dat dit merk toe te schrijven is aan een niet-Antwerpschen kunstenaar.

Dit vermoeden was bij ons reeds bijna zekerheid geworden, toen wij het merk vermeld vonden in den *Illustrierter Katalog der Ornamentstichsammlung des Oesterreichischen Museums für*

VI. Drukkersmerk van Christoffel Plantin.
(van Havre, II, N^{r} 27)

Kunst und Industrie, Erwerbungen seit 1889, bearbeitet von Franz Ritter (Wien 1909)[1]. Daar was het zonder aarzelen toegewezen aan Tobias Stimmer, den Zwitserschen illustrator en glasschilder, geboren te Schaffhausen in 1539, gestorven in 1582. En

1) N^{r} 7520, blz. 196; reprod. blz. 204.

dit op grond van het monogram van Stimmer, de in elkaar gestrengelde letters TS, welke op het Weensche exemplaar voorkwamen, nl. op den voorsten zijkant van den platten steen, waarop de passer een cirkel trekt.

Dit monogram komt echter *niet* voor noch op het origineele houtblokje, dat nog steeds in het Museum Plantin-Moretus bewaard wordt[1)], noch op de afdrukken welke de Plantijnsche bibliotheek van dit merk bezit, nl. op de laatste blz. van het *Thesaurus Theutonicae Linguae,* Antv. Plantin, 1573.

Toen wij in September 1922 het Weensche exemplaar onder-zochten in bijzijn van den heer Franz Ritter, conservator van het 'Oesterreichisches Museum f. Kunst u. Industrie', toen bleek het dat bedoeld monogram daar met de hand was op aangebracht.

Hetgeen wij dus in zekeren zin als een soort vervalsching konden aanzien, moest echter beschouwd worden als de daad van een argeloozen, maar dan toch scherpzienden verzamelaar, die in bedoeld werk terecht den stijl van Tobias Stimmer had herkend. Want dat deze inderdaad de teekenaar, zooniet de graveur, was geweest, dit werd ons weldra bewezen door nadere vergelijking met andere wèl gemonogrameerde prenten van Stimmer: dezelfde versieringstrant, dezelfde motieven, dezelfde fijne, grijze techniek.

De vraag rees nu echter: hoe was Christoffel Plantin in bezit gekomen van een voor zijn drukkerij door den Zwitser Tobias Stimmer gegraveerd merk met den passer? Dat Plantin het aan Stimmer zou besteld hebben, dit moest alvast worden opzij geschoven. Vooreerst was het al niet waarschijnlijk, dat hij, die hier te Antwerpen zoovele bekwame teekenaars en graveurs te zijner beschikking had, zich zou hebben gewend tot een kunstenaar die ver van hier in Duitschland verbleef. En waarom zou hij eventueel maar dit ééne merk alléén en verder geen andere boekversieringen aan dezen vreemdeling hebben besteld?

De oplossing van het kleine raadsel werd ons echter weldra door de Plantijnsche archiefstukken veropenbaard.

Toen Jan Moretus in 1572 te Frankfort was voor de jaarlijksche boekenmesse, toen schreef hij dd. 12 September aan zijn schoonvader Plantin het volgende;

Depuis le present escript le Sr Bernard Jobin tailleur de figures a Strasborgh est venu vers moij et m'a baillé une marque taillee en buis dont je vous envoye

1) Zaal XX, n^{r} 27.

icij une monstre disant qu'il la avoit taillee pour la vous donner priant que la prinsiez en gré etc. et si luij en bailliés quelque chose encontre qu'il estoit content, sinon que il seroit joyeulx d'entendre qu'elle vous pleust, et n'a faict sinon a playsir la ditte marque a cause que vous estes tel Imprimeur etc. Je luy aij donné ung Monumenta Montani[1] luy disant que ne les baillois en recompense mais que vous avec le temps le recognoisseriés envers luij etc.[2].

Het schijnt ons niet vermetel te beweren dat de hier bedoelde 'marque taillee en buis' geen ander is dan datgene wat we hebben herkend als een werk van Tobias Stimmer. Weliswaar wordt de Straatsburgsche drukker-uitgever Bernard Jobin door Moretus in zijn brief 'tailleur de figures' genoemd, en hij beweerde tevens dat hij het zelf had gegraveerd om het den grooten confrater Plantin als een blijk van hulde aan te bieden. Stimmer's naam schijnt Jobin daarbij zorgvuldig verzwegen te hebben.

Maar het is bekend dat Stimmer als boekillustrator zeer veel voor Jobin heeft gewerkt. Het schijnt daarbij ook vast te staan dat hij zelf nooit de graveerstift ter hand heeft genomen, maar dat zijn teekeningen in hout werden gestoken door bekwame 'Formschneider', wier monogram dan ook meestal naast dit van Stimmer zelf op diens prenten voorkomt.

Nu ligt de slotsom immers voor de hand: Bernard Jobin de drukker heeft aan zijn gewonen teekenaar Tobias Stimmer de teekening van een Plantijnsch drukkersmerk besteld; als 'tailleur de figures' heeft hij het zelf alsdan in hout gesneden, om het blokje te Frankfort in 1572 aan Plantin via Moretus ten geschenke te geven.

Reeds het jaar nadien, in 1573, werd het mooie drukkersmerk gebruikt in de uitgave van het *Thesaurus Theutonicae Linguae.*

Govert Back
(vóór 1492, † 1511; v. Havre I, bl. 19).

Van dezen vroegen Antwerpschen drukker vermeldt van Havre slechts twee merken. Daarin liet Back vereenigen een vogelkooi, doelende op den naam zijner woning 'Int Vogelhuys' buiten de Cammerpoortbrugge, en een wapenschild van Antwerpen.

Er bestaan echter nog een paar varianten op dit motief, welke aan van Havre onbekend zijn gebleven.

Het eene hierbij afgebeeld op de ware grootte (pl. VII), is

1) B. Arias Montanus. - *Humanae Salutis Monumenta.* Antv. Plantin 1571.

2) Plantijnsch Archief, vol. LXXXIX, f° 335.

VII. - Drukkersmerk van Govert Back. 1499.

samengesteld uit twee afzonderlijke blokjes, het eene met de vogelkooi, en het andere met een schild waarop de letters G B. Dela Montagne kende dit merkje slechts door de vermelding van du Puy de Montbrun[1].

Wij vonden het terug in den volgenden druk van Back:

DIT NAERUOLGHENDE zijn de voormen en□ ghelikenissen vēdā pennigā || vē goudā en□ zeluerā diemā vē nv voortdan mūtā || zal vēdā seluā ghewichte en□ alloye als zij voren gheweest hebbā binnā allen den mūten || mijns ghenadichs heerā des eertshertoghen vē oostrijc ec Niet ieghenstaende der ver || anderinghe vēdā pointā/ gheordineert inde maent vē sporkele Int iaer. M.CCCC.XCIX. in 4°[2].

Hetzelfde muntenblad vertoont ook een tweede merk, weer

1) Tijdschrift v. Boek-en Bibliotheekwezen, III, blz. 250. - E.H.J. du Puy de Montbrun, *Recherches bibliographiques sur quelques impressions néerlandaises du 15e et du 16e siècles.* Leide, 1836, 8°.

2) Ex. in de Stadsbibliotheek te Antwerpen, n^r 121280.

VIII. Drukkersmerk van Govert Back.

een variante op het bekende ‘vogelhuys’ dat hier door twee ‘putti’ wordt gedragen. (pl. VIII) Het komt ook voor in:

Questiones natu || rales arestolis □ || De varijs corporum humanorum dispositiōb[9] .|| audientibus valde suaues || *hsn. Aristoteles onder een boom. NAT. I.4*|| *in fine:* □ Expliciūt questiones naturales arestotilis. || Imp□sse Antwerpie per me Godfridum Back. || *hsn. drukkersmerk. Z.j.c. 1505*[3)]

Dit laatste merk werd reeds gereproduceerd door Nijhoff in zijn *Art typographique II. 7.*

A.J.J. DELEN.

3) Nijhoff-Kronenberg, *Nederl. Bibliographie,* n^{r} 140. - Exemplaren 1° Kon. Bibl. Brussel, 2° Stadsbibliotheek Antwerpen n^{r} 30373.

Une ancienne édition Anversoise de Pierre de Provence.

Parmi les livres populaires flamands les plus remarquables de notre collection, il y a certainement lieu de tirer hors de pair celui que nous avons acquis en février 1922 à la librairie Dorbon Aîné, 19 Boulevard Haussmann, à Paris (Cat. 107 N° 9886), au prix de Frs 250. -. C'est un exemplaire, peut-être le seul connu, d'une édition du célèbre roman de Pierre de Provence, publiée à Anvers par Jean van Waesberge, en 1587. L'ouvrage est dans un état parfait de conservation et sa reliure, signée de Lortic, est très belle. Celle-ci est en maroquin bleu, avec des filets à encadrements à motif central sur les plats, à dos orné, à larges dentelles intérieures et à tranches dorées.

Le livre a comme titre:

La plaisante || HISTOIRE || dv noble et vaillant || Chevalier Pierre de Provence, & de la belle || Maguelonne, fille du Roi de Naples. || *Nouvellement mise en Flamen & Françoys ensemble.* || □ De ghenuechlijcke Historie vanden || *Edelen ende vromen Ridder* Peeter van Provencien, || *ende vande schoone* Maguelonne, *Dochter* || *des Konincx van Napels.* || Nieuvvelijcx in Nederduyts ende Fransoys tsamen ghestelt. || *Op een nieu ghecorrigeert ende oversien.* || [*Bois gravé signé:* Une joute].

T'ANTWERPEN. || By Jan van Waesberge inde Kamer- // strate / inden Schilt van Vlaenderen. 1587.

32 feuillets in-4°, paginés de 1 à 32, signés A 2 - D. Sans privilège ni approbation.

F. 1 *verso: L'HISTOIRE DE PIERRE DE PROVENCE. ET DE* || *la belle Maguelonne.* F. 3 *verso.* Bois gravé non signé: Pierre prend congé de ses parents. F. 4 *verso:* Même bois qu'au titre. F. 12 *verso.* Bois gravé non signé: Entrevue de Pierre et de Maguelonne. F. 14 *recto.* Bois gravé non signé; Messire Ferrier s'embarque pour Naples. F. 18 *recto:* Bois gravé signé: Pierre fuit avec Maguelonne. F. 26 *recto*: Même bois qu'au folio 14. F. 30 *verso:* Même bois qu'au folio 12.

Chaque page est à deux colonnes, à gauche le texte flamand en caractères de civilité, sauf les sommaires des chapitres qui sont en caractères romains; à droite le texte français en caractères romains

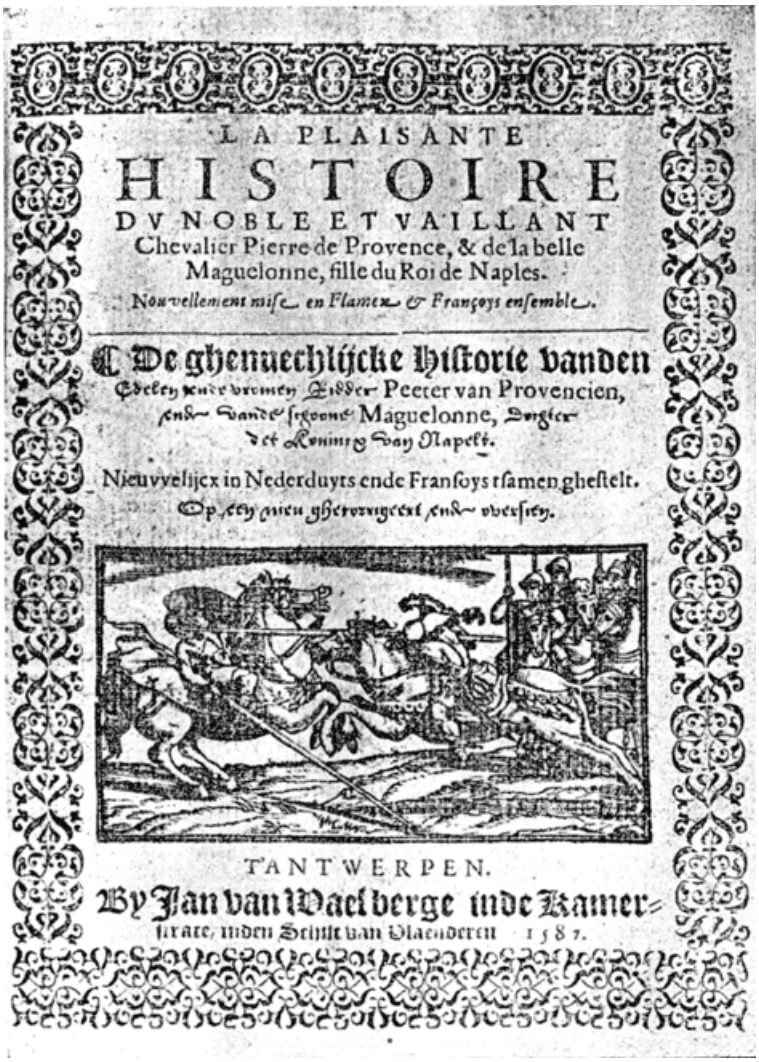

LA PLAISANTE
HISTOIRE
DV NOBLE ET VAILLANT
Chevalier Pierre de Provence, & de la belle
Maguelonne, fille du Roi de Naples.
Nouvellement mise en Flamen & François ensemble.

De ghenuechlijcke Hiſtorie vanden
Edelen ende vromen Ridder Peeter van Provencien,
ende vande ſchoone Maguelonne, Dochter
des Conincx van Napels.
Nieuwelijcx in Nederduyts ende Franſoys tſamen gheſtelt.
Op een cort ghetorrigeert ende overſien.

TANTWERPEN.
By Jan van Waelberge inde Kamer-
ſtrate, inden Schilt van Vlaenderen 1587.

Peeter van Proventien. Hoe dat Peeter de ſchoone Maguelone vvech vuerde.

Pierre de Provence. Comment Pierre emmena la belle Maguelonne. 18

Dden dach ghekomen zynde/op den welcken ſy geordonneert hadden te vertrecken/ quam Peeter vroech ende vroeg aende poorte vanden hof/ met drye peerden/waer af d'eene geladen was met broot / wyn ende veel ander ſpijſen/ voor twee dagen/ om daer inde herberge niet te vinden gaen haken/ dat want Maguelone alleen/ende wel ſeer goet gout ende ſilveren ghenoech hadde/ alſo haer goet dorpte/ende ſal op den harnenen/ de welcke zeer wel den aut ginc. Eenen ſat Peeter op ſyn peert/ welc begeruſt was om dat ganſch gheen merct en ſy. Ende alſo den dach began te komen/ ſoo ginc Peeter in een hoſch veel diepe int hoſch vanden/ ſelfden Peeter Maguelonen nam haer peert/ dat liet hi peerden deur dhoſch gaen / ende deden dat & brochten alſ / op alſe vanden ghenoech vberen / ende ſy ende Maguelonen ghinghen int groene / ende begoſten daer te ſpreken van hun aventuren / bidden alle beyde

OR le jour eſtat venu, auquel ils avoiẽt ordõné de ſe partir, Pierre vint biẽ matin à la porte du jardin avec trois chevaux, dõt l'vn étoit chargé de pain, vin, & de pluſieurs autres viandes, pour deux jours, à fin qu'ils n'allaſſent point querir des viãdes és hoſtelleries, & trouva Maguelõne toute ſeule, laquelle avoit prins autãt d'or & d'argẽt que bõ lui ſembloit, & mõta ſur vne hacquenée, laquelle alloit biẽ les ambles. Puis Pierre monta ſur ſon cheval, qui étoit equippé pour chevaucher toute la nuit. Et quãd le jour cõmença à poindre, Pierre ſe miſt en vn bois bien eſpés devers la mer, à fin qu'ils ne fuſſent veus de perſonne, & qu'on ne peuſt oüir nouvelles d'eux. Quãd ils furẽt biẽ avant dedãs le bois, Pierre deſcẽdit Maguelõne de deſſus ſon cheval, & laiſſa aller les chevaux par le bois, & leur oſta les brides, à fin qu'ils peuſsẽt paiſtre, & lui & Maguelõne s'ẽ allerẽt ſur l'herbe, & illec cõmẽcerẽt à parler de leurs aventures, priãs

ordinaires. Le caractère de civilité adopté est celui gravé vers 1575 par le maître-imprimeur gantois Henri Van den Keere.

Les illustrations sont des figures sur bois, dont deux seulement sont signées A. C'est le monogramme du graveur anversois Arnold Nicolaï, souvent attribué erronément à Antoine Silvius.

Sujet du roman:

Pierre, fils d'un comte de Provence, se rend à la cour du roi de Naples pour obtenir la main de sa fille Maguelonne, dont la beauté est célèbre. Ses prouesses le font remarquer de la jeunefille et il est bientôt aimé d'elle. Ils quittent furtivement la cour et s'enfuient. Tandis que Maguelonne faitiguée est endormie sur les genoux de Pierre, un oiseau de proie lui dérobe les trois anneaux d'or que Pierre lui avait donnés. Pierre se met à la poursuite de l'oiseau, monte dans une barque abandonnée, mais un vent violent s'élève et le pousse en pleine mer. Il est capturé par des corsaires qui en font présent au Soudan. Celui-ci le prend en affection. Entretemps, Maguelonne, seule et ne voulant pas retourner chez ses parents, demande à une pélerine d'échanger ses vêtements contre les siens, se rend à Rome, de là à Gênes et arrive enfin en Provence où elle bâtit un hôpital, Pierre obtient du Soudan un congé pour aller embrasser ses parents; mais, après de nouvelles tribulations, il tombe malade et entre à l'hôpital que Maguelonne dirige. Nos amants se reconnaissent et se marient.

* * *

Pierre de Provence aurait été écrit en provençal au XIIe siècle, et serait l'oeuvre de Bernard de Trévies, chanoine de la cathédrale de Maguelonne (Hérault). Rien ne témoigne, écrit Nisard, que ce roman soit fondé sur aucune circonstance vraiment historique; on ne voit dans la suite des comtes de Provence ni Jean, ni Pierre: ni Madeleine, ni Maguelonne, dans celle des princes de Naples[1)]. Le première édition française de ce roman, avec une date certaine, est de 1490, in-4°. Les autres, sans date et antérieures à elle, sont assez nombreuses. Brunet en cite et M. Claudin en décrit quelques-unes et reproduit quelques illustrations[2)]. La première rédaction française est, dit-on, antérieure à 1450; le roman a été refait par le comte de Tressan[3)]. Il y a des manus-

1) Ch. Nisard. Histoire des livres populaires. Paris, 1854, II, p. 456.

2) A. Claudin. Histoire de l'Imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle. Paris, 1904. T. III, pp. 87 et 303.

3) OEuvres du Comte de Tressan. Paris, 1822, T. III, pp. 333-378.

crits, en vers comme en prose, qui sont fort anciens. Le poème obtint un très grand succès, surtout au XVIe siècle, et fut traduit en espagnol, en catalan, en hollandais, en allemand, en danois, en russe et en polonais. L'édition flamande publiée à Anvers chez Claes Van den Wouwere contient plusieurs *Refereynen.* Le *Refereyn* est une variante de la ballade dans laquelle le dernier vers de chaque strophe est le même. Le texte bilingue de notre édition est entièrement en prose et le récit flamand est une traduction littérale du récit français. Le texte français s'écarte très peu de celui que reproduit Claudin dans son *Histoire de l'Imprimerie en France.*

Le roman de Pierre de Provence n'eut fort probablement dans les Pays-Bas qu'une vogue éphémère. Il fut plusieurs fois censuré par l'autorité ecclésiastique. En 1621, Jean Maldérus. évêque d'Anvers, en condamne la lecture dans les écoles parce que deux personnes s'y rendent très souvent à l'église pour leurs amours, que la jeune fille dort sur le sein de Pierre, que celui-ci la regarde avec curiosité et qu'il la méprise après l'avoir bien vue[1)]. Ce dernier détail est inexact. Cependant, nous retrouvons le titre de l'ouvrage dans le catalogue imprimé par les Moretus sous forme de placard in-folio et sous le titre de: *Taxatie oft Priisen vande ghemeyne School-Boecken.* Ce catalogue indique les prix des ouvrages scolaires, prix fixés par l'autorité communale le 10 février 1642. *Peter van Provencien* devait compter 5 feuilles de papier et se vendre deux sous. L'ouvrage avait sans doute été expurgé depuis sa condamnation.

Victor dela Montagne, dans son travail 'Schoolboeken te Antwerpen in de XVIIe Eeuw[2)]', mentionne deux autres éditions du même ouvrage, la première parue à Anvers en 1560 chez Jan van Waesberge père, la seconde à Rotterdam chez son fils en 1624. Il les a trouvées citées dans Brunet. F.J. Mone[3)] et à sa suite Schotel[4)] et V. delà Montagne[2)] renseignent sur une édition in-4° parue à Anvers vers le milieu du XVIe siècle, chez Claes Van den Wouwere, *op die Lombaerde veste.* C'est l'exemplaire de Serrure, qui appartient actuellement au duc d'Arenberg (Bruxelles).

1) Le Bibliophile belge. Bruxelles, 1872, T. VII, p. 67.
2) Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen. Antwerpen, 1907. Tirage à part, p, 22.
3) F.J. Mone. Uebersicht der Niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit. Tubingen. 1838, p. 62.
4) Dr G.D.J. Schotel. Nederlandsche Volksboeken en Volkssprookjes. Haarlem, 1874. II, p. 85.
2) Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen. Antwerpen, 1907. Tirage à part, p, 22.

Mais antérieurement à ces imprimeurs, Willem Vorsterman, d'Anvers, en avait publié une édition in-4°, de 64 pages signées A-P, dont le seul exemplaire connu se trouve à la bibliothèque de l'université à Munich. Notre ami, M. le Dr G.J. Boekenoogen, qui a bien voulu nous signaler ce dernier exemplaire, en possède un lui-même d'une édition publiée à Utrecht par la Veuve de J. van Poolsum, entre les années 1690-1709. Ce sont là les seuls exemplaires anciens connus de ce roman populaire.

L.Ph.C. Van den Bergh ne cite aucune édition de l'ouvrage[1]. Schotel reconnaît qu'il n'en a jamais vu d'édition ancienne; la maison Fréderic Muller et C°, dans son catalogue, si riche cependant, de livres populaires, publié en 1893, R.W.P. de Vries, dans celui publié en 1907, n'en mentionnent aucun exemplaire. Suivant des renseignements fournis par des bibliothécaires attachés à ces dépôts, ni la Bibliothèque Royale de Belgique, ni la bibliothèque de l'Université de Gand, ni celle du British Museum, ni la Bibliothèque Nationale de Paris n'en possèdent une édition flamande ancienne[2].

Il ressort donc des renseignements que nous venons de donner et des enquêtes faites par M. le Dr G.J. Boekenoogen vers 1905 et nous-même cette année, qu'il n'existe dans les bibliothèques de Belgique et de l'étranger, que quatre exemplaires flamands ou hollandais anciens du roman de Pierre de Provence, sauf ceux de 1560 et 1624 mentionnés par Brunet et dont on ne sait où ils se trouvent. L'édition la plus ancienne, celle de Munich, remonte à la première moitié et la seconde, celle du duc d'Arenberg, au milieu du XVIe siècle; la troisième ou la nôtre à l'année 1587 et enfin la quatrième, celle du Dr Boekenoogen, date de la fin du XVIIe siècle ou du commencement du XVIIIe. Notre exemplaire n'est donc pas, pensons-nous, tout à fait dépourvu d'intérêt pour l'étude des livres populaires et de leur diffusion dans notre pays.

Emile H. VAN HEURCK.

1) L.Ph.C. Van den Bergh. De Nederlandsche Volksromans. Amsterdam, 1837.
2) MM. L. Paris poor la Bibliothèque Royale, R. Goffin pour Gand, R.F. Scharp pour Londres et André Martin pour Paris.

Tijdschriften. - revues.

Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde (Nov. Dec. 1922). - Mr Leonard Willems zet zijn reeks *Reinaerdiana* voort. N^{r} IV is gewijd aan *Het Reinaert-Volksboek van 1614,* te Antwerpen gedrukt. In n^{r} V behandelt hij *Seger van Dort en zijne Reinaert-bewerking.* Deze bewerking, eveneens te Antwerpen gedrukt, nl. bij Jacob Mesens in 1651-1652, werd geschreven door den Antwerpschen notaris Seger van Dort den jongere, geboren in 1590, wiens rederijkersspreuk luidde 'Noyt Const ver-Dort'. In n^{r} VI betoogt Mr Leonard Willems dat de illustraties der 17^{e} eeuwsche Reynaert-uitgaven geteekend werden door Rubens' leerling Erasmus Quellin den jongere, en in hout gestoken door Jan Christoffel Jegher. - Een merkwaardige bijdrage tot de geschiedenis der 16^{e} eeuwsche literatuur is n^{r} VII: *Het leven van Johannes Florianus vertaler van den Reinaert.* Deze Florianus, te Antwerpen geboren in 1522, en over wien de vorige biografen 'een onnoemlijk getal onnauwkeurigheden, en zelfs dwaasheden' verteld hebben, is eveneens de bewerker van een prozavertaling der *Metamorphosis* van Ovidius (Antw. Hans de Laet 1552; een ex. in de K.B. te Brussel, nadien nog tot in 1650 herhaaldelijk herdrukt), en de schrijver van een Latijnsche vertaling van Joannis Leonis Africani, *de totius Africae descriptione libri IX. Antv. apud Joan. Latium, 1556* (Ex. te Antwerpen Mus. Plantin en Stadsbibl., te Gent. Univ. bibl., te Londen, Brit. Mus.). Hij vertaalde de '*handelingen der Apostelen in Harmonia, dat is een tsamenstemminghe gemaect uit de drie evangelisten... met de uitlegghinge van Jan Calvin... ghedruckt te Leyden by Andries Verschout, op de Breede Straet Anno MDLXXXIII.*' Sommige exemplaren vermelden het adres van Niclaes Soolmans te Antwerpen, andere weer dit van Jasper Troyens eveneens te Antwerpen. Van uit het Brusselsche klooster der Recolletten, liet de calvinistische predikant Florianus zijn laatste boek verschijnen *Christelyke Antwoorde op den eersten Boeck der lasteringhen... van... Mattheus de Launoy... ende Hendrick Pennetier... T'Antwerpen, bij Niclaes Soolmans... 1583.* (Ex. te Brussel, Kon. Bibl.). Florianus stierf den marteldood te Beveren, waar hij levend in een zak gebonden en in een waterput verdronken werd.

Verschillende nummers van den loopenden jaargang van *Het Boek*, (tweede reeks van het tijdschrift van Boek- en Bibliotheek-

wezen, M. Nijhoff. Den Haag), bevatten bijdragen welke voor de geschiedenis der drukkunst te Antwerpen het allergrootste belang bieden. In het Januari-nummer besprak Mej. M.E. Kronenberg een fragment van een nog onbekenden druk van Jan van Doesborch, van circa 1515, *Van den Ghedinge tusschen eenen Coopman ende eenen Jode,* eigendom van de University Library te Cambridge. Zeer terecht noemt de geleerde schrijfster het 'een curiosum van de bovenste plank'. Inderdaad, vooreerst als een niet bekende post-incunabel. Vervolgens, als een totaal onbekend Nederlandsch rederijkersgedicht, uit het begin der 16e eeuw, vermoedelijk wel Antwerpsch werk. Maar ook (voor zoover wij uit de reproductie konden opmaken) heeft dit boekje belang ten opzichte der illustratie. Ofschoon vermoedelijk aan een ander werk ontleend, is de hsn. op bl. 2a, het sterfbed, een lang niet onverdienstelijk werk, en wij meenen het te mogen rangschikken tusschen de beste Nederlandsche boekillustraties van dit oogenblik. - Wij wenschen Mej. Kronenberg geluk met hare merkwaardige vondst, en met haar hopen we dat haar artikel nog eens een compleet exemplaar uit een of anderen schuilhoek te voorschijn roept.

In het Februari-nummer bespreekt Dr M. Sabbe vijf vroeg-16e eeuwsche Zuidnederlandsche drukken, onlangs door het Museum Plantin-Moretus aangekocht, nl. 1o *Collectarius in Elymologiam* van Johannes Custos van Brecht, door Mich. Hillenius te Antwerpen gedrukt in 1515; 2o de *Syntaxis* van Custos, zelfde drukker, zonder jaartal; 3o *Introductorium Juvenum in Grammaticam* van Johannes Despauterius, zelfde drukker, 1516; geen van deze drie werd tot heden door de bibliografen, ook niet door Nijhoff-Kronenberg, vermeld; het 4e is Kemenerus Timannus' *De Quattuor indeclinabilibus orationis partibus,* druk van M. Hillenius, zonder jaar, Nijhoff-Kronenberg nr 1275; het 5e is de *Libellus de Constructione octo orationis partium* van Guil. Lilius, druk van Dirk Martens te Leuven in 1516, dat eveneens aan Nijhoff-Kronenberg ontsnapt was. In meer dan een opzicht is deze nieuwe aanwinst van de reeds zoo rijke Plantijnsche bibliotheek ten hoogste belangrijk.

In het Meinummer brengt Dr M. Sabbe een groot aantal bijzonderheden over het leven en het werk van den merkwaardigen Antwerpschen drukker en letterstekker Ameet Tavernier, bijzonheden welke op een gelukkige wijze de biografie door Leonard

Willems gepubliceerd in het Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekw. komen aanvullen. Gevoegd bij de zoo volledig mogelijke bibliographie van dezen typograaf, zullen de biographische nota's van Willems en Sabbe het samenstellen van een compleete monographie van Tavernier weldra mogelijk maken.

A.D.

* * *

In de *Colloquiorum puerilium formulae* van Cornelius Crocus, in 1536 te Antwerpen uitgegeven bij Mich. Hillen van Hoochstraten, vindt Mej. M.E. Kronenberg *(De nieuwe Taalgids* XVII$_e$ Jg. 3 Afl.) een lichten naklank van de Latijnsch-Nederlandsche *Collocutiones,* gedrukt achter de *Hymni et Sequentie* van Herman Torrentinus, zonder naam noch jaartal verschenen, maar door haar op grond van typenonderzoek aan Peter Os van Breda te Zwolle toegeschreven, en omstreeks 1500 gejaarteekend. In de *Collocutiones* wordt met Bruegeliaanschen humor gesproken van een bengel, die in de kerk gaat tollen en door den kerkmeester wordt afgeranseld; van een anderen, die in de sacristij zijn gevoeg doet; weer van een anderen, die zijn schrijftafel verkwanselt om er noten voor te koopen. De school wordt er in voorgesteld als een kerker, waarin de meester de jongens gevangen houdt. De geest in Crocus' werkje, verzameld uit allerlei schrijvers, is veel saaier, en de verwantschap met de *Collocutiones* berust enkel op de zeker niet toevallige overeenkomst van zekere Latijnsche uitdrukkingen in beide boekjes.

Mej. Kronenberg geeft verder een biografie van Torrentinus en wijst op de plaats, die de *Collocutiones* verdienen onder de vroege schooldialogen, besproken door D.H.G. Behaard in zijn *Gert van der Schuren's Theutonista of Duytschlender* ('s Hertogenbosch 1904) en in K. Kooiman's *Populaire taalstudie in de 16*^{e} *eeuw (Nieuwe Taalgids, XII, 1918).*

M.S.

* * *

LOUIS ELZEVIER à Anvers et à Liége. - Dans la *Chronique archéologique du Pays de Liége,* organe mensuel de l'Institut archéologique liégeois (livraison de janvier 1923, pp. 7-12) M. Emile Fairon apporte, sous le titre: *Louis Elzevier, citoyen de Liège, 1569-1570*, une précieuse contribution à la biographie de Louis Elzevier fondateur de la maison elzévirienne.

On sait, par l'ouvrage d'A. Willems *(Les Elzevier. Histoire et*

annales typographiques, Bruxelles. G.-A. Van Trigt, 1880; in 8°, 608 p.), que, né à Louvain, vers 1540, Louis Elzevier, qui avait, pour père, Hans van Leuven, dit Helsevier, vint, fort jeune, se fixer, avec ce dernier, à Anvers où ils entrèrent, comme ouvriers, chez Christophe Plantin. Il était marié, vers 1563, avec une Liégeoise, nommée Marie du Verdin. Ses deux fils aînés, Mathieu et Louis, naquirent à Anvers, le premier, en 1564; le second, en 1566. Nous avons vainement cherché dans les Archives de l'étatcivil d'Anvers les actes de naissance de ceux-ci. Louis Elzevier s'étant converti au protestantisme, la lacune trouve probablement son explication dans les troubles religieux que régnaient à cette époque.

Louis Elzevier s'enfuit d'Anvers en 1567, à l'arrivée du duc d'Albe. Il ne se rendit pas, d'abord, à Wesel, comme le suppose A. Willems. M. Emile Fairon a découvert qu'il vint se réfugier dans la ville natale de Marie du Verdin, où il séjourna en 1569 et en 1570 et où il semble même avoir joui du droit de cité, ainsi qu'il conste de deux actes passés, devant les échevins de Liége, le premier, le 5 novembre 1569, le second, le 15 juillet 1570. Malgré de longues recherches, M. Emile Fairon n'a pu préciser à quel moment Louis Elzevier quitta Liége pour se rendre à Wesel, où naquit son troisième fils. On sait que, lors de l'amnistie proclamée par Requesens, le 6 juin 1574, Louis Elzevier rentra dans les Pays-Bas et se fixa à Douai, où naquirent deux de ses fils, Josse, en 1575 ou 1576, et Arnout, vers 1577. La réconciliation des provinces wallonnes avec Philippe II, le 4 septembre 1579. détermina Louis Elzevier à se fixer définitivement à Leyde, vers la fin de l'année 1580.

Aux intéressants détails contenus dans la substantielle étude de M. Emile Fairon, nous n'avons pas grand' chose à ajouter. De nos recherches, il résulte que

I° - *Quant à Louis Elzevier:* Outre les documents publiés par A. Willems, dans l'ouvrage susdit, le ‘Grootboek’ 1571-1582 (Archives plantiniennes, vol. XVIII, fol. 315) porte, au nom de ‘Louys Helsevier, Messag^r^ De Douay’ un compte en cinq articles que voici:

1578.	13 mars	fl. 18-13
1579.	12 avril	fl. 28-18
	11 mai	fl. 59-2

23 juin	39-3
fl. 1 septembre	fl. 77-9

Ce nom est également cité dans les livres intitulés 'Relieurs' (1566-1559), au fol. 79, et 'Libraires hors Anvers' (1575-1598) aux fol. 57, 77 et 101.

2° - *Quant à Hans van Leuven, dit Helsevier:* Son nom, orthographié de différentes manières figure dans les registres suivants:

1.- 'Salaires des Ouvriers' (Archives plantiniennes, vol. XXIII, fol. 26);
2.- 'Certificats d'imprimeurs, II'.(Archives plantiniennes, vol. XXXVI, fol. 11). (Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen, uitgave n^{r} 10: Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin, etc., publiés par Ph. Rombouts. Antwerpen, J.-E. Buschmann; p. 51).
3.- 'Débiteurs, 1565-1569' (Archives plantiniennes, vol. XXVII, fol. 2), où est porté: 'Hans Van Utrecht, Libraire, dicto Hans Vā Loven, libraire à Utrecht.
4.- 'Livre des Ouvriers, 1563-1567', (Arch. plant. vol. XXXI, fol. 86, 145 et 146).
5.- 'Livre des Ouvriers, 1571-1579' (Arch. plant. vol. XXXII. fol. 30, 127, 181 et 252).
6.- 'Ouvriers, 1580-1598' (Arch. plant. vol. XXXIII, 77, 106 et 127).

Remarquons, pour terminer que l'ortographe du nom des Elzevier n'a jamais été invariablement fixée. Chose curieuse, dans la jolie petite édition des '*INSTITUTIONES D. JUSTINIAM SS. PRINC. Typis variis; rubris nucleum exhibentibus*', publiée à Amsterdam, chez Daniel Elzevier, en 1676, le frontispice porte: *Elzevirium* et le titre: *Elsevirium.* Nous n'avons pas cru devoir nous écarter de l'orthographe adoptée par A. Willems et suivie par M. Emile Fairon.

Charles DUMERCY.

Boeken. - livres.

Dr. J.F.M. Sterck. - Hoofdstukken over Vondel en zijn Kring. Amsterdam. S.L. Van Looy. 4°.

De gewaardeerde Vondelkenner Dr. J.F.M. Sterck uit Haarlem heeft een nieuwen bundel studiën over zijn geliefkoosd onderwerp laten verschijnen bij S.L. van Looy, te Amsterdam, onder den titel: *Hoofdstukken over Vondel en zijn Kring.* Onder de twaalf hier vereenigde verhandelingen zijn er twee, die voor de geschiedenis van Antwerpen een onbetwistbaar belang hebben. In de eerste: *Heeft Vondel Zuid-Nederland bezocht?*, resumeert en bespreekt Dr. Sterck de studie door Dr. Maurits Sabbe vóór enkele maanden gewijd aan de betrekkingen tusschen Vondel en Balthasar Moretus II. In de tweede vertelt Dr. Sterck interessante en tot hiertoe niet in het licht gestelde bijzonderheden over den Antwerpenaar *Franciscus Van den Enden,* den Latijnschen scholarch, met wien Vondel in zeer nauwe betrekkingen stond. Geboren in 1602, werd Van den Enden door de Jezuieten opgeleid en als novice in hun orde ingeschreven. Hij nam zijn ontslag en ging naar Leuven studeeren in rechts- en geneeskundige wetenschappen. In 1642 trouwde hij te Antwerpen met Clara Maria Vermeeren van Dantzig en vestigde zich omstreeks 1645 te Amsterdam, waar hij een boekhandel oprichtte en eenige boekjes uitgaf in de Nes, ‘In de Konstwinkel’. In 1652 opende hij een Latijnsche school, naast die van de stad. Zijn onderwijsmethoden waren zoo degelijk, dat zijn school weldra de andere, waar Adrianus Junius sedert 1632 rector was, overvleugelde. Hij liet o.a. door zijn leerlingen, naar het gebruik de Jezuietencolleges, Latijnsche en Grieksche tooneelspelen opvoeren. Dit was het geval met een dramatische bewerking van Virgilius 'verhaal van de Verwoesting van Troje, waarbij aan het publiek ter verduidelijking de Nederlandsche prozavertaling van Vondel werd ter hand gesteld. Dr. Sterck leidt ons binnen in den kring van Van den Enden en zijn vrienden en toont welke plaats Vondel daar bekleedde. Van den Enden ging zich in 1671 te Parijs vestigen, waar hij weer een school opende. Hier geraakte hij verstrikt in een samenzwering. in 1674 door eenige Fransche edellieden tegen Lodewijk XIV gesmeed. Hij werd ter dood veroordeeld en bij de Bastille opgehangen.

Marcel Hoc. - Etude sur Jean-Gaspard Gevaerts (1593-1666). Editions Robert Sand, Bruxelles.

Les Anversois qui aiment l'histoire de leur cité liront avec le plus vif intérêt l'*Etude sur Jean-Gaspard Gevaerts* (1593-1666) que Marcel Hoc vient de publier dans les 'Editions Robert Sand (Bruxelles)'.

C'est un travail d'une érudition respectable et d'un bon goût sûr qui fait revivre à nos yeux un des derniers philologues humanistes de Belgique, ami de P.P. Rubens, secrétaire de l'administration communale d'Anvers et historiographe des triomphales solemnités célébrées dans notre ville au XVIIe siècle.

En dehors de quelques notices assez incomplètes de Foppens, Papebroch, De Nelis, Génard et Reiffenberg, nous n'avions sur ce personnage remarquable que l'excellente étude publiée dans la *Bibliographie nationale* par L. Roersch. Ce travail a servi M. Hoc de point de départ, mais par un examen minutieux des documents qu'il avait à sa disposition et par une étude approfondie des écrits de Gevaerts, M. Hoc a mis en lumière quantité d'aspects de la vie et de l'oeuvre de l'humaniste anversois que les biographes antérieurs avaient jusqu'ici négligés ou à peine effleurés. Nous signalons simplement le passage de Gevaerts en Hollande comme secrétaire de l'ambassadeur du roi de France, Aubery; son séjour à Paris, la 'diva Lutetia' qu'il aimait tant, et son amitié pour le grand mécène de la philologie française Peiresc; le rôle joué par lui dès 1621 dans cette brillante société intellectuelle anversoise, où le stoïcisme christianisé de Juste Lipse animait encore des hommes tels qu' André Schott, L. Beyerlinck, Jean Hemelaers, F. Sweertius, Jean Brant, J. Woverius et Nic. Rockox; son commerce familier avec Rubens dont plus d'une composition allégorique et symbolique porte la marque de son érudition archéologique, etc. Maint épisode de la vie de Gevaerts raconté par M. Hoc a le charme de l'inédit. Nous ne citerons qu'un exemple. Gevaerts a souvent été recompensé par les souverains espagnols et autrichiens qu'il avait flattés. Cela n'empêcha pas qu'en 1661 il fit hommage au roi de France Louis XIV d'un exemplaire de son *Hymenaeus pacifer* (Ed. Moretus, 1661). A la suite de cet envoi Chapelain demanda à Colbert de faire inscrire Gevaerts sur la liste des quinze savants étrangers auxquels le roi accordait des pensions et des gratifications. Gevaerts fut proposé pour une faveur de 1.200 livres. Ces munificences avaient un caractère politique, elles devaient servir à gagner au

Roi-soleil les auteurs étrangers dont les écrits pouvaient jeter quelque éclat sur son règne. C'est dans tous les cas ainsi que le marquis de Castel-Rodrigo, gouverneur des Pays-Bas, l'entendit, quoique Gevaerts depuis son retour de Paris n'eut jamais chanté la monarchie française. De Castel-Rodrigo fit de violents reproches à Gevaerts d'avoir accepté l'argent du roi de France, qui commençait à ce moment à élever des prétentions à la succession des Pays-Bas. Il ordonna à Gevaerts de refuser la gratification. En 1668, à la suite du décès de Gevaerts, Chapelain prétendit dans une lettre à Colbert que l'humaniste anversois mourut... du chagrin que lui causèrent les reproches du marquis De Castel-Rodrigo.

M. Hoc examine en outre la question des opinions philosophiques de Gevaerts et de ses relations avec les humanistes contemporains. Il consacre un chapitre à la bibliothèque de Gevaerts dont le catalogue de vente est conservé en un exemplaire unique à la Bibliothèque royale de Belgique, et fait ensuite une étude critique de l'oeuvre de Gevaerts. Il passe en revue ses ouvrages d'herméneutique, notamment la belle édition de Stace, son poète favori, - modèle de méthode et de véritable sens philologique -; ses ouvrages de numismatique et d'histoire; et ses poésies. En appendice l'auteur publie un recueil posthume de poésies et d'inscriptions de Gevaert, dont le manuscrit se trouve à la Bibliothèque royale de Bruxelles, et un certain nombre de lettres parmi lesquelles nous en trouvons cinq de Peiresc à Gevaerts qui ne figurent pas dans la *Correspondance de Rubens.* Le livre contient également une bibliographie complète des oeuvres de Gevaerts et un inventaire général de sa correspondance.

D'après cette dernière liste les dépôts anversois sont très pauvres en lettres autographes de Gevaerts. Il n'y a en effet qu'au Musée Plantin que l'on trouve dans les archives un billet flamand, ‘sans date et illisible’. Depuis l'examen par M. Hoc, ce document est redevenu lisible à la suite d'une opération chimique pleinement réussie, faite à la demande du conservateur, par M.A.J.J. Van de Velde, directeur du laboratoire de la ville de Gand. C'est un billet sans grande importance, où il est question de certaine requête remise par Gevaerts au Conseil du Brabant et sur laquelle Stockmans devait faire rapport.

Nous engageons vivement nos lecteurs à se procurer ce livre écrit avec autant de goût que de science et nous félicitons l'auteur qui a bien mérité des lettres belges.

M.S.

Souterliedekens. Een Nederlandsch Psalmboek van 1540 met de oorspronkelijke volksliederen die bij de melodieën behooren, uitgegeven door Elizabeth Mincoff-Marriage ('s Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1922).

In 1540 verschenen bij Simon Cock te Antwerpen de *Souterliedekens,* waarin Jhr. Willem van Zuylen van Nyevelt onder de melodiën van talrijke wereldlijke liederen, in de plaats van de 'lichtvaardige, sotte vleesschelycke' teksten, vrome zangen plaatste, daar God door geëerd en het publiek door gesticht mochten worden. Van Zuylen deed hier wat de Hugenoten omstreeks 1532[1]. en nog veel ander*e*n voor en na hem deden. De verdienste van zijn werk ligt niet in de teksten, die dor en saai zijn, maar wel in de muziek. Weinigen hebben zoo nauwkeurig en zoo consequent als hij de wereldlijke zangwijzen met hun titels voor ons bewaard, en zeker is het voor een groot deel aan die frissche, melodierijke muziek te danken, dat de *Souterliedekens* tusschen 1540 en 1610 niet minder dan 31 maal herdrukt werden. (Zie de lijst dier herdrukken in *Nederlandsche Liedboeken,* lijst der in Nederland tot het jaar 1800 uitgegeven liedboeken, samengesteld onder leiding van Dr. D.F. Scheurleer, 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1912).

Toen in de 19e eeuw de zin voor onze oude volksmuziek ontwaakte, kwam men er gansch natuurlijk toe om de melodieën der *Souterliedekens* te gaan bestudeeren als een der rijkste bronnen onzer populaire muzikale eigenaardigheid.

In 1889 liet Florimond van Duyse in de uitgaven der *Vlaamsche Bibliophilen* verschijnen: *Oude Nederlandsche Liederen, Melodieën uit de Souterliedekens.* Hij had voor zooveel hem dit doenbaar was, den oorspronkelijken wereldlijken tekst in de plaats van den godsdienstige gezet.

Hoe verdienstelijk deze arbeid ook moge heeten, toch waren er nog vele leemten in. Van Duyse gaf niet al de melodieën van de *Souterliedekens.* Zijn werk bevat er slechts 83, ongeveer de helft van het geheele aantal. Hij had de teksten der andere melodieën niet terug gevonden. Negen der door hem gegeven teksten had hij uit het Duitsch in een kunstmatig Middelnederlandsch vertaald. Een paar teksten zijn zelfs moderne gedichten van Prudens van Duyse en Hoffmann von Fallersleben. Ook de muziek werd niet altijd ontzien.

1) Le Chansonnier Huguenot du XVIe siècle, H.L. Bordier, Parijs, 1879.

Latere opzoekingen lieten Van Duyse toe daar een en ander aan te verbeteren in zijn standaardboek *Het Oude Nederlandsche Lied,* doch de behoefte aan een wetenschappelijker, volledige uitgave der *Souterliedekens* met hun oorspronkelijke teksten bleven wij nog altijd voelen.

Met het aanzienlijke nieuwe materiaal, dat sedert is aan het licht gekomen door de opzoekingen van Dr. Robert Priebsch in de Engelsche bibliotheken en in het archief te Brussel, door de verlichte vlijt van Dr. Scheurleer e.a. en door haar eigen navorschingen heeft Mevr. Elisabeth Mincoff-Marriage ons thans die nieuwe uitgave bezorgd. Haar werk bevat de volledige reeks melodieën der *Souterliedekens,* 162 in plaats van 83 bij Van Duyse. Zij geeft ook veel meer oorspronkelijke teksten, in een getrouwe lezing. Voor de melodie nam zij de 14e uitgaaf van Simon Cock tot grondslag, omdat dit de eerste uitgaaf is met vaste typen, d.w.z met noten aan de lijnen van den notenbalk vastgehecht. Bij al de vorige uitgaven, verzekert Mevr. E. Mincoff, werden twee blokken gebruikt, een rood voor den muziekbalk, en een zwart voor de noten. De tweede werd dan zoo nauwkeurig mogelijk op de eerste afgedrukt. Daar zulks niet altijd goed sloot gaf dit aanleiding tot menige fout. In zijn 14e uitgaaf heeft Cock, volgens Mevr. E. Mincoff, de destijds nieuwe methode voor muziekdruk met één blok toegepast, en zoo is in die uitgaaf geen misverstand omtrent de noteering meer mogelijk.

Dit merkwaardige boek, uitgegeven als een eerste vervolg op Van Duyse's *Oude Nederlandsche Lied,* in hetzelfde formaat en met dezelfde letter, moet een plaats krijgen in de bibliotheek van al wie iets voelt voor de populaire Nederlandsche muziek, en van al wie belang stelt in de Antwerpsche typographie, waarvan de *Souterliedekens* een schitterend gedenkteeken uitmaken.

M.S.

***Paul Bergmans. - Les Imprimeurs Belges à l'Etranger. Liste géographique des imprimeurs et libraires belges établis à l'étranger depuis les origines de l'imprimerie jusqu' à la fin du XVIIIe siècle. Nouvelle édition, revue et augmentée d une carte et de fac-similes. - Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique. 1922.* 4o 186 pp.**

Livre très remarquable, produit d'une érudition solide, richement

documenté, apportant aussi de nombreux renseignements concer nant des imprimeurs anversois qui répandirent le renom de notre art typographique à l'étranger.

Ville de Lyon. - Impressions de Louis Perrin et quelques livres lyonnais du XVIe siècle. Préface de Marius Audin. Exposition Salons de l'Hôtel de Ville, Mars-Avril 1923. 4°, 204 pp. illustr.

Dans ce livre, admirablement édité, le maître-imprimeur lyonnais. savant et homme de goût, Marius Audin, étudie l'histoire de l'imprimerie de Lyon, qui fut de tous temps si étroitement liée à celle d'Anvers.

[*Henri van Bomberghen*]. - *Généalogie de la famille van Bomberghen. Bruxelles. Xavier Havermans.* 1914. 8°, ill.

Quoique datant de 1914, nous croyons devoir attirer l'attention sur ce livre, qui ne fut imprimé qu'à quelques exemplaires et ne fut jamais livré au commerce. En dehors d'une étude très complète sur la généalogie de ses ancètres, M. Henri van Bomberghen. un des derniers descendants de cette remarquable famille anversoise, publie des documents du plus haut intérêt, tout d'abord sur Daniel van Bomberghen, né à Anvers après 1483 et y décédé en 1553, qui fonda une imprimerie à Venise, réputée pour ses publications en hébreu, ses Bibles rabbiniques e.a. Ensuite sur Antoine van Bomberghen, (Anvers 1532?-1568) qui prit une part si active à la lutte des Pays-Bas contre l'Espagne.

Et en dernier lieu sur Charles et Corneille van Bomberghen, qui en 1563 formèrent une association avec Christophe Plantin, le docteur Goropius Becanus et Jacques de Schotti, association qui permit à l'architypographe, grand homme d'affaires, de réorganiser son industrie et de donner à ses entreprises une ampleur nouvelle. Le petit livre de M. van Bomberghen est un document important pour l'histoire d'Anvers au XVIe siècle,

Charles Mortet. - Les Origines et les Débuts de l'Imprimerie, d'après les recherches les plus récentes. Paris, Soc. Française de Bibliographie. 1922. 98 pp. avec XXI pl.

Le savant administrateur de la Bibliothèque Sainte Geneviève à Paris, a le mérite d'avoir exposé l'état actuel du problème si pas-

sionnant, en une étude claire et concise et d'une belle tenue scientifique. livre qui devraît être répandu dans toutes nos bibliothèques.

Walter von Zur Westen. - Musiktitel aus vier Jahrhunderten. Festschrift anlässlich des 75 jährigen Bestehens der firma C.G. Röder G.M.B.H. Leipzig. **4°, 46 pp. illustr.**

Publication intéressante surtout au point de vue de l'illustration qui est abondante et soignée.

On type faces. Examples of the use of type for the printing of books. With an introductory essay & notes by Stanley Morison. - London. The Medici Society and The Fleuron. Westminster. **MCMXXIII. 4°. 103 pp.**

Excellent document pour l'étude comparative des différents types de caractères anciens et modernes.

Dr. Maurits Sabbe. - Handschriften en Vroegdrukken. Reeks Cultuur en Wetenschap. Uitgever S.V. Centraal Boekhandel. **Brugge. 12°, 94 bl. ill.**

Een uitmuntende, en zeer onderhoudend geschreven samenvatting van de ontwikkeling van het boek, van de eerste vormen van het handschrift tot en met het typographische boek. Uitnemend geschikt om het groote publiek tot dit onderwerp in te leiden, verdient dit voortreffelijk boekje een zeer ruime verspreiding.

Antwerp 1477-1559 from the battle of Nancy to the treaty of Cateau Cambrésis by Jervis Wegg **(Methuen & C° Ltd. 36 Essex Street W.C. London).**

Dit boek is niet in de allerlaatste weken verschenen, maar het komt ons voor, dat het te Antwerpen niet genoeg bekend en verspreid is, en daarom vestigen wij er gaarne de aandacht op.

Deze onderhoudende en zeer betrouwbare studie schildert den opgang van Antwerpen tot den rang van handelskoningin van Noord Europa in de eerste helft der XVIe eeuw..

Het boek begint met den dood van Karel den Stoute te Nancy en eindigt met de onderteekening van den vrede te Cateau Cambrésis. Het schildert o.a. op treffende wijze de calvinistische

woelingen, die dit tijdperk in de geschiedenis onzer stad kenmerkten. Niet alleen de groote politieke en godsdienstige gebeurtenissen worden er in ontleed, maar ook de Antwerpsche kunstbedrijvigheid en het volksleven in zijn veelzijdige uitingen worden er in geschetst.

Het is een bundel van 359 blz. versierd met plattegrond en acht illustraties.

Bibliographische snipperingen,

In 1631 gaf Jan Cnobbaert het prentenboekje *Linguae Vitia & Remedia* van Antonius a Burgundia uit in 32°. oblong. In deze uitgave verspringt de paginatie van 14 naar 17, zoodat het blad 15-16 schijnt te ontbreken[1]. Dit is echter niet het geval, kwatern V volgt zeer regelmatig op kwatern IV, zonder eenige onderbreking van den tekst. Dit blijkt o.a. afdoende uit een vergelijking van den Latijnschen tekst met de Nederlandsche vertaling ervan, eveneens door Jan Cnobbaert uitgegeven in hetzelfde jaar 1631, onder den titel: *Ghebreken der Tortghe ende Middelen om die te verbeteren.* De overeenkomst tusschen den tekst en de plaatjes is volkomen. Wij hebben dus in de *Linguae Vitia & Remedia* van 1631 eenvoudig te doen met een vergissing in het pagineeren.

Nu doet ons die vergissing een voorbeeld aan de hand van de onnadenkende slaafschheid waarmede sommige oude drukken bij latere uitgaven nagevolgd werden. De weduwe van Jan Cnobbaert gaf inderdaad in 1652 een herdruk van de *Linguae Vitia & Remedia* en daar komt dezelfde vergissing van paginatie in voor! Denkt niet dat de uitgave van 1652 dezelfde is van 1631, enkel van een nieuw titelblad voorzien, neen, het is wel degelijk een gansch nieuw zetsel, waarin met een nauwgezetheid, een be ere zaak waardig, de in 1631 weggevallen pagineergetallen 15 en 16 opnieuw weggelaten worden.

M.S.

Nog Th. Crajenschot en de Antwerpsche Boekverkoopers. -

Het stukje over den Amsterdamschen katholieken boekhandelaar en uitgever, in dit eerste nummer van *Den Gulden Passer* opge-

1) Van deze uitgave onderzochten wij drie exemplaren, een uit het Museum Plantin -Moretus, een uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, en een uit de particuliere verzameling van M. Hicquet te Asquillies.

nomen, was reeds afgedrukt, toen wij de hand legden op een boekje, dat in verband met ons betoog zeker melding verdient. Als volledigiing van onze bijdrage wijden wij er hier enkele regels aan.

In 1751 verscheen: *Zendbrief* || *van onzen Alderheiligsten Vader en Heere* || *Benedictus door de Goddelyke Voorzienigheid* || *XIV Paus van dien naam,*|| *tot* || *alle Patriarchen,* || *Aartsbisschoppen, Bisschoppen, en andere Kerkbestierders,* || *Die in de gunste en gemeenschap van den Apostolycken* || *Stoel zijn, aangaande het* || *Jubilé*, || *'t Welk te Roomen in 't jaar MDCCL gevierd zynde, tot de* || *geheele Catholycke Wereld uitgebreid is.* (Koperplaatje geteekend *C.F. Fritzsch. sculp.,* voorstellende Paus Benedictus XIV knielende voor God den vader, die troont op wolken, waarin engelen zweven. Omlijsting van engelen met banderool, waarop de tekst: *Jubileums Deo Salutari nostro. Ps. 94. V.I). TE ANTWERPEN,* || *voor Theodorus Crajenschot*, || *Boekverkoper op den Hoek van de Heerengragt en* || *Heisteeg, in den Berg Sinaï MDCCLI.* In 8°, 34 blz.

Het boekje is voorzien van de goedkeuring van den Antwerpschen boekkeurder A. Briers, gedagteekend 4 Juli 1751. Het bevat ook in kopergravuur het portret van Benedictus XIV, naar het schilderij van Petrus Subleyras gegraveerd door C.F. Fritzsch. Achter den tekst van den zendbrief volgt een lijst van een aantal boekjes en platen betrekking hebbende op het Pauselijk Jubileum en voorhanden in den boekhandel van Crajenschot.

Er bevindt zich een exemplaar van in het Museum Plantin: A. 3508.

Of het boekje werkelijk te Antwerpen gedrukt werd, zouden wij niet als heelemaal zeker durven beschouwen. Het is gezet met dezelfde letter en op dezelfde wijze als een ander werkje: *Opwekking* || *voor de* || *Inwoonderen van Nederland* || *tot het* || *Heilig Jubilé*, || *in den Jaare MDCCLI,* uitgegeven ‘Te Amsterdam || bij Th. Crajenschot enz. MDCCLI’. Christiaan Frederik Fritzsch uit Hamburg, is ook een plaatsnijder, die bij ons weten, niet voor Antwerpsche firma's werkte.

Wat er ook van zij, liet Crajenschot den *Zendbrief* te Antwerpen drukken, dan is het een bewijs te meer voor zijn vele betrekkingen met de Antwerpsche drukkers: - liet hij het boekje te Amsterdam drukken en meldde hij toch op het titelblad dat zulks te

Antwerpen geschiedde, dan deed hij dit wellicht omdat Antwerpen in zijn oogen de onverdachte drukplaats was voor Nederlandsche katholieke uitgaven en aldus het echt orthodoxe karakter van zijn boekje verhoogd werd.

M.S.

Maison du Livre à Bruxelles. - Conférences et Expositions sur l'Histoire du Livre et de l'Imprimerie en Belgique.

L'année dernière déjà la direction du Musée du Livre commença la réalisation de cet admirable programme. Nous entendions dans la salle de la rue de Madeleine, parler successivement MM. C. Gaspar, sur les livres à miniatures, M.A. Vincent sur les débuts de l'imprimerie. M.R. van Bastelaer sur la gravure comme illustration du livre.

Nous publions ci-après le programme fixé définitivement dès maintenant pour les deux saisons suivantes.

2e SÉRIE (1923-24)

La Typographie en Belgique au XVIe siècle
17 et 24 octobre 1923

1. *La typographie anversoise:* a) La première moitié du XVIe siècle; *b*) Plantin et ses contemporains.
   M.M. SABBE, Conservateur du Musée Plantin.
   7 novembre
2. *La typographie en Belgique en dehors d'Anvers.*
   M.A. VINCENT, Conservateur à la Bibliothèque royale.
   21 novembre
3. *Les impressions musicales belges du* XVIe *siècle.*
   M. Paul BERGMANS, Bibliothécaire en chef à l'Université de Gand.
   5 décembre
4. *L'illustration du livre dans la première moitié du* XVIe *siècle.*
   M.R. VAN BASTELAER, Conservateur à la Bibliothèque royale.
   16 janvier 1924
5. *Les publications géographiques au* XVIe *siècle.*
   M.F. VAN ORTROY, Professeur à l'Université de Gand.
   30 janvier 1924
6. *La reliure belge ancienne.*
   M. Paul BERGMANS, Bibliothécaire en chef à l'Université de Gand.

3e Série (1924-25)
XVIIe et XVIIIe siècles

1. *La typographie bruxelloise au* XVIIe *et au* XVIIIe *siècles.*
   M.A. VINCENT, Conservateur à la Bibliothèque royale.
2. *Les impressions au pays de Liège.*
   M. BRASSINNE.
3. *La typographie anversoise au* XVIIe *et au* XVIIIe *siècle.*
   M.M. SABBE, Conservateur du Musée Plantin-Moretus.
4. *Les collaborateurs artistiques des successeurs de Plantin.*
   M.A.J.J. DELEN Conservateur adjoint au Musée Plantin-Moretus.
5. *Les débuts de la presse périodique belge.*
   M.H. LIEBKNECHT. Secrétaire général du Musée du Livre.
6. *Le commerce de la librairie.*
   M.H. LIEBKNECHT, Secrétaire général du Musée du Livre,
7. *Les imprimeurs belges à l'étranger.*
   M. Paul BERGMANS. Bibliothécaire en chef de l'Université de Gand.

4e Série (1925-26)
l'époque contemporaine: XIXe et XXe siècles

1. *La typographie belge à l'époque contemporaine.*
   M. Jean DUMONT, Fondateur et Directeur honoraire de l'École professionelle de Typographie de Bruxelles.
2. *La contrefaçon belge.*
   M.H. LIEBKNECHT, Secrétaire générale du Musée du Livre.
3. *Les publications géograpqhiques au* XIXe *siècle.*
   M.F. VAN ORTROY, Professeur à l'Université de Gand.
4. *La lithographie.*
   M.L. HISSETE, Conservateur à la Bibliothèque royale.
5. *Les procédés modernes d'illustration.*
   M. Louis TITS, professeur d'esthétique des arts décoratifs à l'Académie.
6. *La reliure belge moderne.*
   M. Charles DESAMBLANX.
7. *Les bibliothèques belges.*
   M. Paul BERGMANS, Bibliothécaire en chef à l'Université de Gand.
8. *Les collectionneurs belges et les ex-libris.*
   M. DE WITTE, Secrétaire de la Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique.

Vragen om inlichtingen. demandes de renseignements.

1. - De Univ. Bibl. te Gent bezit een ex. van *Franc. Philelphus, Epistole breuiores*, etc. Antwerpen, Theod. Martinus Alostensis, 1507, 4°. (beschreven *Bibliotheca Belgica* P 10). Hierin is vóór het titelblad een houtsnede geplakt, voorstellende een vergaderring van geleerden. Vermoedelijk behoort deze niet in dit boek thuis. Zijn er soms nog andere Belgische bibliotheken, die een ex. van deze Antwerpsche post-incunabel bezitten?
2. - In een brief uit 't jaar 1901 van P. Bergmans te Gent aan W. Nijhoff te 's Gravenhage wordt gevraagd naar een ex. van een *Bible.* Antwerpen, Jac. van Liesvelt, 1538. 2°. Geen verdere aanduidingen. Vermoedelijk dus in de Fransche taal, misschien echter ook in 't Latijn of Nederlandsch. Is aan iemand in België thans een ex. van een Liesvelt-bijbel van 1538 bekend?
3. - Van Iseghem, *Biographie de Thierry Martens d'Alost* (Mal.-Alost 1852), p. 354-'55, vermeldt een Grieksche uitgave bij Martinus van *Plato,* Criton, Augustus 1517. 4°.
   Is een ex. hiervan in een van de Belgische bibliotheken aanwezig?
3. - In *Belgisch Museum* V (Gent 1841) 443, vv., wordt de volgende Antwerpsche druk vermeld: *Dit is een suyverlijck boecxken Int welcke staen veel schoone leysenen ende ghestelijke liedekens*, enz. Antwerpen, Willem Vorsterman, 1540. 12°.

Het was toen eigendom van Van der Meersch te Gent. Ook vermeld bij D.F. Scheurleer, *Ned. Lied. boeken* ('s-Grav. 1912), blz. 3, 1e kol.

Waar is het ex. Van der Meersch gebleven? (Misschien in de Bibl. Arenberg?) Zijn er soms nog andere ex. in België?

M.E. Kronenberg,
110, laan van Meerdervoort,
's Gravenhage.

* * *

Quelles sont les bibliothèques belges ou étrangères qui possèdent une ou plusieurs des éditions suivantes:

1. - *Olivier de la Marche. Le Chevalier délibéré,* imprimé à Paris le VIIIe jour daoust mil quatre cēs quatre vingt huit (par Antoine Vérard) in 4°, 72 ff. n. ch. 13 grav. s. bois.

2. - *Cy commence ung excellent et tres proufitable liure pour toute creature humaine apelle le miroer de mort.* S, l.n.d. (probablement 1490 à Lyon chez Mathis Husz) pet. in fol. 16 ff.
3. - *Olivier de la Marche. Le Chevalier délibéré.* Paris. Jean Lambert 1493. 49 ff. grav. s. bois.
4. - *Olivier de la marche. Le Chevalier délibéré,* S.l.n.d. (Selon Graesse, imprimé a Anvers par Gérard Leeu vers 1500). grav. s.b.
5. - *Olivier de la Marche. Le Chevalier délibéré*. Imprimé à Lyon par Martin Havard, S. d. pet. à 4° 49 ff. (2 éditions).
6. - *Olivier de la Marche. Le Chevalier délibéré* Paris. Jean Treperel 1500, grav. grav. s. bois.
7. - *Olivier de la Marche, Le Chevalier délibéré* Paris. Michel le Noir. S. d. in 4°, 20 ff.
8. - *Den Camp vander Doot.* Schiedam Otgier Pietersz. Nachtegael 1503 (Nyhoff-Kronenberg, n° 1308) grav. s. bois.
9. - *El Cavallero Determinado.* Anvers Juan Steelsio *1549.* grav. s. bois.
10. - *Discurso de la vida humana, y adventuras del Cavallero determinado, traduzido de frances por don Jeronymo de Urrea.* Anvers, Martin Nucio, 1555, pet. in 8°.
11. - *El Cavallero determinado.* Salamanca, Juan Batista, 1560, gr., s. bois.
12. - *El Cavallero determinado.* Barcelona, Claudio Bornai, 1565, grav. s. bois.
13. - *El Cavalero determinado.* Salamanca, Pedro Laso, 1573, grav. s. bois.
14. - *El Cavalero determinado.* Madrid s.n.n.d. grav. s. bois.
15. - *Een schoon suyverlick boecxen* inhoudende de forme ende maniere van levene van keersten mensch. Antwerpen, J. Roelants, 1553, 8°.

A.J.J. Delen.
Musée Plantin-Moretus, Anvers.

The Times litterary Supplement van 7 Juni ll. publiceerde volgenden brief, waarop wij ook de aandacht onzer lezers willen vestigen;

Sir, - The editors of a most valuable bibliographical work now in course of publication, ‘Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540’, are very anxious to get into communication with the

present owner of the following book, ‘Calengier. Die maniere om te leeren Cijfferen, ende rekenen metter pennen, nae die gherechte conste Algorismi. Antwerpen, Jan Seners (? Seuers) Zoon, 1527’. It has been twice offered for sale in this country by Mr. Tregaskis, first in March, 1918, and then in his catalogue No. 846 (October-November, 1921), No. 2. It is a unique calendar, writing tablet, and arithmetic, in contemporary binding with a flap and a brass stylus shaped like a crook, which also acts as a fastener. Inquiries made of the bookseller have been unavailing; and if this letter should meet the eye of the present owner, or of anybody who knows the present whereabouts of the book, they would be rendering a real service to students of Low Countries post-incunabula if they would communicate with me or direct with Miss M.E. Kronenberg, 110 Laan van Meerdervoort. The Hague. Holland.

Yours obediently,

STEPHEN GASELEE.

24, Ashburn-place, S.W.7.

Bulletijn van de verkoopprijzen van oude Antwerpsche drukken, onder redactie van
Bulletin des prix de vente d'anciennes impressions anversoises, sous la rédaction de
M. Sabbe, J. Eelen & A.J.J. Delen.

Beleefd verzoeken wij de heeren boekhandelaars van hier en elders ons regelmatig hunne catalogen te doen geworden.

Nous prions MM. les libraires du pays et de l'étranger de nous faire parvenir régulièrement leurs catalogues.

Veilingen. - ventes.

Bibl. des Comtes de Hemricourt. - Brüssel 8-3-1923.

Guilielmus de Branteghem. - Jesu Christi Vita, juxta quatuor Evangelistarū narrationes, artificio, graphico, etc. In fine: Antverpiae, Apud Matthaeum Cromme pro Adriano Kempe de Bouchout, Anno 1537. In-12, plein maroq. viol.
Frs. **850, -**

Fr. Christophore Butkens. - Annales Généalogiques de, la Maison de Lynden, divisées en XV Livres. Vérifiés par Chartes, tiltres et autres bonnes preuves avec le récit de plusieurs Histoires où les Seigneurs de ceste Maison se sont trouvés. Embellies des figures de divers pourtraits, chasteaux, sculptures et anciens sceaux tirés sur leurs originaux. Recueillies par F. Christophore Butkens, Religieux de l'Ordre de Cisteaux au Monastère de S. Sauveur. En Anvers chez Jehan Cnobbart, 1626, in-fol. veau ancien
Frs. **1800,** -

Newcastle. - Méthode et Invention nouvelle de dresser les chevaux par le très noble, haut et très puissant Prince Guillaume, Marquis et Comte de Newcastle, etc. OEuvre auquel on apprend à travailler les chevaux selon la nature, parfaire la nature par la subtilité de l'art, traduit de l'Anglais de l'auteur par son commandement, enrichy de plusieurs belles figures en taille douce. A Anvers, chez Jacques van Meurs, l'an 1658. In-folio, plein vélin blanc. anc.
Frs. **1600**, -

P.M. Coronelli. - Courte description du Roiaume de la Morée et des places Maritimes. Recueillis et enrichis des cartes des Païs. Avec le véritable portrait de Francisco Morosini, Général de l'Armée de la République de Venise. A Anvers, chez Van Dunwalt, s.d:, in-8° oblong, veau anc.
Frs. **30,** -
Constitution de l'ordre de la Toison d'Or. - Constitutiones Clarissimi atque excellentissimi ordinis velleris aurei: E Gallico in Latinum conversae. Antverpiae Plantini (vers 1560) Ill. de 5 lettrines enluminées, pet. in-fol. veau anc. *Ex. sur velin*
Frs. 1300, -
Hieron. Natalis et Wierick. - Adnotationes et meditationes in evangelia quae in sacro missae sacrificio toto anno leguntur; cum Evangeliorum Concordantia historiae integritati sufficienti (secunda editio). Antverpiae, Excudebat Martinus Nutius, 1595, fort. vol. In-folio plein maroq. rouge ancien
Frs. 800, -
Les Ordonnances de L'ordre de la Thoyson d'or. - Antverpiae, Plantin, (vers 1560). Pet. in-folio, veau lisse anc. Ex. sur velin.
Frs. 2400, -
Pub. Virgilii Maronis Opera. - Theodori Pulmanni, cranenburgensis studio correcta et brevissimis annotationibus illustrata.
Antverpiae, Ex. officina Christophori Plantini. In-16, plein maroq. rouge ancien.

Reliure du 17e siècle
Frs. 1100, -
Libri Regum. - Paralipomenon, Esdrae, Tobiae, Judith, Esther, Job. Antverpiae, Ex. officina Christophori Plantini, 1567-in-18. plein maroquin rouge ancien
Frs. 650, -
Biblia Sacra. - Dat is de geheele Heylige Schrifture bedeylt in Oudt ende Nieuw Testament. T'Antwerpen, bij Jan Moerentorf, 1599, fort vol. in-folio ceau estampé.
Frs. 180, -

Claudianus. - Theod. Pulmanni Craneburgii diligentia & fide summa, e vestustis codicibus restitutus.
Antverpiae, Ex. officina Christophori Plantini, Regii Typographi, 1571, in-16, plein maroq rouge ancien.
Frs. 580. -
Arias Montanus. - Humanae Salutis Monumenta constructa et decontata.
Antv. Ex. Prototypographia Regia Christoph. Plantinus. 1571. Pet. in-4° plein maroq. brun poli..
Frs. 1500, -
Van Dyck. - Icones Principum, Virorum, Doctorum, Pictorum, Chalcographorum, Statuoriorum, nec non amatorum pictoriae artis numero centum. Ab. Antonio Van Dyck, pictore ad vivum expressae. Antverpiae, Gillis Hendries excudit. s.d. (vers 1650) in folio, veau ancien...
Frs. 3900, -

Hôtel Drouot, Paris, 19-20 avril; Bibl. B^{n} de Bethmann. -

N° 8. **Concilium Tridentinum.** - (Universum Sacrosanctum), oecumenicum, ac generale, ligitimè tum indicium, tum congrégatum. *Antverpiae, in aedibus Joannis Steelsii, 1564*, in-8, ais de bois recouv. de veau brun, compart. à froid, milieux, fermoirs de cuivre, (Rel. anc.).

Reliure du XVIe siècle en parfait état de conservation dont les sujets centraux: Grammaire, Dialectique, Rhétorique, Arithmétique, Musique, Géométrie, Astronomie et jeune femme jouant du luth, sont entourés par une bordure à motifs religieux.
Frs. **1120,** -

74. **Aurigarius** (L.-J.) sive **Wagenaer.** - Pars prima (- pars altera) speculum nauticum super nauigatione maris occidentalis confectum, continens omnes oras maritimas Galliae, Hispanioe et praecipuarum partium Angliae, in diversis mappis maritimis comprehensum una cum usu et interpretatione earundem, accurata diligentia concuinatum et eleboratum per Lucam Johannis Aurigarium. Lugduni *Batavorum, excudebat typis Plantinianis Franciscus Raphelengius, pro Luca Jansenio Aurigario, 1586*, 2 parties en un vol, in-fol., planches, dos et coins de parch.

Edition originale. - Texte latin, 1re partie: 2 ff. lim. dont un titre gravé, 36 pages et 22 cartes marines gravées sur cuivre par Johannes à Doetecum. - 2e partie: 2 ff. lim. et 23 cartes. 3 cachets sur le premier titre.
Frs. **5300**, -

263. **Guicciardini.** - Description de tout le Pays-Bas autrement dict la Germanie inférieure, ou Basse-Allemaigne par Messire Lodovico Guicciardini. Avec diverses cartes géographiques dudit païs. Aussi le pourtraict d'aucunes villes principales avec un ample discours sur le faict de la négotiation et trafique des marchandises qui se fait audit pays. *En Anvers, par Guillaume Silvius, 1567,* pet. in-fol., veau fauve, entrelacs de fil., droits et courbes, dos orné, tr. dor. (Rel. anc.).
Première édition de la traduction française de cette description des Pays-Bas qui donne leur état vers 1560; elle est des plus remarquables par son texte même et par ses gravures sur bois qui sont considérées comme des plus fidèles.
Belle reliure à compartiments, dans le genre de celles de Grolier; le dos a été réparé.
L'exemplaire provient des bibliothèques de C. von Bavière, d'Héber et de lord Gosford.
Frs. **2025,** -

354. **La Serre.** - Histoire curieuse de tout ce qui s'est passé à l'entrée de la reyne mère du roy très chrestien dans les villes des Pays-Bas. *A Anvers, en l'imprimerie Plantinienne de Balthasar Moretus, 1632*, in-4.
L'ouvrage (non cité par Vinet dans sa Bibliographie des Beaux-Arts) se compose de 6 ff. lim., de 74 pp. et d'un f. pour l'approbation donnée à Anvers le 26 déc. 1631. Il est orné d'un titre-frontispice gravé par Corn. Galle, du portrait de la reine et de 3 pl. gravés par André Pauwels d'après les dessins de Nic. Van der Horst. Texte et planches ont été remontés de format in-fol.
Frs. 95, -

409. **Butkens.** - (Christ.) Annales généalogiques de la Maison de Lynden divisées en XV Livres. Verifiées par chartes, tiltres et aultres bonnes preuves. Embellies des figures de divers pourtraicts, chasteaux, sepultures et anciens sceaux, tirés sur leurs originaux. Recueillies par F. Christophre Butkens, religieux de l'Ordre de Cisteaux. *En Anvers, chez Jehan Cnobbaert. 1626*, pet. in-fol., demi-rel. veau fauve, tr. bleues.
16 ff. lim. non chiffr., 380 pp. de texte, 143 pp. renfermant les preuves et un f. d'errata.
Plus un grand f. comprenant le tableau généalogique de la famille.

Livre rare, illustré de nombreux blasons en taille douce, de portraits et de planches gravées sur cuivre. L'une d'elles est signée du monogramme A.P. (André Pauwels)
Frs. 1060, -

Hôtel Drouot, Paris, 22-27 Janv.; Bibl. J. Ch.

119. **Amadis de Gaule.** - Le premier (au quatorzième livre d'Amadis de Gaule: mis en françois par le Seigneur des Essars Nicolas de Herberay. *En Anvers, par Guillaume Silvius* 1572-1574, 14 tomes en 6 vol. pet. in-4. fig., mar. grenat jans., dent. int., tr. dor., dans un étui. (Dupré),
Edition complète de ce célèbre roman de chevalerie, dont les huit premiers livres sont seuls traduits par Nicolas de Herberay; les six autre sont de la traduction de G. Aubert, Gilles Boileau, C. Colet et J. Gohorry.
Nombreuses et jolies ligures sur bois.
Exemplaire portant à l'un des angles du premier plat de la reliure les armes de Chantepie du Dézert. - Raccommodages en marges de plusieurs feuillets
Frs. 1450. -

Hôtel Drouot, Paris, 13 mai.

46. **Sambucus.** - (Joannes) Emblemata. Quarta éditio. *Antverpiae, Christ. Plantinum, 1584.* - **Junius.** (Adrianus) Emblemata. *Ibid-id., 1585.* - **Alciatus** (Andreas) Emblemata. *Ibid.-id., 1584.* - Ens. 3 ouvrages en 1 vol. in-16, fig., vélin à recouvr., tr. rouges (Rel. anc.).

Intéressante réunion de ces trois recueils d'emblèmes, renfermant ensemble 540 figures gravées sur bois.
Mouillure; reliure détérioriée
Frs. 52, -

Hôtel Drouot, Paris, 2-6 mai. Bibl. J.C.

525. **Damhoudere.** (Josse de) Praxis rerum criminalium inconibus materiae subrictae convenientibus, pulchrius quam unquam hactenus recognita atque illustrata... *Antverpiae, apud joannem Bellerum, 1562*, in-4, fig., cartonn. anc.
Ouvrage orné de 68 figures gravées sur cuivre et rapportées dans le texte, dont chacune représente un crime ou un délit. Celles relatives à l'adultère, à la paillardise, à la fornication, à l'inceste et au viol, sont licencieuses et manquent quelquefois.
Légère mouillure
Frs. **250,** -

529. **Damhoudere.** (Josse de) Le Refuge et garand des pupilles, orphelines, et prodigues: Traité fort utille et nécessaire à tous legistes, practiciens, justiciers et officiers, aorné de figures conuenables à la matière.... *En Anvers, chez Jean Bellere, 1567*, in-4, de 14 ff. prélim. non chiff., 133 ff. chiff. à 2 col. et 19 ff. non chiff. vélin à recouvrem. (Rel. moderne).
Seule édition de la traduction française de ce curieux ouvrage. Elle est ornée du portrait de l'auteur, de 2 planches d'armoiries et de 10 belles figures à pleine page gravées sur bois.
Quelques passages soulignés à l'encre.
Frs. **135,** -

548. **Barlande.** (A.) Chroniques des Ducs de Brabant, composées par Adrian Barlande, rhétoricien de Louvain et nouvellement enrichies de leur figures et pourtraits. Par la despense et vigilance de Jean Bapt. Urient. *Anvers, Jean Bapt, Urints, 1603,* pet. in-fol., vélin. (Rel. anc.).
Figures et portraits par J. Colaërt, déjà parus dans l'édition latine de 1600.
La marge inférieure du titre a été refaite.
Frs. **120,** -

549. **Missale Romanum,** ex decreto sacro-sancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V. Pont. Max. iussu editum et Clementis VIII. Auctoritate recognitum. *Antverpioe, ex officina Plantiniana, 1612*, in-4, fig., veau brun, comp. de fil. à la Du Seuil, médaillon au centre des plats représentant la Crucifixion, tr. dor. (Rel. anc.).
Èdition imprimée en rouge et noir, avec plain-chant noté, et ornée de figures gravées sur cuivre par Théodore Galle et autres.
Reliures fortement restaurée, gardes modernes.
Frs. **40,** -

554. **Lipsius.** (Just.) Justi Lipsi de Militia Romana, libri quinque, commentarius ad Polybium. Editio ultima. *Antverpioe, ex officina Plantiniana, Balth. Moreti, 1630.* - Poliorceticon sive de Machinis, tormentis, telis, libri quinque, ad historiarum lucem. *Ibid. id., 1605,* 2 ouvrages en 1 vol. in-4, demi-basane, plats de vélin à recouvr. (Rel. anc.).
Nombreuses et curieuses figures gravées à l'eau forte, relatives à l'art de la guerre chez les anciens.
Frs. **70,** -

833. **Rabelais.** Les OEuvres de M. François Rabelais, Docteur en Médecine, contenant cinq liures de la vie, faits et dits Héroïques de Gargantua et de son fils Pantagruel... *A Anvers, par Jean Fuet,* in-12 allongé, vélin à recouvrent., tr. rouges. (Rel. anc.).
P.P. Plan, 120.
Edition peu commune.
Au verso du dernier feuillet de garde mention manuscrite suivante: Johannes Giles. Ex dono Robert Sitephani (Robert Estienne, troisième imprimeur du nom.)
Frs. **100,** -

Bibliothèque Ed. Pelay, 1re partie (*Hôtel Drouot, Paris, 22-24 mai*):

268. **Ambrosius (S)** *Officiorum libri tres, per D. Joannem Costerium ex collatione diversorum cudicum accuratissime restituti. Antverpioe, apud Joan. Bellerum,* 1566, in-16, vélin souple à recouvrem., fil., milieux à fers azurés, dos orné, tr. dor. (Rel. de l'époque.)
Frs. **22,** -

274. **Binet** (*le P. Estienne*). *Méditations affectueuses sur la vie de la très sainte Vierge mère de Dieu. Anvers, M. Nutius, 1632*, pet. in-8, mar. rouge à longs grains, fil, à froid et dor., fleurons à fr., dos orné,, dent. int., tr. dor. (Thouvenin).
Titre-frontispice et 33 fig. par C. de Mallery d'après Th. Galle
Frs. **265, -**

279. **Bourghesius** *(Joann.) Vitae, passionnis et mortis Jesu Christi Domini nostri Mysteria, piis meditationibus et adspirationibus exposita. Antverpiae, apud Henricus Aertssium, 1622*, in-8o, mar. LaVall., médaillon renfermant le Christ en croix et les saintes femmes, dent. int., tr. dor. (Capè, Masson-Debonnelle, Succ.)
Frs. **210, -**

298. **Gebedeboec** *('t Gulde) met alle ziin figueren, des levens Jesu seer devoot vierich en salich allen menschen. Van nieus oversien ende verbetert. Tot Brussel, bij Jan Mommaert, 1604, (in fine:) Ghedoen t'Hantwerpen desen thienden dach van Meerte, 1589*, in-8o goth. de 10 ff. prélim. non chiff., 298 pp. et 3 ff. non chiff., mar. La Vall., bordure à la de Tournes et milieux à froid, 2 fil. int. à froid, tr. dor. (Allô)
Frs. **300, -**

355. **Rosarium,** *sive Psalterium Beatae Virginis Mariae, a T. Wa. editum. Antverpiae, apud Joannem Keerbergium, 1613*, in 12e mar. rouge, fil. à froid, dent. int. tr. dor. (Closs)
Frs. **150, -**

358. **Sucquet** *(Antoine) Via Vitae aeternae*, *iconibus illustrata per Boëtium a Bolswert, Antverpiae, typis Martii Nutii, 1620*, in 8o fig., vélin a recouvrem. (Rel. mod.).
Frs. **410, -**

359 **Tagliente** *(Giov. Ant.) Lo presente libro insegna lo vera arte de lo excellète scrivere de diverse varie sorti de litere...* A la fin: *Antverpiae Joannes Loëus, 1545,* in 4o de 28 ff. non chiff., mar. vert jans. dent, int., tr. dor. (Hardy-Mennil)
Frs. **270,** -

364. **Vicentino** (Ludovico) La Operina da imparare di scrivere littera cancellarescha. Antverpiae, Joannes Loe, 1546, in 4o de 28 ff. non chiff., mar. vert jans., dent. int., tr. dor. (Hardy-Mennil)
Frs. **220,** -
(La librairie E. Nourry (62, rue des Ecoles, Paris) offrit quelques jours plus tard, dans son catalogue, nr 170 (juin 1923) les nos 359 et 364 au prix de 500 fr. chacun).

360. **Testament** *(Dat nieuwe) ons Heeren Jesu Christi...* (A la fin:) *Henrick Peetersen gheconsenteert te prenten Thantwerpen... MCCCCC ende XLVIII (1548),* in 8o, goth., ais de bois recouverts de veau brun est. à froid, fermoirs, (Rel. de l'époque)
Frs. **260,** -

Biblioth. de Mme la Princesse P. xxx. (Hôtel Drouot, Paris, 4 juin 1923):

21. **Biblia Sacra.** *Antverpiae, Christ. Plantini, 1574,* in 24o, mar. rouge, grande plaque d'ornements en relief sur fond doré, dos orné, tr. dor. et ciselées (Rel. florentine du XVIe siècle)
Frs. **265, -**

23. **Biblia,** *Oratio Manassae, Esdras... Indices bibliorum, Antverpiae, ex off. Plantiniana 1629*, petit in-12, mar. noir, comp. de fil. à la Du Seuil, dos orné, dent. int., tr. dor. (Reliure ancienne)
Frs. **250,** -

80. **Horae Diurnae.** *Antverpiae, ex typogr. Plantiniana*, 1700, gr. in 8°, réglé, frontispice et fig. mar. rouge, dent. à petits fers, semis de croix de Lorraine couronnées sur le dos et les plats, doublé de mar. olive, même décoration que sur les plats extérieurs, tr. dor. (Reliure ancienne)
Frs. **3300**, -

115. **Officium B. Mariae Virginis.** *Antverpiae, ex Architypograph. Plantiniana, 1731,* in-8°, fig. mar. blanc, comp. de mosaïque de mar. vert et rouge sur le dos et les plats, rinceaux et fleurs d'étain coloré sous feuilles de mica, doublé et gardes de moire bleue, tr. dor. (Reliure ancienne)
Frs. **4200,** -

153. **Ulenspiegle.** *Histoire joyeuse et recréative de Tiel Ulespiegle. Où est traité de ses faictz et merveilleuses aventures, et des grandes fortunes qu'il a eues. Traduit de flameng en franchois. En Anvers, de l'Impr. de Jehan van Ghelen, 1579.* pet. in 8° de 44 ff. non chiff., fig., dos et coins de mar. rouge, fil., dos orné
Frs. **1000,** -

Librairie Ch. Bosse, Paris VIe, 16-18, rue de l'anc. Comédie Catalogue n° 344 Juin 1923.

5885. **Sambucus** (J.) *Emblemata, et aliquot nummi antiqui operis, Ioan. Sambuci tirnaviensis pann. nii. Altera editto, cum emendatione et auctario copioso ipsius auctoris. Antverpiae, ex officina Chr. Plantini, 1566,* in 8°, de 272 pp. chiff., y compris le titre, mar. bleu, fleurons au dos, millieux d'entrelacs sur fond d'or, dent. int., tr, dor. (Masson-De Bonnelle)
Frs. **250,** -

Librairie Alb. Besombes, 40, rue Le Peletier. Catalogue n° 64-1923.

383. **Scribanus** (C.) *Antverpia. - Origines Antverpiensium. Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1610,* 2 part. en un vol. pet. in fol., pl., vélin (rel. anc.)
Frs. **45,** -

Librairie J. Brimeur, 54, rue de Seine, Paris VIe.

2104. **Malinoeus.** *Brugensis clarissimi viri D. Lud. ab Avila et Zunniga, commentarium de bello Germanico a Carolo V. Antverpiae J. Steelsii, 1550.* pet. in-8°, demi veau (rel. mod.)
Frs. **25,** -

Librairie Henri Dauthon, *8, rue des Beaux-Arts.*
Paris VIe. Catalogue n° 20, Juin-Juillet 1923.

3. **Albizio** *(Antonio). Principum christianorum stemmata ab. Antonio Albizio nobili Florentino. Collecta cumbrenibus eiusdem notationib pars ex arctius, adice zo stemate othomamico.* Antwerfs, 1612, in fol. vélin plein. Gravure sur cuivre de Dom. Custos.
   Frs. **25,** -
375. **Theatrum** *Amoris divini et humani emblematis tanquam scenis. Antverpiae, 1655,* pet. in-12, vél. blanc. rel. de l'époque.
   Frs. **40,** -

Librairie Em. Nourry, 62, rue des Ecoles. Paris V^e^.
Catalogue n° 171 - Juillet 1923.

651. **Suarez** *(P.D. Francisco). Tractatus de Legibus ac de Legislatore In decem Libros distributus. Antverpiae, apud Joannem Keerbergium, 1614,* in f^o^, vélin blanc estampé à froid. (Reliure du XVIIIe).
   Frs. **150, -**
776. **Olaus Magnus.** *Historia de Gentibus Septentrionalibus. Antverpiae apud Joannem Bellerum. 1562.* In-12, vélin blanc. (Reliure ancienne)

   Frs. **120,** -

Librairie J.-A. Quereuil, 12, rue Jacob, Paris (VIe).
Catalogue n° 18. Juillet 1923.

587. **Mariana.** *Historia general de Espanà, Ambères, Bousquet, 1751,* 16 vol. in 12, plein veau, dos orné
   Frs. **50,** -
733. **Ovide.** *Den methamorphosis ofte Herscheppinge van P. Ovidius Naso.* T'Antwerpen, 1650, pet. in-8, veau dos orné
   Frs. **30,** -

Librairie Rudolf Geering, Bäumleingasse 10, Basel. Catalogue n^r^ 397.

727^a^. **Nonnus** - *Ludovici Nonni Antverpensis dioeteticon sive de recibaria libri IV. Secunda editio et auctior. Antverpiae, ex officina Petri Belleri*, 1645 - In-4°, 12 ffnch. de prel. et 526 pp. Titre gravé, veau

   Frs. **35,** -

962. **Tassis.** *Les marques d'honneur de la maison de Tassîs* (à la fin) *A. Anvers en l'imprimerîe Plantinienne de Balthasàr Moretus MDCXLV.* In-folio, avec beau front. portrait, diverses grandes planches, figures et belle marque typ. Cart.
Frs. **50,** -

1080. **Ignatius de Loyola.** *Vita S. Ignatii de Loyola fundatoris Societas Jesu Hieronymus Wierx invenit et excudit.* S.l.n.d. (vers 1650). Titre-gravé et 12 charmantes gravures s/c. - Dans le même volume. *Theatre remonstrant en XXIV scènes la vie, vertus, et miracles du R^me^ P. Gabriel Marie de l'ordre de St. François III.* Titre gravé, portrait et 24 superbes figures, Barbé sculp. S.l. 1642. D. rel. Très rare, parfait état.
Frs. **40,** -

1158. **Grsepsius, Stan.** *De Multiplici siclo et talento hebraico. Item de mensuris hebraicis, tam aridorum quant liquidorum.* Antverpiae, Plantin 1568. Parch. Rare. (avec dédicace de l'auteur)
Frs. **18,** -

1274. **Clusius, C.** *Rariorum plantarum historia. Antverpiae, ex officina Plantiniana*, 1601. In-fol. Titre gravéet avec beaucoup de bois dans le texte. (avec registre mscr.) Parch.
Frs. **50,** -

1295. **Lemnius Lewinus.** *De Miraculis occultis naturae libri IIII. Item de Vita cum animi et corporis incolumitate recte instituenda liber unus. Antverpiae, apud Christoph. Plantinium, 1574.* In 8°, ffnch, 581 pp. et 47 ffnch. de l'index. Truie estampée sur ais.
Frs. **35,** -

1298. **Lobel, Matthias de.** *Kruydtboeck oft Beschryvinghe van allerleye Ghewassen, Kruyderen, Hesteren, ende Gheboomten. Antwerpen, Plantijn, 1581.* In-folio. Avec beau titre gravé (monté) et une foule de charmantes gravures s. bois qui représentent des plantes, des herbes etc. Parch.
Frs. **140,** -

[Nummer 3]

Thierry Coornhert et Christophe Plantin.(*)

On sait que Plantin a été en relation avec un très grand nombre de littérateurs et de savants des plus illustres de son temps. Il est donc permis de se demander s'il y a eu des rapports entre le célèbre imprimeur anversois et Thierry Coornhert, 'l'un des esprits les plus clairvoyants de son époque'[1], 'l'un des hommes les plus remarquables qui aient jamais vu le jour dans les Pays-Bas'[2].

I.

Les écrits de M. Rooses[3] et la *Correspondance* de Plantin[4] nous fournissent peu de renseignements sur la question qui nous intéresse; à en juger d'après les index alphabétiques, Coornhert n'y est mentionné que deux fois. Nous y apprenons seulement que Coornhert, 'le grand censeur' de la langue néerlandaise, a approuvé la traduction de *De Constantia libri duo* de Juste Lipse, faite en 1584 par le gendre de Plantin Jean Moretus[5], et que l'architypographe publia en 1585 la traduction par Coornhert du livre de Furmerus *De rerum usu et abusu*[6]. Si nous consultons encore les *Annales Plantiniennes*, nous verrons que la même année Plantin imprima à Leyde la version néerlandaise de Boetius: *De consolatione philosophiae*, faite par Coornhert, et que l'année précédente

(*) Nous devons des remercîments à M. Maurice Sabbe, conservateur du Musée Plantin-Moretus, à Anvers, pour tes renseignements qu'il nous a fournis durant le cours de notre travail.

1) M. Rooses. Een libertijn uit de XVIe eeuw. De Gids 1896 Aug. blz. 247.
2) Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland onder red. van de Bie en Loosjes dl. II 's-Gravenhage s.a. [1910] blz. 247.
3) Max Rooses. Christophe Plantin, l'imprimeur anversois. Deuxième édition Anvers 1892.
4) Correspondance de Chr. Plantin, tt. I-IX, publ. par M. Rooses et J. Denucé, Anvers et 's-Gravenhage 1882-1918.
5) Corr. VII. p. 17 I. Voir M. Sabbe. Jan Moretus I als Nederlandsch letterkundige. Versl. en Mededeel. d. Kon. Vlaamsche Acad. 1922 blz. 693 vlg.
6) M. Rooses op. cit. p. 276.

il avait publié l'ouvrage de Coornhert et Spieghel: *Tweespraeck vande nederduitsche letterkunst*[1]. Dans la littérature consacrée à Plantin et Coornhert nous n'avons pu trouver d'autres renseignements sur les rapports entre ces deux hommes.

Cependant les éditeurs de la *Bibliotheca Belgica* avaient déjà signalé il y a 40 ans que la lettre N 76 du *Brievenboeck* de Coornhert est adressée à Plantin[2]. J'ai eu la bonne fortune de découvrir dans les Archives de l'État à la Haye une lettre de Coornhert à Plantin, écrite de Haarlem le 26 février 1584[3]; je pus constater qu'elle a été écrite après ta lettre N 76 du *Brievenboeck*; en même temps j'acquis la certitude que la lettre N 77 était aussi adressée à Plantin. Enfin, je crois pouvoir identifier avec l'imprimeur le destinataire de la lettre N 78; à juger d'après sa teneur, c'est la première lettre que le notaire de Haarlem ait écrite à Plantin. Elle n'est pas datée; mais d'après les conjectures que j'exposerai plus loin, elle a été écrite pendant les mois d'été de 1579.

Cette lettre nous prouve que jusqu'à cette date Coornhert n'avait encore jamais rencontré Plantin; il va sans dire que depuis longtemps il connaissait le nom et les éditions du célèbre imprimeur anversois. Mais ne pouvons-nous pas admettre qu'à Plantin aussi le nom de l'ancien secrétaire des États de Hollande était familier depuis longtemps? On peut alléguer en faveur de cette hypothèse bien des circonstances.

Tout d'abord, Coornhert a été imprimeur pendant quelques années. En 1561 il fonda à Haarlem avec Jan van Zuren et d'autres compagnons un atelier typographique qui a existé au moins pendant deux ans et est bien connu de tous ceux qui se sont occupés de l'histoire des origines de l'imprimerie. Le premier livre qui sortit des presses de cette officine fut la traduction néerlandaise de *De Officiis* de Cicéron. C'est dans la célèbre dédicace de cette version au magistrat haarlemois que Coornhert déclare que l'art de l'imprimerie a été inventé à Haarlem et non pas à Mayence[4]. Il est à supposer que Plantin qui comprenait si bien l'importance de l'imprimerie[5],

1) C. Ruelens et A. de Backer. Annales Plantiniennes. Paris 1866 pp. 286, 275 sq.
2) Bibl. Belg. C 43.
3) Verzameling Beeldsnijder van Voshol dl. I. f. 262. Cette collection se trouve maintenant à la Bibliothèque Royale à la Haye.
4) La dédicace fut reproduite récemment chez Gottfried Zedler. Von Coster zu Gutenberg. Lpz. 1921 S. 129-130.
5) M. Sabbe. Chr. Plantin. Elsevier's geïll. Maandschrift, 1920 II. blz. 103.

a eu connaissance de cette dédicace. Quelques années plus tard nous rencontrons le nom de Coornhert dans une lettre qu'Adrien Junius écrivit à Plantin en 1565. Ayant l'intention de faire traduire en néerlandais ses *Emblemata*, l'illustre philologue et historien veut en parler à 'Theodorico Volcardo'[1]. C'est évidemment notre Coornhert des capacités duquel Junius avait une très haute opinion: dans sa *Batavia* il dit que c'est un homme 'divino ingenio'[2]. Quant à la traduction des *Emblèmes* publiée en 1575, elle a été faite par Marcus Antonius Gillis; la préface est datée du 1 septembre 1567. L'éditeur de la *Correspondance* de Plantin suppose que le traducteur proposé par Junius ne fut pas agréé par Plantin[3]. Mais peut-être sera-t-on plus près de la vérité en admettant que Coornhert n'ait pas eu le temps de s'occuper de cette traduction: c'est précisément pendant les années 1565 à 1567 qu'il dut s'intéresser beaucoup à la politique et y jouer un rôle assez important[4]. Il fut emprisonné le 14 septembre 1567.

Dans le même passage de la *Batavia* que nous venons de citer, Adrien Junius nous raconte que le graveur Philippe Galle a été le disciple de Coornhert[5] qui lui-même a manié le burin pendant les 15 premières années de son séjour à Haarlem et encore plus tard durant son exil à Xanten et Cléve. On sait que Philippe Galle qui depuis 1564 vivait à Anvers[6], a travaillé pour Plantin et faisait partie du cercle d'amis de l'imprimeur[7]; il est très probable qu'il lui ait parlé de son maître. Notons ici que L. Guicciardini a fait mention de Coornhert et Galle dans sa *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, dont la première édition parut chez Guillaume Silvius à

1) Corr. Plantin III p. 7.
2) Hadr. Junii Batavia. Lugd Bat. 1588 p. 240.
3) Corr. III p. 8; note de M. Rooses.
4) Dr. O. Rinck-Wagner. D.V. Coornhert mit besonderer Berücksichtigung seiner politischen Tätigkeit. Berlin 1919 Kap. 5.
5) Batavia l.c.: 'Philippus Gallaeus Harlemaeus, magistro illo (sc. Theuderico Volcardo), di immortales, quanto superior!' Je ne comprends pas la remarque de Thieme, Allg. Lexikon der bild. Künstler, XIII 1920 i.v.: 'Es ist nicht sicher, dass Galle, wie allgemein angenommen wird, Schüler von Coornhert war. Diese Annahme rührt her von einer nicht ganz einwandfreien Interpretation einer lateinischen Textstelle bei Hadr. Junius durch Ampzing'. Voir encore: K. Van Mander. Het leven der schilders vermeerderd door Jac. de Jongh Amst. 1764 dl. II. blz. 7 Aant.
6) Thieme, Allg. Lexikon der bild. Künstler, XIII S. 105.
7) Corr. VIII-IX p. 122 n. 3.

Anvers en 1567, la seconde chez Plantin en 1581[1]. Un autre disciple de Coornhert, Henri Goltzius, fut aussi un des graveurs les plus illustres de son siècle[2]; mais ses relations avec l'architypographe ne commencèrent problablement que pendant le séjour de Plantin à Leyde, lorsque Coornhert était déjà un ami de la maison de l'imprimeur[3].

On sait que Plantin a été lié d'amitié avec Abraham Ortelius. En 1578 le célèbre géographe fit cadeau à Coornhert d'une gravure de Galle. Coornhert le remercia par une lettre rimée d'après laquelle on peut juger des relations amicales qui existaient entre eux[4]. On peut tirer la même conclusion du résumé d'un entretien entre les deux amis qui eut lieu après l'édition du *Theatrum Orbis Terrarum* et qui est imprimé dans les oeuvres de Coornhert[5]. Il y développe les mêmes idées que nous rencontrerons dans une de ses lettres à Plantin[6].

Un des 'meilleurs et familiers amis', 'l'ego alter' de l'imprimeur, a été Juste Lipse, professeur à Leyde depuis 1578[7]. Dans la biographie de Coornhert, Lipse est surtout connu comme l'auteur de *Politicorum libri VI.* C'est dans le 4me livre de cet ouvrage qu'il donne au prince le conseil de ne tolérer qu'une religion dans le pays et de punir les hérétiques. On sait que Coornhert l'a attaqué violemment dans son *Proces van 't Ketterdooden* et que cette attaque a été une des causes du départ de Lipse de Leyde[8]. Mais n'oublions pas que de 1578 jusqu'à 1589 Coornhert a été en relations amicales

1) Descrittione di M. Lodovico Guicciardini di tutti i Paesi Bassi. In Anversa, apresso Chr. Plantino 1581 p. 147: 'Dirick Volcaerts Corenhert e Fillippo Galle amendue d'Harlem eccelentissimi intagliatori'.
2) C. van Mander. Livre des peintres ed. Hymans Paris 1884-5 t. II. 181 sq.
3) Sur les relations entre Plantin et Goltzius voir M. Rooses. 'De plaatsnijders der Evangelicae historiae imagines' Oud Holland 1888, blz. 279 et passim.
4) J.H. Hessels. Abr. Ortelii et vir. erud. ad eundem... epistulae. Cantebrigiae 1887 No. 75, p. 175.
5) D.V. Coornhert Wercken. Amsterdam, by Jac. Aertsz. Colom 1630 dl. I f. 80.
6) Appendice, II.
7) Corr. VII pp. 132, 195. J. Lipse était professeur à Leyde depuis le 5 avril 1578; la date chez Rooses, Chr. Plantin p. 347 est fautive. Voir: Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek i.v.
8) P.C. Molhuysen. De komst van Scaliger in Leiden. 1913 blz. 5. Hendrik G. Elias. Justus Lipsius over staatsgodsdienst en gewetensvrijheid. Vlaamsche Arbeid 1923. No 1 blz. 6 vlg.

avec le professeur de Leyde[1]. Mentionnons encore que le secrétaire de Leyde, le poète Jean van Hout, ami intime de Juste Lipse[2], était en même temps l'ami de Coornhert et de Plantin; nous parlerons de lui encore plus loin.

Nous notons enfin en passant que Thierry Kemp, qui était correcteur chez Plantin pendant l'impression de la Bible Polyglotte[3] est le même que le Dirck Adriaensen Kemp qui a traduit avec Coornhert les *Dialogues* de Sébastien Castellion[4].

C'est ainsi que par différentes voies Plantin a pu entendre parler de Coornhert imprimeur, traducteur, graveur, humaniste. Mais il est aussi possible que les chefs des sectes auxquelles Plantin s'était affilié lui aient parlé du libre croyant haarlemois.

On sait que Plantin a été un adepte de la 'Famille de la Charité' de Henri Niclaes[5]; on sait aussi que Coornhert s'est opposé aux prétentions de Niclaes d'avoir une mission divine[6]. Mais ce n'est ni la secte ni la critique de Coornhert qui nous intéressent ici; il s'agit d'élucider un peu les relations qui ont existé entre Coornhert et le hérésiarque. Dans la préface de son *Petit Miroir* qu'il écrivit en 1579, Coornhert raconte qu'il y a longtemps qu'il a fait la connaissance de Niclaes, que celui-ci s'arrêtait chez lui à Haarlem chaque fois que ses affaires l'obligeaient à se rendre en Hollande ou dans le Brabant, et qu'il essayait alors d' 'imposer à Coornhert son joug'. Il lui donnait à lire les manuscrits de ses écrits, entre

1) Voir Brievenboeck de Coornhert Nos. 86, 87, 88 et P. Burmannus Sylloge epp. a viris ill. I epp. Nos 177-180.
2) 'Van Hout, die de intimus was van Lipsius' J. Prinsen J. Lzn. J. v. Hout en zijn proces van injurie. Oud Holland 1906 (XXIV) blz. 33.
3) M. Rooses. Chr. Plantin pp. 128, 231.
4) Bibl. Belg. C. 128. Thierry Kemp n'est pas identique avec Abr. Kemp, l'auteur du 'Bly-Eind-Spel... tot antwoord op de vraag van de Kamer tot Rijswijk 1643. Th. Kemp est encore mentionné chez F. Buisson. Seb. Castellion P. 1892 t. II p. 324 ('personnage peu connu') et p. 374.
5) F. Nippold. Heinrich Niclaes en het Huis der Liefde in: Godgeleerde Bijdragen dl. XLI, 2de Leyden 1867 blz. 921 vlg. C.-A. Tiele. Chr. Plantin et le sectaire mystique Henrik Niclaes. Bibliophile Belge III Brux. 1868. p. 121 s q. M, Rooses. Chr. Plantin p. 59 s q.
6) D.V. Coornhert. Spieghelken vande ongerechtigheyt ofte menschelyckheyt des vergodeden H.N... ghestelt 1579, ghedr. 1581. Reproduit dans les *Wercken* III f. 58 vlg. Il est à noter que M. Rooses se trompe en affirmant, (p. 64) que Coornhert donne à Niclaes le surnom de 'libertin'. C'est le 'Jugement Téméraire' qui parle des 'blasphèmes celés dans les écrits du grand libertin H.N.' (WWIII 59).

autres celui du *Spegel der gerechticheit.* Coornhert les lut, consulta la Bible et trouva que ‘dans quelques points’[1], les idées de Niclaes ne s'accordaient pas avec l'Ecriture Sainte. Ils se séparèrent après des relations qui avaient duré à peu près 8 ans; plus tard ils se revirent encore une fois à Anvers[2].

Je crois que le nom de Coornhert a bien pu être mentionné pendant les entrevues de Niclaes avec Plantin qui, comme on le sait, a imprimé le *Spegel der gerechticheit* et autres écrits de Niclaes.

Dans le *Spieghelken* il y a un passage qui nous prouve que Coornhert a connu personnellement aussi Henri Jansen Barrefelt, le fondateur de la secte de l'Identification avec Dieu, dont Plantin fut un partisan convaincu durant les 13 dernières années de sa vie[3]. L'auteur y déclare: ‘J'ai entendu de la bouche de H. Jansz. de Naerden lui-même, que c'est à cause de la religion qu'il s'est séparé de Henri Niclaes; c'était en 1573, si je ne me trompe pas’[4]. Coornhert a lu les oeuvres de Barrefelt; il en parle dans ses lettres à Plantin en reconnaissant que ‘les écrits de H.J. témoignent pas peu de sa clairvoyance et de son savoir essentiel’[5].

Nous croyons avoir démontré suffisamment que la personne de Coornhert ne pouvait pas être tout à fait inconnue à Plantin, lorsqu'ils se rencontrèrent pour la première fois. Examinons maintenant quand et dans quelles circonstances a eu lieu cette rencontre.

1) Ce n'est que dans le *Spieghelken* que Coornhert est si indulgent envers les écrits de Niclaes. Il en juge beaucoup plus sévèrement en d'autres occasions. Dans la lettre No 92 il parle de l'odieuse Famille de la Charité et des aveugles qui se sont aveuglement rendus sous l'aveugle hégémonie de Niclaes (*Wercken* III f. 144). Dans le premier tome de ses *OEuvres* (f. 142) il dit ‘dat hy onder allen schryvers of secten deser tyden niemandts schriften en hadde ghelesen, daer by hy bevonden hadde minder zouts van bescheydenheyt, minder schickelyckheydt of dispositie, minder bewysings, minder besluyts, sekerheyts, verstants ofte waerheyts, dan byden schriften vanden selven H.N., also alle die selve niet anders en zyn, dan een rommel pot ofte Oillapodrida (voir Sythoff's Woordenboek VII blz. 175) van allerlye compost t'samen gheraept, vol van een nagheaepte phrase der propheten, gants ydel van alle zinne, leeringhe ende wysheyt’.
2) Coornhert a été à Anvers chez le prince d'Orange en 1566 (fin de septembre). Voir Rinck-Wagner o.c. S. 57.
3) M. Rooses o.c. p. 76 s q.
4) Coornhert Wercken III fol. 72 = I f. 443.
5) Voir l'Appendice, IV.

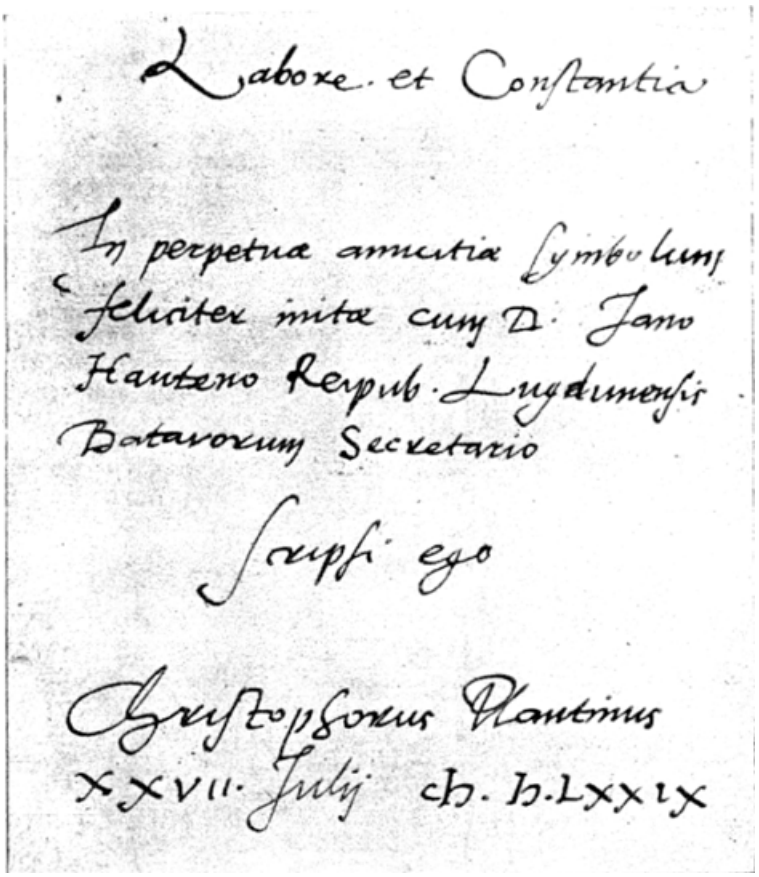
Labore. et Constantia

In perpetua amicitia Symbolum
feliciter inita cum D. Jano
Hautano Reipub. Lugdunensis
Batavorum Secretario

Scripsi ego

Christophorus Plantinus
XXVII. Julij ch. b. LXXIX

II.

Si notre conjecture concernant la lettre No 78 du *Brievenboeck* est exacte, Plantin a du faire la connaissance de Coornhert en 1579. Avant tout il faut constater un détail de sa biographie qui n'a pas été remarqué jusqu'à présent: l'architypographe a été en Hollande, voire à Leyde et à Haarlem pendant l'été de l'année 1579.

Dans la *Correspondance* il y a une lacune du 25 juin jusqu'au 22 août de cette année. Que Plantin ait été pendant ce temps en Hollande, nous le savons par l'inscription qu'il a faite dans l'*Album amicorum* de Jan van Hout le 27 juillet 1579.

> Labore et Constantia.
> In perpetuae amicitiae symbolum
> feliciter initae cum D. Iano
> Hauteno Reipub. Lugdunensis
> Batavorum Secretario
> Scripsi ego
> Christophorus Plantinus.
> XXVII. Julii CI□.I□.LXXIX[1].

Dix jours avant lui Coornhert avait inscrit dans le même album un sonnet, suivi de quelques lignes traitant de la vraie amitié basée sur la vertu[2]. C'est justement pendant ces mois que les relations entre Coornhert et van Hout devaient être très suivies et intimes: le secrétaire de Leyde lui fournissait les matériaux pour la 'Justification du magistrat de Leyde'[3].

Je suppose donc que van Hout parla à Plantin de son ami et l'engagea à lui écrire quelques mots. L'imprimeur profita de l'occasion de faire la connaissance de Coornhert et lui envoya une lettre

1) Sur l'Album amicorum de J. van Hout voir la notice de Ch. M. Dozy. Het Vriendboek van J. van Hout. Ned. Spectator 1890 blz. 126. L'Album se trouve maintenant à Leyde, au Museum Lakenhal No 3024. M. le prof. P.J. Blok, avec une obligeance dont nous tenons à lui exprimer ici notre gratitude, a bien voulu transcrire pour nous l'inscription de Plantin et nous communiquer les dates des inscriptions faites par Coornhert et Wertelo.
2) Le sonnet est publié dans Tijdschrift v. Ned. Taal en Lett. XXII blz. 204; la sentence sur l'amitié est citée chez Dr. J. Prinsen I. Lzn. De Nederlandsche Renaissance-Dichter J. v. Hout. A'dam 1907 blz. 47.
3) 'In de laatste helft des jaars 1579 verscheen de *Justificatie* in het licht.' H.C. Rogge, Caspar Coolhaes Amst. 1856 blz. 127. Coornhert la mentionne déjà dans sa lettre du 15 août 1579 W.W. II 262.

par l'intermédiaire de van Hout. La réponse qu'il reçut quelque temps après, est identique avec la lettre No. 78 du *Brievenboeck* de Coornhert[1]. Les initiales J.V.H. que nous y rencontrons, signifieraient alors Jan van Hout.

Plantin s'était adressé à Coornhert avec la question: 'hoe 't hem gaat in den Heere?' Celui-ci lui répondit en développant sa théorie favorite qu'il n'a pas encore atteint tout le bien qu'il cherche, mais qu'il est sûr de savoir ce qu'il sait et ce qu'il ne sait pas. Dans les écrits de Coornhert on retrouve souvent le même raisonnement. En 1590 - c'est l'année de sa mort - il déclare que celui qui est en état de faire cette distinction, possède la 'suprême sagesse humaine'[2].

Il faut avouer que cette lettre est d'une importance secondaire pour la biographie de Plantin ainsi que pour celle de Coornhert; presque toutes les lettres du *Brievenboeck* traitent de sujets de morale, de théologie ou de polémique, et c'est bien rare que nous y trouvions quelques renseignements biographiques sur l'auteur ou son correspondant.

On aura remarqué que nous avons dit plus haut que Plantin a été non seulement à Leyde, mais aussi à Haarlem. Cette assertion se base sur quelques mots de la lettre No 834 de la *Correspondance* de Plantin[3]. Nous y lisons: 'Je vous prie aussi me recommander au Sig^{r} Stuivers et autres amis'. M.J. Denucé, l'éditeur de ce tome de la *Correspondance*, ne nous a rien communiqué sur ce Sig^{r} Stuivers. Je ne doute pas qu'il s'agit de Gerrit Hendriksz. Stuver ou Stuiver, bourgmestre de Haarlem en 1572, le vaillant défenseur de la liberté religieuse[4]. La lettre en question est sans nom de destinataire. M. Denucé incline à identifier celui-ci avec Henri Barrefelt. Mais déjà le fait qu'elle est écrite en français n'est pas favorable à cette supposition. Nous savons que Barrefelt ne connaissait que la langue néerlandaise[5], et toute la correspondance entre lui, Plantin et Moretus, autant qu'elle nous est parvenue, est écrite en cette langue. Qu'il nous soit donc permis de douter de la justesse de cette conjecture, qu'il nous soit permis d'identifier le

1) Appendice I.
2) WW II f. 335^{v}.
3) Corr. VI p. 76 s q.
4) G. Brandt. Hist. der Reformatie in de Nederl. Amsterdam 1671 blz. 668 vlg.
5) Nippold o.c. blz. 964. Rooses o.c. p. 77.

destinataire de cette lettre avec... Thierry Coornhert. Nous verrons que sa teneur s'accorde facilement avec cette supposition.

Commençons par Stuver. C'était un des meilleurs amis de Coornhert. Il a été un des témoins du colloque sur le péché originel, tenu à Haarlem le 6 février 1579 entre Coornhert et deux pasteurs réformés; c'est l'ancien bourgmestre que Coornhert chargea de démontrer dans le second dialogue de *Opperste goets nasporinghe* que le repos, l'ataraxie n'est pas le bien suprême; c'est à lui qu'il a dédié cet ouvrage; enfin il est le destinataire des lettres Nos. 11 et 25 du *Brievenboeck* de Coornhert[1].

Examinons maintenant le contenu de la lettre. Au commencement Plantin remercie son correspondant des soins dont il a été entouré pendant son séjour à Haarlem; il a été très content du logis qu'on lui a procuré. Coornhert qui habitait à Haarlem depuis 1541 et qui ayant été secrétaire de la ville pendant cinq ans avait des relations avec tout le monde, aussi avec les aubergistes[2], était bien en état de trouver pour l'imprimeur un bon logis. Plantin continue: 'Je loue aussi Dieu grandement des grâces et bonne volonté qui'il luy a pieu vous donner a l'advancement de sa repub. Chrestienne et empeschement des entreprinses de ceux qui s'estiment estre les principaux voire seuls combien qu'ils ne scachent encores ou au moins n'ayent pas practicqué les loix ni fondements d'icelle'. Dans ces mots de Plantin nous voyons une allusion à la campagne vigoureuse que Coornhert mena contre les dogmes calvinistes. Nous pensons à la 'dispute' retentissante qu'il soutint à Leyde contre deux ministres réformés en avril 1578; au colloque sur le péché originel à Haarlem; à la discussion sut la même question avec les pasteurs de Delft qui commença au mois d'août 1579; enfin à la

1) Bibl. Belg. C55; Wercken I f. 341^{v} -343^{v} et f 338^{v} (Aan myn vrundt Gherit Henricksz Stuver); ib. III fol. 93, 99.

2) Le 18 octobre 1566, à l'auberge 'Het Gulden Vlies' à Haarlem, eut lieu un colloque entre les catholiques et les protestants; Coornhert en a fait le procèsverbal. Voir: Archief voor kerkelycke eu wereldsche geschiedenis uitg. door J.J. Doodt v. Flensburg I Utr. 1858 blz. 297-9. Dans les comptes du trésorier de l'année 1566 nous lisons (Arch. Comm. de Haarlem E 18 f 64^{v}): 'Betaelt Goossen Nicasio, waert inden 'Hollantschen tuyn', de somme van 16 £.4 s. te weten; 11 £. vant gunt tot zynen huyse aen wynen en maeltyden opten 18 may 66 verteert was by den here van Brederode met zynen familie, verselschapt by Henrick van Wamelen scepen ende Dirick Coornhert, secretaris dezer stede, wt last vanden Burgermeesteren, dye den zelven here defroyeerden etc.'.

'Justification du magistrat de Leyde' dans laquelle Coornhert s'opposa énergiquement aux prétentions des ministres calvinistes d'étendre les droits des ecclésiastiques au détriment du pouvoir civil[1].

'Ceux qui s'estiment estre les principaux' dans la république chrétienne sont les pasteurs réformés ou les réformateurs eux-mêmes: si Plantin déclare qu'ils ne savent encore ou ne pratiquent pas les lois fondamentales de cette république, il fait probablement allusion à leur doctrine du péché originel et de l'impossibilité d'observer les commandements de Dieu. La critique de cette doctrine est la base de la polémique de Coornhert - ce n'est pas en vain que ses antagonistes lui donnaient le surnom de 'perfectionnaire' ou 'perfectiste'[2]: sous ce rapport il y a à constater une concordance complète des idées religieuses de Plantin avec celles de l'infatigable adversaire du catéchisme néerlandais.

Dans la lettre de Plantin il s'agit enfin de l'impression d'un livre que Coornhert avait oublié de remettre à l'architypographe à Haarlem et qu'il lui envoya à Anvers. Plantin refuse d'imprimer ce livre 'suivant la regle politicque a laquelle j'ay proposé me tenir aussi long temps que je ne verray chose absolutement milleure et entierement necessaire pour la tranquillité temporelle et eternelle[3] et ne me veux aussi entremectre de le recommander a autres'. M. Denucé a supposé qu'il était question ici des livres de Barrefelt: *Het Boeck der Ghetuygenissen vanden verborghen Ackerschat* et les *Sendt-brieven.* Mais la *Correspondance* nous apprend que Barrefelt parla pour la première fois de l'impression de

1) WW III f. 155 (Vande Leydtsche disputatie); Bibl. Belg. C55 et WW. II f. 264, 265^{v} (Van de Erfzonde); W.W. II f. 257^{v} (Sendt-Brief van Coornhert) et f. 189 (Justificatie des Magistraets tot Leyden).

2) Quoique l'idée de la perfection, de l'obéissance parfaite joue un si grand rôle dans le système de Coornhert, ses biographes ne la mentionnent qu'en passant. On trouvera quand-même un exposé de sa théorie chez F.D.J. Moorrees. D.V. Coornhert bestudeerd in Duitschland, Tijdspiegel 1888 Dec. blz. 389-394 et chez Rufus M. Jones. Spiritual Reformers in the 16th and 17th centuries. London 1914 p. 110 sq.

3) On comprend l'indignation d'Aggaeus de Albada qui écrivit le 1 sept. 1584 à Adr. van der Mylen: Plantinus nullam conscientiam habet in quibus vis etiam perniciosis libris imprimendis, qualis etiam Justi Lipsii professoris vestri liber est 'de Constantia'; sed ut salutarem aliquem librum imprimat, ibi mille praetexit excusationes'. Dr. E. Friedländer. Briefe des Aggaeus de Albada an Rembertus Ackema und andere. 1874. S. 143 flg.

ces livres le 27 novembre 1580[1]; que Plantin publia *Het Boek der Ghetuygenissen* vers la fin de 1581 et qu'il attendait de cette publication le plus grand bien pour le salut des hommes[2]. Ce n'était pas le cas avec le livre que lui avait envoyé Coornhert. Plantin 'ne trouve pas que telle impression abaissast tant les cornes des obstinés ne qu'elle advanceast tant la paix, tranquilité et union des hommes', comme le pense Coornhert. Des mots de Plantin que 'la superbe obstination s'augmente tousjours par estre contrariee des hommes' et que 'la paix et tranquillité Chrestienne ne provient de disputes ou contradictions' on peut conclure qu'il s'agissait d'un livre de polémique ou critique. L'imprimeur 'trouve la doctrine y comprinse exceder grandement toutes celes que j'aye veues estre publiees soubs le nom d'aucun peculier personnage d'estude'. Il serait bien intéressant de savoir quel livre mérita une si haute appréciation de la part de Plantin. On pourrait tout d'abord supposer que Coornhert l'ait prié d'imprimer un de ses livres; mais il ressort d'un examen attentif des oeuvres de Coornhert, publiées ou écrites vers ce temps, qu'il n'y en a aucune par la publication de laquelle l'auteur ait espéré persuader ses adversaires et faire avancer la paix et tranquillité dans le monde chrétien. Aussi faut-il remarquer que Coornhert avait prié Plantin de recommander l'impression à un autre imprimeur au cas où il ne l'entreprendrait lui-même; on ne saurait expliquer aisément pourquoi Coornhert n'aurait pu laisser imprimer un livre écrit par lui-même dans une typographie haarlemoise, comme il avait l'habitude de le faire pendant ces années. Enfin, n'oublions pas que Plantin parle de l'auteur comme d'un 'personnage d'estude'. Une pareille qualification ne pouvait pas se rapporter au 'savant philosophe'[3] de Haarlem qui, quoique excellemment versé dans les questions théologiques, n'était qu'un autodidacte.

J'ose émettre une hypothèse: le personnage d'étude, l'auteur d'une doctrine de beaucoup supérieure à toutes celles de ses doctes contemporains était probablement Sébastien Castellion, le célèbre professeur de Bâle, l'adversaire de Calvin, le défenseur convaincu de la liberté de conscience. Nous avons déjà mentionné plus haut

1) Corr. VI. No. 893 p. 193.
2) Corr. VI. Nos. 947 et 950 (septembre 1581). D'après ces lettres est à rectifier ce que dit M. Rooses p. 89.
3) Carel v. Mander. Livre des peintres ed. Hymans t. I p. 369.

que Coornhert et Thierry Kemp avaient traduit les *Dialogues* de Castellion; ceux-ci furent imprimés en 1581[1]. La préface de Coornhert pourrait faire croire que le traducteur venait de découvrir ces *Dialogues* et se hâtait de 'partager sa fortune imprévue avec ses compatriotes'[2]. Mais d'une lettre imprimée à la fin du premier tome de ses OEuvres nous savons que quelques écrits de Castellion étaient déjà en 1578 en sa possession. Le 22 septembre de cette année il écrit à un de ses amis: 'Ick heb al een stuck van Castulons (sic) Boecxkens vertaelt, denck dat te doen drucken ende d'ander oock door anderen (wilde ghy oock wat doen) besorgen overgeset te worden. Ick heb uwer al bedocht ende een voor u tot Franckfort doen koopen (ick meyn het Lateynsche) dat wil ick u senden als ick's hebben sal'[3].

Je ne ferai pas de conjectures à propos du livre de Castellion qui a pu être offert par Coornhert à Plantin; je me bornerai à remarquer que la première traduction néerlandaise d'un des traités théologiques de Castellion fut, en effet, imprimée non pas à Haarlem, mais hors des Pays Bas. *Een nuttelycke... uitlegghinghe vande Predestinatie* sortit des presses de Thierry Wylicks van Zanten à Rees vers 1580[4]. Quant à la doctrine de Castellion je renvoie le lecteur à la magistrale étude de Ferdinand Buisson et au beau livre d'Etienne Giran[5].

En tous cas il n'y aurait rien d'étonnant que Plantin appréciât les oeuvres de Castellion[6]. Entre les idées mystiques et spiritualistes d'un Jean Denck, Seb. Franck, Castellion, Coornhert et les écrits de David Joris, Henri Niclaes, Henri Jansen il y a une affinité beaucoup plus grande qu'on ne l'a fait ressortir jusqu'à présent. D'un certain point de vue Marnix de St-Aldegonde avait raison[7].

Nous avons cru devoir analyser cette lettre de Plantin si minutieu-

1) Bibl. Belg. C. 128.
2) Van tgheloove. Voorreden des Oversetters. Haarlem, Ant. Ketel. 1581.
3) WW I f. 554^{v}.
4) Bibl. Belg. C. 478.
5) Ferd. Buisson. Séb. Castellion, sa vie et son oeuvre P. 1892 tt. I, II. E. Giran. S. Castellion et la réforme calviniste. Haarlem 1913.
6) En 1558 Plantin avait imprimé la traduction française et latine de 'Theologia Deutsch'; il est à supposer qu'il savait que le traducteur - Joh. Theophilus - était identique avec Séb. Castellion.
7) Ph. de Marnix, Heere van S. Aldegonde. Ondersoeckinge ende grondelycke wederlegginge der geestdryvische leere. 1595.

sement, vu que c'est l'unique lettre de l'imprimeur à Coornhert. Abordons maintenant les trois lettres de Coornhert à l'imprimeur.

III.

Plantin s'établit à Leyde vers la fin d'avril de l'année 1583[1]; depuis le premier mai il remplit la charge d'imprimeur ordinaire de l'Université[2]. Coornhert était encore toujours notaire à Haarlem. Les quatre dernières années une polémique acharnée avait eu lieu entre lui et les ministres réformés; nous mentionnons seulement la discussion sur le péché originel avec les pasteurs de Delft, la polémique avec L. Daneau, professeur à Leyde, et l'attaque du catéchisme néerlandais. Le 11 février 1583, les Etats de Hollande avaient chargé deux professeurs de théologie et le pasteur Reynier Donteclock d'examiner l'ouvrage de Coornhert *Proeve vande Nederlandtsche cathechismus*[3]; le 16 septembre il fut adverti que le 22 septembre aurait lieu à la Haye un colloque officiel entre lui et le professeur Saravia; on y discuterait deux articles du catéchisme, à savoir qu'il est impossible d'observer parfaitement le commandement de l'amour de Dieu et du prochain et que de nature nous sommes enclins à haïr Dieu et notre prochain[4].

Nous avons une lettre[5] de Coornhert écrite dans l'attente du colloque; à la fin de cette lettre il prie de transmettre ses salutations à Plantin et à sa femme[6]. Nous pouvons donc conclure que les relations entre les deux hommes se renouvelèrent immédiatement après l'arrivée de Plantin à Leyde et que Coornhert a fréquenté la maison de l'imprimeur dans la Breestraat.

1) M. Rooses o.c. p. 347.
2) Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, uitg. door P.C. Molhuysen, dl. I 's Gravenhage 1913. Bijlage No 104 (blz. 119*).
3) Res. v.d. Staten v. Holl. en Westvriesl. 1583 blz. 35.
4) Wercken dl. III fol. 443 vlg.
5) Brievenboeck. LXXIV Brief. La lettre est écrite à un certain W. à Leyde; elle n'est pas datée. Elle est écrite avant le colloque de la Haye: ‘'t ghevoel der partijdighen... vande aenstaende disputatie quelt... my niet’ Le colloque ne commença que le 27 octobre 1583; mais le poète haarlemois Georgius Benedicti Wertelo, mentionné par Coornhert dans cette lettre, quitta Leyde à la fin du mois de septembre (voir son inscription dans le ‘Vrundtbouc’ de Jan van Hout ‘scripsit Angliam petens... Leidae 1583, 28 sept.’); il faut donc conclure que la lettre a été écrite avant le 22 septembre.
6) Jeanne de la Rivière. Voir: M. Rooses, o. c p. 15. M. Sabbe. Chr. Plantin. Elsevier's geïll. Maandschr. 1920 II blz. 102.

La même lettre nous apprend qu'il y avait à Leyde des amis de Coornhert qui n'approuvaient pas sa conduite estimant que les colloques religieux étaient inutiles. Coornhert réfute leur opinion; il nomme ces gens ‘stillezitters, hen self levers’ et les prie de l'apostropher amicalement et de l'instruire, afin que la conscience nette envers Dieu, sa patrie et son prochain, il puisse alors garder le silence et ne plus se préoccuper des grandes erreurs qu'il voit dans les différentes églises et sectes. Il deviendrait alors muet comme un poisson et leur donnerait en cadeau cent couronnes. ‘Dites-le à ces amis; ils n'ont pas le droit de me refuser ma prière, s'ils sont sûrs du bien-fondé de leur opinion’.

Il n'y a pas de doute que Plantin ne fût du nombre de ces ‘stillezitters’ et ‘hen self levers’; sa lettre à Coornhert qu'il écrivit quelques mois plus tard en est la preuve.[1)].

C'est probablement au commencement de l'année 1584 que Plantin a été à Haarlem[2)]. Il y eut une entrevue avec Coornhert. peutêtre alla-t-il le voir dans sa maison de la Sint-Jansstraat[3)], il lui parla du colloque de la Haye qui avait été interrompu le 1 décembre de l'année précédente et, revenu à Leyde il écrivit à Coornhert une lettre à propos du même colloque. La lettre No 76 du *Brievenboeck* est la réponse à cette lettre de Plantin[4)]. Celui-ci avait prétendu que personne n'a le droit d'admonester, d'enseigner un autre, si lui-même n'a pas encore le savoir parfait. Coornhert est du même avis, mais avec cette restriction importante que chacun qui a un savoir sûr et expérimenté de quelque chose le peut communiquer aux autres. Il doit même le faire, quoiqu'il ne sache beaucoup d'autres choses. Du reste Coornhert déclare au commencement de sa lettre qu'il n'a jamais prétendu être un maître, il n'est qu'un témoin de la vérité divine[5)]. Comme il avait traité amplement des

1) Appendice II. En 1590 Coornhert écrivit aux pasteurs de Delft: ‘Int beginne onser onderhandelingen wert my van eener (my verdacht zynde van 't hatelycke huys der liefden of H.J.) als met verwonderinghe spotlycken ghevraeght, waeromme ick my doch inde moeyte, ondanck ende ghevaerlyckheyt stelde van 't bestraffen u luyder leere?’ Wercken dl. II 290.
2) Peut-être l'imprimeur y vint voir Henri Goltzius.
3) Voir le commencement de la lettre. L'adresse de Coornhert: Wercken dl. III f. 435^{v}.
4) Appendice II.
5) Coornhert a mainte fois insisté sur cette différence entre un maître et un témoin. Voici les termes dans lesquels il parle de soi-même: ‘Acht my (omsichtige leser) te zyn maar een stemme, die roepende wel gheluydt sla, om u wacker, maer gheen woort voort brenge om u verstandigh te maken, dat Godes werck alleen is’ (I f. 12^{v}). ‘Noyt en was ick leeraer van een ghemeente, ick en bens noch teghenwoordigh niet ende verhopes nimmermeer te worden’ (III f. 52^{v}). ‘Ick tot niemant en spreke als een autheur van eenighe leere of als autoriteyt hebbende, maer spreke als mensch tot mensch, het myne om beter gevende’. (II f. 266^{v} vlg). C'est pourquoi le jugement d'Albada nous semble injuste:’ Miseret me istius viri, quod reliquos omnes reprehendere et reformare velit, cum ipse aeque malis, modo ne deterioribus fundamentis innitatur. Respondebo ei quam primum potero; metuo tamen parum me apud illum profecturum, cum non Discipulum sed Doctorem se exhibeat’. Chr. Sepp. Drie Evangeliedienaren. Leiden 1879 blz. 131.

maîtres, de leur mission divine et de leurs fonctions dans son *Toetzsteen der ware leeraren*[1], il l'envoya à Plantin avec sa lettre.

Le 26 février, Coornhert, ayant reçu la réponse de l'imprimeur. lui écrivit pour la seconde fois[2]. La franchise de Plantin lui plaît beaucoup, mais il ne peut pas approuver la teneur de sa lettre. Il essaye encore une fois de persuader à son ami que chacun a le droit de critiquer les doctrines religieuses. Puis il proteste énergiquement contre l'opinion de Plantin que les livres traitant de religion doivent être soumis à la censure du pouvoir politique; c'est là un point de vue inquiétant, préjudiciable, même funeste. Barrefelt qui a fait imprimer ses livres[3] sans aucune autorisation ne peut pas être du même avis. Coornhert voudrait en parler avec Plantin ou Barrefelt[4]. En attendant il envoie à Leyde la première partie de son *Synodus*, apologie éloquente de la liberté religieuse, 'peut-être le plus hardi des ouvrages qui soient sortis de la plume de l'intrépide polémiste'[5]. Encore un autre de ses écrits était joint à la lettre: c'était le manuscrit de la traduction de *Negentich plaetsen der H. Schriftueren... gheallegoriseert door A. Augustinum*[6]. Nous

1) Wercken dl. I f. 45-68^{v} (1581).
2) Appendice III.
3) 'Het Boeck der Ghetuygenissen vanden verborghen Acker-schat' et 'Sendtbrieven'. Ces livres sortirent de l'officine plantinienne, voir: M. Rooses. o.c. pp. 87 s q. La lettre de Coornhert nous prouve, que les 'Lettre missives' étaient déjà imprimées en 1583 ou au commencement de l'année 1584.
4) Je suppose que Barrefelt se trouvait alors à Leyde, ville qu'il quitta avec Plantin pour Anvers quelques semaines plus tard. Le 8 avril 1584 Chrétien Porret prie Plantin de présenter ses recommandations au Sr H. Janssen (à Anvers.) Corr. VII p. 141.
5) Bibl. Belg. C. 104.
6) Bibl. Belg. C. 92.

apprenons que Coornhert avait prié Plantin d'imprimer ces textes d'Augustin précédés d'une préface du traducteur; mais l'imprimeur refusa encore une fois: le livre parut chez Gasp. Tournay en 1585.

Dans la troisième lettre[1)] qu'il écrivit bientôt après, Coornhert mentionne les deux lettres précédentes; nous disposons donc de toutes les lettres envoyées par le notaire de Haarlem à l'architypographe à propos du colloque de la Haye.

Plantin tout en reconnaissant que Coornhert abonde de richesses d'esprit, lui avait reproché de n'avoir pas compris son application spirituelle et d'avoir mal interprêté ses mots. Coornhert prie qu'on le persuade avec l'autorité de l'Écriture ou qu'on lui démontre sa cécité. Il exprime encore une fois le désir d'une rencontre avec Plantin ou Barrefelt; il connait les oeuvres de l'hérésiarque et en parle avec beaucoup d'estime. A la fin de la lettre il formule le fondement de sa prétendue erreur c.à.d. son désir de vouloir juger des doctrines religieuses: c'est le grand nombre d'églises et de sectes dont chacune déclare que les autres sont aveugles. Par laquelle de celles-ci faut-il qu'il se laisse guider?[2)].

Le dernière lettre de Plantin ainsi que la réponse de Coornhert ont été écrites au mois de mars 1584. Au commencement du mois d'avril l'imprimeur partit pour Anvers[3)]; un mois plus tard Coornhert transporta son domicile à la Haye espérant que le colloque avec Saravia y sera continué[4)].

Dans les oeuvres de Coornhert nous n'avons pas trouvé des traces des relations entre lui et Plantin pendant les dernières cinq années de la vie de l'imprimeur. Celui-ci est mort avant la grande controverse qui s'engagea entre son ami Juste Lipse et Coornhert à propos de la question du supplice des hérétiques, mais à juger d'après ses idéés sur les droits des autorités politiques et sur

1) Appendice IV.
2) Cette argumentation se rencontre souvent dans les oeuvres de Coornhert; voir, par exemple dl. I. p. 46 (Toetzsteen, Voorreden) et p. 439 (Onwyse Raedt-ghever).
3) M. Rooses, o.c.q. 350. Plantin a fait le voyage de Leyde à Anvers en 3 jours (Corr. VII p. 147; M, Denucé a confondu ce voyage avec celui de l'année suivante!); le 4 avril il écrivit d'Anvers une lettre à Chrétien Porret (Corr. VII p. 140).
4) Le 18 juin 1584 Coornhert écrivit aux commissaires du Colloque de la Haye: ‘want ick hier (in dea Haghe) nu al ruym ses weecken ghewoont hebbende...’ (Wercken dl. III fol. 461 (lisez 458) vlg.

l'inutilité des discussions religieuses[1] on peut supposer qu'il se serait rangé du côté de Lipse[2].

En 1586 parut la plus célèbre des oeuvres de Coornhert, *Wellevenskunst.* Nous ne doutons pas que Plantin l'ait lue et entièrement approuvée. *Bene vivere et laetari optimum*, écrivit-il le 1 avril de la même année à son ami Arias Montanus[3]. C'était bien la quintessence de la *Wellevenskunst* que le moraliste haarlemois lui-même avait formulée ainsi: 'Weldoen ende vrolyck wesen (is) het allerbeste goet alder menschen. Wie dit kan inder daad, nyet inder praat alleenlyc, die heeft ghewisselyck wel-levens kunst'[4].

Prof B. BECKER.
(Pétrograd)

Appendice.

Lettres de Coornhert a Plantin.

I.

(Brieven-Boeck, inhoudende hondert Brieven van D.V. Coornhart. Eerste deel. T Amsteldam. By Iacob Aertsz. Calom. 1626 blz. 246 vlg. LXXVIII Brief = D.V. Coornherts Wercken III deel. By Jacob Aertsz. Colom. 1630 fol. 131 (lisez 129).

Macht na wille int goede. Amen.

Van aensicht. maer niet heel van ghemoede onbekende Vrundt in den Heere. Verscheyden wichtighe onleden hebbe ick ghehadt ende oorsake met gheleghentheyt hebbe ick ontbeerdt, sedert u L. laetste schrijven aen my gezonden by J.V.H.[5] om u met een briefken aan te spreecken.

1) Juste Lipse les croyait même nuisibles: 'Publicae et populares disputationes noxiae... Turcae et Moschi hac parte sapiunt; apud quos de religione sacrisque dis putare capitale est'. De una religione adversus dialogistam liber. Opp. Omnia Vesaliae 1675 t. IV pp. 311, 312.
2) 'Lipsiomastix diem suum obiit', écrivit le 1 février 1591 le gendre de Plantin, François Raphelengien, au neveu d'Abr. Ortelius à Londres. J.H. Hessels o.c. No. 193 p. 464.
3) Corr. VII p. 296.
4) Werken I f. 280^{v}.
5) Jan van Hout, secrétaire de Leyde, ami de Coornhert.

Maer wat is daer anders by versuymt voor u, die met Gode (so ick mercke) self kondt spreken[1)], dan door 't swijghen van menschen Gode self te hooren? Dus en behoeft dat gheen onschuldt, noch veele minder of ick den voornoemden J.V.H. int minste niet vernoeght en mochte hebben in sijne begeerten, als hij minder gheest by my dan eenige onbescheyden prijsers hem mochten van my uyt blinde jonste aenghegheven hebben int samen spreken heeft moghen vinden,

Ick en mag nu niet rijker zijn, dan ick nu en ben. Zo my d'een uyt jonste veel hoogher achtende is, soo poogt my d'ander uyt afgonst opt aldernederste te verwerpen. Maer dit en magh niemandt te veel doen na der waerheydt voor Gode, hoewel ick (danck zy den Heere) voor den menschen niet seer berispelijck en ben. Doch ghelijck onrechte prijs niemandt verbeteren, soo en magh onrechte lasteringhe niemanden verargheren, dan wel verbeteren, te weten den genen, die door onware uyterlijcke tot zyne ware innerlijcke ghebreken werdt aenghewesen.

Wt dit voorschreven mag u. L. nu licht mercken (dat ghy van my te weten begeerde) hoe 't my gaet in den Heere: Want ick en hebbe noch alle 't goedt niet verworven dat ick begheere: Ende 't is door mijn versuym (niet door Godes onmildtheydt) dat ickx ontbere.

Dit ben ick seker, dat ick wete, wat ick niet en wete ende wat ick wete. Dat ick wete (uyt ondervonden waerheyt) en magh ick niet in doolen, dat ick weet niet te weten en magh my niet bedrieghen. Ende dat ick twijfelijck vermoede en magh ick niet betrouwen.

Vraegdy, waer by ick seecker wete, wat ick weet of niet en weet? Ick antwoorde, dat ick uyt ondervinden wete, dat ick al, wat ick weet quadt te zijn, hate ende verlate: Wat ick weet goedt te wesen, lieve ende verkrijghe.

Maer wat quaet ick niet en hate, noch wat goedt ick niet lieve (met herten meyne ick uyt eenen inborstighen tocht ende drift des ghemoedts) dat weet ick dat my noch onbekent is, of ickx al schoon duysent-mael ghehoordt, ghelesen, ghedacht ende self anderen gheseyt hadde.

So houde ick opt korste gheseydt, alle het weten, dat gheen ware

1) La communication directe de l'homme avec la divinité jouait un grand rôle dans la secte de Barrefelt.

hate of liefde en baerdt in mijn herte, voor een doode tuyghnisse ende geen levend makende gheest. Sonder dese gheest is onse Ziele doodt, alst Lijf is sonder de Ziele. Ende sonder Liefde Godes ende des naesten is alle Religie doodt, zy schijne dan soo heyligh als sy wil.

Hier hebdy die hooft-som mijns hertens naeckt beschreven. Godt schrijve met zijnen vinger des H. Geests meer ende meer zijn wet der Liefden in u herten, in alder Godtvruchtighen herten ende in my. Amen.

II
Aen Plantijn

(Brieven-Boeck blz. 239 vlg. LXXVI. Brief = Wercken III. Deel fol. 13^{v} (lisez 127^{v}).

Het is mij onmoghelijck om ghelooven, dat ghy, jonstighe Plantijn, mij tot Haerlem van selfs aenghesproken soudet hebben, soo niet u liefde tot my, u even-mensche, daertoe en hadde ghedronghen.

Dit mijn vermoeden maeckt, dat ick u der vrundtlijkheyt halven moet bedanken, soo met naeckte woorden voor u moeyten van u schrijven door mijn begheeren aen my ghedaen, als metter daedt int verclaeren mijns ghevoelens op 't selve uwe schrijven tot uwer verbeteringhe (niet verbitteringhe) also u voorghemelde Liefde tot my een vast betrouwen in my baerdt, dat u E. 't selve wel sult konnen nemen int goede.

Also antwoorde ick eerst, dat ick wat anders verwacht hadde, dan my comt, ende dit overmits so ick mercke, dat u E. mijn meyninghe niet recht en hebben verstaen, geen onderscheyt makende (in dese uwe Brief) tusschen leeren ende ghetuyghen. Het leeren is alleen Godes, maer het ghetuyghen 's menschen werck; dit laetste ist middel om 't betuyghde te verstaen. Maer 't eerste geeft macht om 't gunt verstaen werdt te doen.

Het leeren heb ick noyt mijn daghen onderwonden, maer het ghetuyghen wel ende dat noch in sijn mate, te weten: noyt aen eenighe bysondere ghemeynte of als een ghezende van Gode, oock noyt (mijns wetens) sonder waerheydt of boven mijn verstandt ende kennisse etc. Daerom al u Brief gheheel impertinens is of gantsch niet en dient tot mijn sake. Dats daer.

Ten anderen sie ick u Brief handelen van drye dinghen voor-

nemelijck, te weten: hoe de Leer-lingh, hoe die Leeraer ende wat het middel moet wesen ofte Instrument.

Belanghende de Leerlingh weet men wel, dat niemandt recht gheeerdt en magh werden: dan die zijn zotheydt kennende bevindt, hoe noodigh hy wijsheydt behoeft, om Gode te ghehoorsaemen, om 't welck te doen hij begeerlijck den Vader des Lichts om wijsheydt kan bidden met vast betrouwen ende verkrijghen. Maer want gheen ander mensch en magh weten, wat in den mensche is, dan des menschen gheest selve, soo ghetuygt een Christen uyte alghemeyne wet der natuyren voor allen menschen in 't ghemeyn waerheyt, die niemand schaedelijck ende yemandt nut magh wesen, 't welck dan die voorschreven recht leergierighe begheerlijck als goedt aennemende alleen ghenieten, maer die zotten ende eyghenwijsen niet.

Soo veele nu de ghetuyghen (by u Leeraers ghenoemt) aen-gaet, waer wel te wenschen, dat zy 't self al wisten ende midtsdien nerghens in moghten doolen. Maer want het gheen mensch hier al magh weten, dat is self Godt wesen (alsoo die al-wetenheydt een eyghenschappe Godes is), soo dunckt my, dat dit u segghen alle vermaen, ghetuyghen ende onderwijsen wegh soude moeten nemen, als niemandt sulcks soude moghen doen, ten waer hy self soo volleerdt waere, dat aen hem niet meer te leeren en is. Maer houde daer teghen, dat elck schuldigh ende verbonden is, zynen doolenden Naesten te betuyghen 't gundt hy derhalven seecker is. Exempli gratia, by ghelijckenis. Neemt dat ick in een schole zy, daer verscheyden classes zijn, te weten daer men leert A.B.C. spelden, lesen, Grammaticam, Rethoricam, Dialecticam, Poesie ende Griecks: ende ick noch eerst sitte inde leeringhe van de Grammatica, sonder hoogher ghekomen te zijn, dan dat ick nu wel kan lesen ende mijn Declinationes, Conjungationes kan.

Soo bekenne ick gaerne, dat ick my soude vergrijpen, indien ick yemanden wilde onderrichten inde Sintaxin, swijghe in Rethorica of ander hoogher Konsten of Lessen. Maer of ick yemandt mijnre met Scholieren hoorde doolen inden A.B.C. of int spellen; Ick achte dat ick schuldigh soude sijn die twee doolende heur doolinghe te overtuyghen ende te onderwysen.

Dit soude ick oock met ghewisse sekerheydt konnen doen (want ick nu al ghewis lesen konde) sonder sulck leerlingh of my self te bedrieghen.

Daer siet u. E. nu 'tghebreck van onderscheyt in u schrijven aen my ende midtsdien die uwe sententie ghesteldt buyten waerheydt. Namentlijck:

'Dat niemandt wat voordeels en magh doen met vermanen, straffen etc., die noch self niet vol-leerdt is'. Want al meyndy 't schoon in elck stuck, daer in yemandt een ander soude willen berichten, soo ist noch doolinghe. Ghemerckt ick in de Grammatica noch self niet volleert zijnde, eenen anderen wel magh onderwijsen in de Declinatien of Conjungatien (so ick die deelen wel kan ende hy niet), al en ben ick noch niet in de Sintaxi vol-leerdt.

Alsoo wesen d'apostelen op Christum al eer sy self vol-leerdt waren, als die noch al nae Christi doodt sijne verrijsenisse niet en gheloofden.

Immers Petrus was nae den Pincxterdagh noch gheensins volleerdt, als hem Paulus berispte. Liet hy daerom van Christo te ghetuyghen? Neen vryelijck.

Is nu dese uwe meyninghe recht, soo dede Petrus int ghetuyghen onrecht, want hy en was noch self niet vol-leerdt: dit gheloove ick niet, maer gheloove veel eer, dat u. L. meyninghe hier in onrecht is.

Nu comende op u derde stuck, namentlijck op het middel, bruyckt ghy deser ghelijcker woorden: die leeringhe comt uyte leere; die liefde uyte liefde etc. Welcke maniere van spreecken, sonderlinge dese oock: na den woorde des woorts ende na den beveele des bevels etc. vreemt luydet ende doch wel te verstaen is. Want wie verstaet niet, dat men sonder licht niet en magh verlichten, sonder hetten heet maken ende sonder oordeel oordeelen? Also met d'ander mede.

Maer wie verstaet oock niet, dat sulcke wijse van spreecken meer arghernisse inbrengt, dan vrucht by den onwijsen, die sulcke maniere van spreken in de H. Schrift niet en vinden? Voorwaer so veel my aengaet, argere ick my daer so luttel aen, alst my luttel duyster is.

Maer dat heeft my verwonderdt, dat ghy die woordekens 'hem self leeren' soo veele ghebruyckt, die de Schrift soo niet en ghebruyckt, ende ghy niet en ghebruyckt die woordekens: Dat Godt den Mensche leerdt, die zy door-gaens ghebruyckt. Want zy sullen alle van Godt gheleert zijn etc. seydt die Schrift meer dan eenmael. Dit luydt oock beter. Want Godt is self de wijsheydt ende magh daerom den onwijsen leeren; maer wat mensch is self die wijs-

heydt? Of is eenigh mensch self die wijsheydt. soo is hy immers oock wijs: hoe magh die dan hem selve leeren? Magh oock yemandt leeren 't gunt hy al weet of kan? Voorwaer neen.

Can of weet hy 't dan oock niet: hoe magh hy hem self leeren 't ghene hy niet en weet?

Of magh de mensche hier sonder wijsheydt hem self onderwijsen ende sonder wetenschap hem self leeren weten? Ick achte wel neen.

Ghy sult het oock (denckt ghy 't na) neen bevinden ende daer by oock, dat die hooge woorden uwes Briefs eenighsins waterloose wolcken geacht souden moghen worden ende dat zy bescheydenheydt ontberen, hem self verstricken. Doch acht ick u meeninghe (soo ick die ten besten verstae) te wesen ditte:

Dat niemand een goedt Leeraer magh zijn, die niet eerst een goedt leerling is gheweest. Dat is, dat niemant verstandt magh hebben sonder ondervindtlijck versoecken ende dat sonder recht verstandt onmoghelijck is een ander recht te onderwijsen.

Alle 't welck ick met u waerachtigh houde met dien onderscheydt alleenlijck, dat elck wel mach, ja moet een ander dolende onderwijsen in den dingen, daer af hy nu al heeft seeckere ende ondervindtlijcke kennisse, of hem schoon noch al in eenighen anderen dinghen kennisse ontbreeckt. Immers dat oock elck schuldigh is een anderen doolende het ghetuyghenisse zijnder meyninghe aen te gheven, of hy noch schoon dat selve niet uyt versochtheydt en weet, alst maer gheschiet sonder authoriteyt ende onder verbeteringhe ghelijck d'een Leerling d'ander in afwesen des Meesters in der Schoolen onderwijst.

Ende hier mede ophoudende betrouwe ick u E. jonste toe, dat zij dit mijn jonstigh bericht op u schrijven tot uwen besten ende mijnder moeyten gheschiedende oock wel ten besten sal nemen van u E. dienstwillighe N.N.

III
(Manuscrit de la Bibliothèque Royale à la Haye Sign. 121 D 11)*

In Haerlem den 26^{n} february.

Myn boecxken[1)] vrundtlycke Christdrager (dit behoordy zo wel

* Je me fais un devoir d'adresser ici mes meilleurs remercîments à M.J. Bruggeman, *hoofdcommies* des Archives de l'Etat à la Haye, qui a bien voulu collationner ma copie du manuscrit.

1) Toetzsteen der ware leeraren. 1581. Wercken dl. I f. 45-68^{v}.

te zyn als te heten, ick hope ghyt wairlyck zyt), hebbe ick weder tegen myn meyninge spoedich. Wat node wast U.L. zelve tontyt tot hinder uwer zaken met zulck haesten te quellen? Uwen beginne des bryefs, namentlyck *Très cher amy*, mercke ick de daedt met het woordt verzelschapt te zyn: Wye zoude yemant, dyen hy nyet vrundt en ware, zyns herten meyninge zo naectelyck ontdecken? Ick hebbe u (zeydt de Here)[1] vrunden genaemt, want ick u al geopent hebbe, dat ick van mynen hemelschen vader hebbe gehoerdt. Wat can oock anders zyn, dan dat deene vruntschap dander, deen onbeveynstheyt dander bare of teele? Gelyck my nu zulcke U.L. rechte openherticheyt boven alle dingen behaecht, so vinde ick wat in u L. brief, dat my nyet en mach behagen, om redenen by my hier gestelt, nyet om te disputeren, maer op dat u. L. my, of ick u nut mocht zyn. Lyeve, neemt dit doch (zo ghy wel zult connen) ten besten; want al zwychdy hier op, ick neemt ten alder besten.

Eerst houde ick met u. L. voor waerheyt, dat zonder hemzelf met zyn eygen verstandt te verzaken nyemandt een oprecht leerling mach zyn vande waerheyt. Want nyemandt mach vlyte doen om te leren, tgene dat hy nu al waent te weten. Maer daer uyt en volcht geenssins, dat zulck weter van zyn nyet weten zonder te oordelen vande leere zoude moeten aennemen tgeen deerste hem zelve zegende te leren uyten name Godes hem voor wil houden. Dit waer een gevaerlycke handel & wechgenomen (als vergeefs) alle dye waerschouwingen Godes & Christi voor den valschen propheten[2]. Al ist oock dat de muntmeester (dits u. L. gelyckenisse) den gemeynen man nyet en roept overt oordeel van zyn alloy & toetsteen: zal daerom den gemeynen man verboden zyn int ontfangen van geldt den toetsteen te gebruyken, oock de balansse, om te zyen oft goede dan valsche alloye is? dits een.

Voorts dat u. L. doverheyt polityck het oordeel toeschryft & dye autoriteyt vant toelaten int drucken van, nyet politycke, maer kerckelycke zaken, wondert my niet minder, dan of de muntmeester het oordeel van zyn alloye soude halen aent heromnes geen verstant hebbende van dyen, om te oordelen of men zulcx int alge-

1) Jean XV, 15.
2) Matth. VII, 15: XVI 12; XXIV 4, 5, 25-26. Deut. XIII 1-3. Jer. XXVII 3; XXIX 8. Act. XX 29-31. Col. II 4, 8.

meen zal laten uyt gaen[*)]. Laet henluyden oock int particulier mogent oetsen & voor hen zyen dat zy nyet bedrogen werden, connen zy & ist hen ernst. Maer den oncundigen (zo nyet alle overheyt polityck goede theologienen zyn) dat oordeel te geven voor alle man, zo datmen ontberen zoude moeten boecken, dye zy schadelyck & nyet hebben[1)] dan dat zy goed oordelen inde theologie: achte ick boven allen dingen zorgelyck, schadelyck, ja verderflyck. Of zal doverheyt zo (?) boeten & dye straf lyden voor dye zyelen vant volck, dat dye verleydt zynde ongestraft zullen blyven?

Ick zye oock nyet, dat de autor[2)], vanden ackerschat & bryeven dese meyninge heeft gehadt, dye u. L. hierinne heeft; ten waer men wilde houden, dat hy tegen zyn oordeel zelf in dyen gedaen hadde: want dye boecken zyn nyet gedruct by toelatinge vande overheyt etc. Nu wat hier af zy zoude ick begeerlyck af voorder spreken met u. L. zoot dye nyet voor een onnut disputeren en wilde achten, of zo de zelve nyet te vele en ware geoccupeert met zynen huyssaken. In welcken gevalle ick van herten mochte lyden, dat ick met H.J.[2)]. vruntlycker wyse daer af & van meer andere zaken mochte handelen: indien hy daer toe noch nyet en is gecomen, dat hy sy Ipse dixit, & geenen bescheyden onderzoeck & Christelyck wederspreken en wil lyden, twelck zoot is, laet ick hem & alle zodanige gaerne in haer ruste, als dye nyemant leedt, maer elcken lyef wil doen daer icx vermach. Dit myn schryven neemt als gants ongescreven, indien u. L. tselve voor een moeylyck disputeren zoude achten, dat onvruchtbar zoude zyn. Twelck zoot is, zal my u. L. nyet antwoorden lyever zyn, dan het antwoorden tegen u zinne tot u. L. tytrovinge. Ist anders, so zal u. L. my schryven, dat hy verstaet my nut te syn. In alle zulckx blyft vry & doet nyet dan u. L. best gelyeft.

Voorts gaet hier by een boecxken van allegorien by my uyt

*) En marge: Hier beneven gaet myn eerste deel der Synoden[1)], waer inne, te weten inder IX[e] Sessie eygentlyck gehandelt werdt van dese zake; oft u. L. mocht willen lesen (tis nyet lang) alst u best gelegen zat zyn; het boecxken zal ick wel eens daer commende (gaevet de Here) weder crygen.

1) Synodus of weegschaal tusschen d'oude ende niew vereffende kercke. Vander Conscientien vryheyt. 1582. Wercken II. Deel fol. 1-42).

1) Synodus of weegschaal tusschen d'oude ende niew vereffende kercke. Vander Conscientien vryheyt. 1582. Wercken II. Deel fol. 1-42).

2) Henri Janssen Barrefelt ou ‘Hiel’, l'auteur de ‘Het Boeck der ghetuygenissen vanden verborghen Acker-schat’ et ‘Sendt-brieven’.

2) Henri Janssen Barrefelt ou ‘Hiel’, l'auteur de ‘Het Boeck der ghetuygenissen vanden verborghen Acker-schat’ et ‘Sendt-brieven’.

Augustino vertaelt[1], dat meyn ick u. L. nyet te zullen meshagen, maer den volcke in desen tydt nut achten. Doch heb ick om twyfelens willen in desen noch nyet gemaect het tafelken. Ick bekenne dat u. L. druck my boven allen behaecht, mocht daer om lyden, dat het u gelyefde te drukken. Maer gelyvet u. L. nyet, zo moechdyt my weder zenden met *neen*, indien anders met *ja*, om den index te maken & noch eens over te zyen, want het by my nyet en is herlesen, ja noyt gelesen, maer sulcx alst int oversetten gevallen is uyt de penne. Maer u. L. en behoeft zo nyet te haesten, als gedaen is met dat laatste myn schrift vander leeraren toetsteen[2], maer daer wat inne zyen te gelegender tydt, nu & dan alst past. Ick heb Augustyn alleen genomen, om dat de gereformeeden (allen allegoryen sin vyanden) zynde zo vele houden van Augustino, dat zy hem nyet en mogen met eeren verachten etc.

Zyet welcken langen brief hier is geworden. Neemdy dit myn oepenhertich & eenvuldich schryven nu nyet min ten goeden, als Coornhert wel vruntlijck, blydelyck & int alderbesten neemt u. L. zo openhertich schryven, zo doet u. L. dat hertelyck werdt begeert & u. L. warachtelyck toe betoont van (dye in u als in sich selve, wenscht voortgang van deene claerheyt & waerheyt in dander)

U.L. herte vruntlycke & inder Waerheyt meer dan ghy condt meynen, recht Liefhebbende D.V. Coornhert.

IV.

(Brieven-Boeck blz. 243 vlg. LXXVII Brief = Wercken III. Deel fo. 128^{v})

Waerde lieve Vrundt, my is behandet u Boecxken met u L. Brief, welcks inhout als oock van de voorgaende ick soo recht wel verstaen hebbe, dat ick wensche by u L. so wel verstaen te sijn gheweest, niet alleen mijn beyde brieven, maer oock mijn Boecxken vanden *Toetsteen der ware Leeraeren*[3]. Maer dit beyde vinde ick neen. Die schulde mach sijn mijn al te loopende handt int schrijven, of u L. al te groote onlede in Huys-saecken of eenigh voor-oordeel

1) Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum ende vergadert oock vertaelt... door D.V. Coornhert. Gouda, Gasp. Tournay. 1585.
2) Voir le commencement de la lettre.
3) Voir le commencement de la lettre précédente.

van mijnen persoone: 't welck (so U.L. laetste metbrenght) my overvloedigh acht van rijckdommen des gheests.

Dat in dit laatste waerheydt soude wesen gheseyt door u. L. armoede des gheestes, die ick in u verhope, houde ick wel moghelijck te wesen.

Maer dit en mach ick sulcx niet ghelooven in u segghen, van dat ick sijne woorden gheweldelijck trecke teghen U.L. meyninghe: Want ick dat weet anders te wesen.

Ick macht onverstandelijck doen, dat altydt ghebeurt buyten voornemen, maer gheensins gheweldelijck, 't welck nimmermeer gheschiedt sonder opset.

Ben ick dan noch so gheheel letterlijck, dat ick u L. Gheestelijcke applicatie op een dierlijcke confundere, soo u L. my schryven, soo bidde ick die lieve Godt, dat hy myner ontferme ende door sijne ware arm-gheestighen my ghenadighe aenwijsinghe believe te doen van sulcke mijne valsche rijckdomme.

Maer sal dit in my stichtelijck gheschieden door 't middel van eenigh mensche, die sal my met het tweesneedigh woordt, dat (niet *Ipse*, maer Godt selve *dixit*) oock Lijf en Ziel van een scheydet, in my selve te schande maken ende dit so krachtelijck als waerachtelijck met Godlijcker Authoriteyt; of hy sal met so lanckmoedigh als goedigh onderwys my van myne blindtheyden soo ontwijfelijcken overtuyghen, dat ick sodanighen sienden Leydts-man, daer voor hem nu kennende, niet min ootmoedelijck dan begeerlijck om van hem gheleedet te worden, de handt sal bieden met bidden.

Maer sonder een van beyden en hope ick nimmermeer mijn ooghen te laten blindt-hocken om gheledet te worden van eenighe menschen. Voor de welcke Godt ons door zynen Gheest der waerheydt in de H. Schrift (die ick in al daer icx daedtlijck versocht hebbe, waerachtigh bevinde ende derhalven boven aller menschen leere betrouwe) so menighvuldelijck als sorgvuldelijck niet te vergheefs en waerschout.

Ziet hoe naeckt ende onbeveynst ick die deure mijnre zielen hier opene voor u L., als dien ick houde aller goedtwilligen Vrundt te wesen.

Daerom sal 't deselve wel int beste konnen nemen van my, die moghelijck niet minder en verstae mijn eenvuldighe (doch niet onschuldighe) onwetenheyt dan u L. sijn armgheestigheydt, die my oordeelt rijck van gheest te sijn.

Volgens welck oordeel ick oock voorts meer luttel magh vermoeden, dat H.J.[1)] of oock u L. selve sich sullen bemoeyen met my als uyt my niet verwachtende eenighe effectuele vrucht. Niet jeghenstaende u L. nu wel hebben bemerckt, dat ick wel begheerlijck was om voorder te spreecken met u L. of met hem, die in sijne Schriften self niet luttel en tuyght van sijnen claeren ghesichte of wesentlijcke kennisse, op hopen, oft selve in my door de naeckte Biechte mijnder onbeveynsder tonghen noch mochte sien eenighe verderfelijcke duysternissen, die mijns onwetens noch souden moghen wesen in my: die geen dingh ter Wereldt seeckerlijck en wete, dan dat ickx nerghens nae al en wete, op dat die mijne duysternissen door 't middel van sijne Godt-gheleerde tonghe (soo hy die heeft) van Godt verlicht moghten werden, 't welck gheen Liefhebbers heurs Naesten den selven en konnen weygheren. Of hy H.J. of u L. schoon al niet ghesindt moghten zijn yemandts anders meyninghe toe te vallen.

Neemt (noch voor 't laetste) de grondt-vest mijns doolinghs van te willen oordeelen van de Leere (soo het doolinghe is) in desen.

Op dat u L. ende H.J. my of ten minsten anderen (twijfelt men aen my) te lichtelijcker sullen moghen helpen;

Neemt dat ick nu verstondt gantsch blindt in Godtlijcken saecken te wesen, oock dat de Paus, Luther, Calvijn, Menno, David Jor., Hendrick Niclaesz, H.J., Swenckveldt voor my stonden, elck my aenbiedende de handt met beloften van my recht te leeden ende elck van d'ander segghende, dat zy elck self blindt zijn; mijn blindtheydt maeckt, dat ick niet en magh sien, welcker van allen ooghen open sijn ende sien.

Wat suldy my hier raden? sal ic hier yemant opt onseker de handt bieden, om te laeten leyden? dat luydt avontuerlijck. Maer ghenomen jae. Wien van allen sal ick de handt bieden ende waerom desen meer, dan d'ander?

De sake is wightigh, betreffende d'eeuwighe saligheydt of verdoemenisse. Vale.

1) Voir p. 120 n. 2

Een liedeken van de 'Violieren' op den vrede te Cateau-Cambrésis.

Op 3 April 1559 werd, na de schitterende overwinningen van Egmont te St. Quentin en Gravelines, de vrede gesloten tusschen Filips II en Engeland eenerzijds, en den koning van Frankrijk Hendrik II anderzijds, te Cateau-Cambrésis, een kleine stad in het Noorden van Frankrijk.

Dit tractaat stelde een einde aan een oorlog, waarvoor onze provintiën zich zonder eenige geestdrift veel geldelijke opofferingen moesten getroosten, en wij kunnen dus best begrijpen, dat er bij die gelegenheid in onze voornaamste steden heel wat vreugdebedrijf plaats greep.

Te Mechelen werden groote feesten ingericht, waarover G.J.J. Van Melckebeke ons allerlei mededeelt in zijn *Geschiedkundige aanteekeningen rakende de Sint-Jans Gilde (1862).*

Te Antwerpen werd de vrede gevierd van 9 tot 18 April, met een reeks openbare vermakelijkheden, waarover wij tal van bijzonderheden vinden in Papebrochius' *Annales Antverpienses* (II, 453), ontleend aan Caukerkius. Mertens en Torfs geven in hun *Geschiedenis van Antwerpen* (IV, 263) dienaangaande dezelfde inlichtingen.

Buiten het verlichten van den O.L.V. Toren met driehonderd brandende lantaarnen; het oprichten van triomfbogen, standbeelden en kasteelen, waarbij de Florentijnsche, Genueesche, Duitsche, Spaansche en Engelsche kooplieden zich onderscheidden; het uitdeelen aan het volk van stoopen wijns en op de straten aan het spit gebraden ossenvleesch; mastklimmingen en hardloopen voor vrouwen; enz., waarover de aangehaalde werken gewagen, lieten de dichters zich ook niet onbetuigd.

Jonker Jan van der Noot heeft o.a. in zijn eigenaardig en verdienstelijk bundeltje *Het Bosken*, naast een *Ode 'Aen den H. Van der Noot*, *Heere van Carloo, & c.*', die den Graaf van Egmont te Grevelingen redde, toen diens paard onder hem doodelijk gekwetst was, een *Rondeel* laten verschijnen op den Vrede van Cateau-Cambrésis: *Van de Peys tusschen Ph. Coninck van Spaengien, Hertoch van Brabant, & c en Hend., Coninck van Vranckrijck.*

De Coussemaker gaf in zijn *Trois chants historiques* (1854 blz. 20-24) naar een handschrift uit de 17de eeuw ook een *Liedeken*

M.CCCCC. IONSTEN VERSAEMT LIX.

Rijst wt den slape die sijt beswaert, Verblijt vin desen gulden tijt.
Mars is verjaecht met sijnē standaert, Verstroyt is nu strijt, twist, haet en nijt.
Lof God int hoochste ghebenedijt Tot elcken keere, Den peys plaisant
is nv int lant, Loest God den Heere.

Ghy Heeren en Wet der Stadt eerbaer
Alle Cooplieden en Schutters me
Wilt Triumpheren en Vieren claer
Voor twijfl ist nu al Peys en Vre
Wilt locht op springhen en rueren vle
Gheeft GOD de eere.
Den Peys playsant,, is nu int lant
Loest GOD den Heere.

Alle Ambachten in Consten jent
En die met sorghen sijt benaen
Al heeft ons benauden tijt gheschent
Ick hope het worde seer haest ghedaen
Wilt vrolijck sijn en druck afslaen
Alsoo ick leere.
Den Peys playsant,, is nu int lant
Loest GOD den Heere.

Ghy Gulden der Rhetorijcken soet
Met bloden schijn,, wilt vrolijck sijn
Druck van daet,, maeckt eenen moet
Doen Gods ghenade tworde noch al sijn
Wilt vrayhoueren en drincken den wijn
Vrij van verseere.
Den Peys playsant,, is nu int lant
Loest GOD den Heere.

Wilt danckelijck nemen alsoot betaemt
Ghy Edel Heeren ons slecht voortstel,
Van Violierke Wt consten verlaemt
Die tuwen dienst niet en sijn rebel
Verjaecht is nu snel,, Doorloghe sel
Dies vruecht vermeere.
Den Peys playsant,, is nu int Lant
Loest GOD den Heere.

VVT IONSTEN VERSAEMT.

van de Bourgoinsche herten, als wanneer sy de Fransoisen sloughen bij Grevelinghe.

De Antwerpsche rederijkerskamer *De Violieren* gaf bij dezelfde gelegenheid en natuurlijk ter opluistering van de feesten, die toen te Antwerpen plaats hadden, een liedeken uit, waarvan een exemplaar voor enkele jaren te Ieperen werd ten toon gesteld. De heer A. van Werveke, conservator van het Museum van Oudheidkunde te Gent, nam daar copie van de muziek en den tekst en overhandigde ze aan Flor. van Duyse, die ze liet drukken in *Het Oude Nederlandsche Lied* (II blz. 1590).

Dit uiterst zeldzame drukje heeft thans een plaatsje in het museum Plantin-Moretus. De vroegere eigenaar, de heer J. Liégeois, oud bibliothecaris te Ieperen, gaf gevolg aan het verzoek van den conservator, die aandrong om dit werkje voor de verzameling der oude Antwerpsche druksels aan te schaffen.

Het is een los blaadje (formaat 16 × 24.5), waarvan wij hierbij een verkleinde reproductie geven. Met het wapenschild, de violierbloemen en de banderol: *Wt jonsten versaemt*, lichtjes gekleurd; den muziekdruk en de klare, mooie letter, omvat in een bescheiden lijstje; is het wel een document, dat buiten zijn historische en literaire beteekenis, ook in typographisch opzicht niet zonder waarde is,

Alhoewel er geen drukkersnaam op dit liedje voorkomt, meenen wij toch te mogen aannemen, dat het uit het werkhuis van Hans de Laet afkomstig is. In een factischen bundel met documenten betreffende het Antwerpsch Landjuweel van 1560, bewaard op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (n. 13368 fol. 28), bevindt zich een gedrukt lied met notenmuziek: *Gheprint Thantwerpen inde Cammerstrate by Hans de Laet in de Rape.* Dit blad is gedrukt met hetzelfde materiaal als ons liedje van Cateau Cambrésis, dezelfde letter en hetzelfde houtblokje met de spreuk *Wt jonsten versaemt.*

MAURITS SABBE.

Nog een nederlandsche Cato-vertaling.

In zijn proefschrift: *De 'Disticha Catonis' in het Middelnederlandsch*[1] noemt Adr. BEETS 9 (of 8?) gedrukte Nederlandsche Cato-vertalingen op[2]; Prof. Dr. Willem DE VREESE gaf een aanvulling op die lijst[3] en in 1920 bracht de Amsterdamsche Cato-vorscher Dr. M. BOAS het getal der gedrukte Nederlandsche bewerkingen op 19 (of 18?)[4]. Binnen kort zal dezelfde geleerde de tweeregelige berijming van BRAND doen kennen, waarvan hij in 1914 het bestaan loochende[5], doch waarvan nu een exemplaar in zijn bezit gekomen is; jaren te voren reeds had ik een exemplaar aangetroffen in de Bibliothèque Nationale te Parijs, om niet te gewagen van een titeluitgaaf in een particuliere collectie te Antwerpen en een herdruk uit het jaar 1721, in het Britsch Museum te Londen[6].

Op mijn beurt heb ik het genoegen een nieuwe vondst te vermelden.

Het is een gewoon schoolboekje, dat in typographisch opzicht niets merkwaardigs oplevert. De titel luidt:

DISTICHA || MORALIA, NOMINE || CATONIS INSCRIPTA, || CVM GALLICA ET TEV || tonica interpretatione: Graeca || Planudis conuersione, & || scholijs Des. Eras. || Roter. || *Reliqua sequens pagina enumerabit (vignet)* ANTVERPIAE, || Apud Henricum Henricium, ad || Coe- || miterium B. Mariae, sub Lilio. || ANNO 1574. || CVM GRATIA ET PRIVILEGIO.

Het bevat 79 genummerde bladen kl. 8 vo (sign. A-K); het laatste blad is wit. Fol. 79 v. staat onderaan dit colophon: *Louanij, Typis*

1) Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1885. Ook verschenen als aflev. 37 der *Bibliotheek voor mnl. Letterkunde*, bij A.W. Sijthoff, Leiden.
2) Op blz. 12-15 en 92-94 noemt hij er elf, maar de 'vertalingen' 1759, 1760 en 1778 zijn herdrukken eener zelfde overzetting. En misschien moet de vertaling van omstr. 1490 ook niet afzonderlijk genoemd worden: zie blz. 134-135. Ten gevolge derzelfde onzekerheid vindt men in dit opstel nog een paar dubbele opgaven als die in den tekst.
3) *Tijdschr. voor Ned. Taal- en Letterkunde*, XIX, 1901, blz. 284-288.
4) *Het Boek*, IX, 1920, blz. 328-329.
5) *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.*, XXXIII, 1914, blz. 81 vlg. Op dit artikel valt nog meer op te merken.
6) Bygedichten uit Horatius; ende Zedevaarzen van Dionys Cato aan zyn zoon. Te Utrecht, Gedrukt by Francois Godart... 1721.

Iacobi Heybergij, Typog. Iurati. Anno 1574. 6 Iulij. Het geheele boekje door zijn er vrij wat drukfouten; vooral de Grieksche accentuatie komt er deerlijk gehavend af. De lof, dien de uitgever zichzelf onder den inhoud toezwaait: *Omnia, summa cara diligentiaque excusa*, is dus niet ten volle verdiend.

Het eenig mij bekende exemplaar berust in het Plantijn-Museum te Antwerpen (n^{r} A 3633); in geen andere bibliotheek van den eersten of tweeden rang in België noch in Holland en evenmin in het Britsch Museum te Londen noch in de Bibliothèque nationale te Parijs heb ik er een kunnen vinden. Schoolboeken hebben trouwens meer kans dan andere om zeldzaam te worden en zelfs geheel te verdwijnen: door de leergierige jeugd worden zij stuk gestudeerd en de boekenliefhebbers schenken er weinig aandacht aan.

De inhoud is ongeveer als in de meeste uitgaven van Erasmus' 'Catunculus'[1)], die mij in handen gekomen zijn:

1° Fol. 2r.-46v.: de viertalige Cato, waarover straks meer, voorafgegaan door den brief *M. Ioanni Nevio Hondischotano*; deze is hier, gelijk in nog andere drukken, foutief gedagteekend: *Louanij. Anno M.D. XIII.* (voor: M.D.XIIII.) *Calend. August.*

2° Fol. 47r.-48v.: *Dicta sapientvm e graecis, vt habebantvr nescio a quo graecvlo vtcunque collecta, vel conficta potius, Erasmo interprete*, en fol. 49r.-51r.: *Dicta sapientvm ex Avsonio, carmine, atqve in his extrema sententia ferè semper est gemina, & disticho comprehenditur*: verzen in verschillende maten (ed. PEIPER, blz. 406 vlg.), die in de oude uitgaven van Ausonius aan dezen dichter werden toegeschreven, doch met hem niets te maken hebben. De scholia van Erasmus zijn hier bijgevoegd. In andere uitgaven van Erasmus' Cato staan voor elk der zeven wijzen de *dicta ex graecis* en die *ex Ausonio* bijeen.

3° Fol. 51v.-65v.: *Mimi Pvbliani ab Erasmo castigati et elvcidati.* Bedoeld zijn de *sententiae* van *Publilius Syrus mimus.* Dat de groote humanist ze *mimi* noemt, is op zijn minst verrassend. Die vergissing in een titel zou men graag aan een drukker wijten,

1) De voorloopige *Bibliotheca Erasmiana* [par Ferd. VAN DER HAEGHEN) Gand, 1893 noemt in het geheel 121 drukken (1re série, blz. 28; 2e série, blz. 15-18); waarschijnlijk zijn er meer. De uitgaven 1574 en 1577, waarover het in dit artikel gaat, komen er in voor, doch van der Haeghen kende ze blijkbaar slechts uit gebrekkige catalogi: niets in zijn korte opgave laat vermoeden, dat zij iets anders bevatten dan Latijn.

doch ook in zijn voorrede (fol. 51v.) en in den brief aan Io. Nevius (fol. 2) geeft Erasmus dien naam aan de *sententiae.* In de Publilius-literatuur van dien tijd ware misschien een verzachtende omstandigheid te ontdekken.

4º Fol. 66r.-69v.: *Christiani hominis institvtvm,* door Erasmus in Latijnsche hexameters bewerkt naar het Engelsch van zijn vriend, John COLET, Dean of St. Paul's, goed bekend in de geschiedenis van het protestantisme in Engeland. Op fol. 65r. staat de korte voorrede van Erasmus.

5º Fol. 70r. (verkeerdelijk genummerd 90) - 77v.: *Isocratis ad Demonicvm paraenesis*, *per* RODOLPHVM AGRICOLAM (ROELOF HUYSMAN) *è Graeco in Latinum sermonem tradacia,* met de voorrede *Rodolphvs Agricola Ioanni Agricolae svo fratri, S.D.*

6º Fol. 78r.-v.: *Dicta Periandri*, *quorvm interpretationem svpra posvimus,* de Grieksche spreuken, waarvan fol. 47r.-v. de vertaling door Erasmus staat.

7º Fol. 78v.-79r.: *Des. Erasmus Roter. studiosis S.:* over het mengen van onechte stukken onder de werken vooral van schrijvers uit vroeger tijden.

8º Fol. 79v.: *Carmen pivm ivventvti accommodvm,* dertien Latijnsche hexameters.

Het boekje bevat dus ongeveer dezelfde toevoegsels als vele andere, wellicht de meeste uitgaven van Erasmus' Cato. De zes regels, door Erasmus als voorrede bij de vertaling der Demonicea door Agricola gevoegd, ontbreken. De twee laatste stukjes (fol. 78v.-79v.) integendeel vinden we niet in de uitgaven; *Antverpiae apvd Martinum Caesarem, Anno. M.D.XXXIII: Antverpiae, Apud Ioannem Hillenium, in Rapo. Anno M.D.XLIII; Coloniae, apud Heronem Alopecium. AN.M.D,XXIII; Lipsiae excvdebat Nicolaus Faber. Anno M.D.XXIX* en tal van andere. De twee laatstgenoemde drukken (1523 en 1529), die geen Grieksch bevatten, behelzen natuurlijk ook den oorspronkelijken tekst der *Dicta Periandri* niet. De drie laatste stukken (fol 78r.-79v.) ontbreken verder in de uitgaaf *Colonie in edibus Quentell. Anno dni M.CCCCC.XV,* die daarvoor de *ecloga de vita humana* van Ausonius (ed. PEIPER, blz. 87-89) geeft. Zij ontbreken insgelijks, om een laatste voorbeeld te noemen, in de uitgaaf *Argentorati, ex aedibus Schurerianis Mense Marito. M.D.XVI*, waar men in

de plaats de Epictetus-vertaling van Angelus Politianus, een tractaat van Plutarchus, een ode van Horatius en bovengenoemde ecloga van Ausonius vindt.

* * *

Het eerste gedeelte van het boekje, de Cato, verschilt van alle overige uitgaven van het Erasmiaansche conglomeraat door de Fransche en de Nederlandsche vertaling, die er bij gevoegd is.

Voor de verschillende praefationes alsook voor IV 49 wordt slechts de Latijnsche tekst gegeven met het Grieksch van Planudes en het scholion van Erasmus; de eerste praefatio heeft deze echter niet gemeend te moeten toelichten. De lemmata van Joh. Sturmius zijn in het Latijn alleen.

Voor de breves sententiae en de disticha heeft men dus telkens:

1. (voor de disticha alleen:) het lemma van Sturm.
2. den Latijnschen tekst.
3. de bewerking van Planudes. Later zal men de voorkeur geven aan de Grieksche vertaling van Scaliger, die inderdaad veel nauwkeuriger is. Wanneer Erasmus in zijn scholion de verzen van den Byzantijnschen monnik aanhaalt, worden zij niet onmiddellijk na het Latijn afgedrukt.
4. een tweeregelige Fransche vertaling, schuin gedrukt.
5. een dito Nederlandsche, met gotische letter gedrukt.
6. het scholion van Erasmus.

Dezelfde schikking dus als in tallooze andere veeltalige Cato's. Om slechts één buitenlandsch voorbeeld aan te halen: *Dionysii Catonis Disticha de Moribus ad Filium, Cum Lemmatibus Sturmii, & Graeca Versione J. Scaligeri, Commentariis Illustrata, Ac in Academia Upsaliensi Ann. MDCLXXXI. Ad disputandum proposta: Nunc denuo revisa, ac Versione Svecana & Germanica aucta & in lucem edita a* JESPERO SWEDBERG... *Upsaliae, Ex officina J.H. Werneri*, z.j. bevat voor elk distichon: het Latijnsche lemma, den Latijnschen tekst, het Grieksch van Scaliger, de Zweedsche en de Duitsche verzen en een Latijnschen commentaar.

In onzen druk 1574 geven de twee moderne vertalingen meestal slechts een deel van het oorspronkelijke terug, en de moderne rijmpjes blijven beneden het middelmatige.

Hier volgen eenige staaltjes van beide bewerkingen[1]:

I 1: Dieu est esprit dont (*sic*) le dois par droicture:
Seruir d'esprit, & conscience pure.
Godt die eenen gheest is, soo ons is beschreuen,
Wilt eeren en lief hebben al v leuen.
I 10: Contre vn iaseur, remplit de sot langage,
Iamais ne pren debat, si tu es sage.
Met eenen clappaert altijt te kijuen vreest,
Elck heeft eê tonghe, maer weynich goedé geest.
I 29: Soit en cher temps, ou en bonne saison,
Pense tousiours de viure par raison.
Soo wel inden goeden als inden dieren tijt,
Maect dat ghy altijt by maten ghesparich sijt.
II 12: Par art magique, ou autre telle chose,
Ne t'enquier point que Dieu de toy propose.
Om tuwaerts te weten Gods wille oft ionste,
Ghebruyct gheen toouerije, noch swerte conste.
III 9 (10): Le bon conseil que te donne vn seruant,
Tu dois priser autant que du plus grand.
Indien v dijnen knecht, geeft een alsulcken raet,
Die goet is ende oprecht, siet dat ghy hem niet versmaet.
III 19 (20): Laisse crier ta femme en son courroux:
Femme plorant, mal pense à tous les coups.
Ghy moet altijt cleyn achten, ws wijfs woorden ghestoort,
Verschrickende ghedachten, brenghen haer tranen voort.
IV 28: De trop louer, trop chauld tu ne dois estre,
A quelque fin l'amy se faict cognoistre.
Wilt prijsen niet te seer, yemants gelaet mignoot,
Een goede vrient met eer, sait tooghen inden noot.
IV 47: Toy poure ayant femme de mauuais bruit,
Du faulx amy garde toy qui te suit.
Als ghy niet rijck ghehoudt, en sijt met een wijf vol blamen,
Maeckt dat ghy dien vrient schout, die v soeckt te beschamen.

De naam van den vertaler of de vertalers is niet te vinden.

De Fransche bewerking der *breves sententiae* is gedeeltelijk geheel verschillend van die van den Gentschen drukker Joos LAMBRECHT (1541; zie blz. 135, n^{r} 6), gedeeltelijk is zij plagiaat daaruit; zelfs zijn vier achtereenvolgende sententiae zonder of met geringe verandering in de vertaling van 1574 overgegaan:

1) In dit geheele artikel, verwijzingen en eventueel Latijnsche tekst volgens de uitgaaf 1574; wanneer de cijfers afwijken van die der uitgaaf BAEHRENS in *Poetae latini minores*, vol. III (Lipsiae, Teubner. 1881), voeg ik deze laatste tusschen haakjes er bij.

1541: Antequä voceris, ad consiliû ne accesseris. Ne t'ingere point, d'aller au secret d'aultrui, si tu n'y es appellé. - 1574: Ad consilium ne accesseris, antequam voceris. Ne t'ingere point d'aller au secret d'autruy, si tu n'y se appellé.
1541: Mundus esto. Tien toy nettement. - 1574: hetzelfde.
1541: Saluta libenter. Salùez voluntiers, & de bon cueur. - 1574: Saluta libenter. Saluë voluntiers & de bon coeur.
1541: Maiori cede. Ne prens point question a plus grand que toy. - 1574: Maiori cede. Ne pren point de querelle à plus grand que toy.

De Fransche bewerking der *disticha* is integendeel bijna geheel onafhankelijk van die van Lambrecht. Wel treft men soms in beide dezelfde rijmwoorden aan, b.v. I 10, 1541 langaige, saige; 1574 langage, sage; - I 16, 1541 en 1574 ieunesse, vieillesse. Doch in deze en andere gevallen, geldt het zeer gewone woorden, die door het Latijn aan de hand worden gedaan.

Ook een geval van overeenkomst als het volgende:

I 18: Cùm fueris felix, quae sunt aduersa caueto:
Non eodem cursu respondent vltima primis.
1541: Si es heureux en grand' prosperité,
Craigné tousiours mauluaise aduersité.
1574: Pense de loing en ta prosperité,
Que suruenir te peut en aduersité.

kan niet als bewijs van verwantschap gelden; de gelijkheid der rijmwoorden is als hierboven te verklaren, en dat slechts de eerste helft van het distichon vertaald is, is in beide bewerkingen een zeer gewoon verschijnsel.

Reeds meer verdacht is de overeenkomst in de twee volgende disticha:

II 3: Linque metum lethi: nam stultum est tempore in omni,
Dum mortem metuis, amittis (*sic*) gaudia vitae.
1541: Ne craignéz point la mort quoy qu'on te die,
Vous perdriéz les soulas de ceste vie.
1574: Ne crain la mort: car c'est à toi folie,
De perdre ainsi les solas de la vie.
II 21: Quod potu peccas, ignoscere tu tibi noli:
Nam nullum crimen vini est, sed culpa bibentis.
1541: Si tu commetz mal, en yuroignerye,
N'accuséz point le vin, mais ta folye.
1574: Du mal que fais par ton yurongnerie.
Le vin ne blasme, ains ta propre folie.

In één geval kan de verwantschap wel niet betwijfeld worden:

IV 39: Cede locum laesus fortunae, cede potenti.
Laedere qui potuit, prodesse aliquando valebit.
1541: Si les gros gens t'ont faict quelque dommage,
Tu ne fras pas semblant, si tu es sage.
1574: Si les puissans, t'ont faict tort ou dommage,
N'en fay semblant: & tu feras que sage.

Nog ecn Fransche Cato-vertaling was in Vlaanderen verschenen: die van LEFÈVRE-GROSNET, welke de reeds genoemde Joos LAMBRECHT zich in 1546 (zie blz. 135 n^{r} 7) op de onbeschaamdste wijze toegeigende[1].

Bij één vers zou men geneigd zijn tusschen de berijming van 1574 en die van Jehan Lefèvre[2] een zekere verwantschap aan te nemen, t.w.

III 9 (10): Vtile consilium dominus ne despice serui.
LEFEVRE: Se ton servant un bon conseil te donne...
1574: Le bon conseil que te donne vn seruant,...

Er bestaan nog zeer enkele aanrakingspunten tusschen beide bewerkingen (I 20; III 18 (19); IV 12), doch telkens geldt het slechts een paar gewone woorden, die een vertaler gemakkelijk in de pen konden komen. Daar beide overal elders geheel van elkander verschillen, schijnt het geraden, ook de zooeven aangestipte overeenkomst aan het toeval te wijten.

De *Motz dorez* van GROSNET en *De gulden Vertelsprakê* van LAMBRECHT heb ik niet te mijner beschikking, doch het ware wel een ongeloofelijk toeval, zoo de man van 1574 juist die gedeelten had geplagieerd, welke in die twee drukken veranderingen ondergaan hadden. Wij mogen dus veilig besluiten, dat zijn Fransche berijming onafhankelijk is van de *Motz dorez* en van die, welke Lambrecht onder zijn eigen naam drukte.

Of zij zonder behulp van andere, in Frankrijk gedrukte vertalingen tot stand gekomen is, weet ik niet te zeggen: in de Fransche Cato-literatuur ben ik niet thuis.

1) Zie BOAS in *Het Boek*, VIII, 1919, blz. 87 vlg.
2) *Der Cato Jean Lefevre's nach der Turiner Handschrift* I. III. 14. *zum erstenmal herausgegeben von* J. ULRICH, in: *Romanische Forschungen*, XV, 1904, blz. 70-106. Boas merkt terecht op, dat de bewerking van Lefèvre reeds uitgegeven was, weliswaar naar een niet volledig handschrift, door JONCKBLOET, in *Die Dietsce Catoen*, 1845, blz. 61-78.

Zijn Nederlandsche rijmpjes, hoe pover ook, heeft de man van 1574 evenmin geheel zonder vreemde hulp klaar gekregen.

Bezwaarlijk kan het toeval zijn, dat men op enkele plaatsen dezelfde paar woorden vindt als bij Lieven VAN DEN CRUYCE (1541):

I 38: Quem superare potes, interdum vince ferendo,
Maxima enim morum semper patientia virtus.
1541: Dien ghy verwinnen mueght, wilt somtijts sparen,
Niet beter dan lijdzaemheyt, zonder mesbaren.
1574: Dien ghy verwinnê moecht ende doen groot leyt,
Dien maect lieuer te winnen met lijtsaemheyt.
II 11: Aduersus notum noli contendere verbis...
1541: Kijft met dijn vriêdt niet,...
1574: Met uwen vrient kijft niet...
IV 18: Cùm sapias animo...
1541: Hebdy goet verstand...
1574: Nu ghy hebt goet verstant...

Met *De gulden Vertelsprakê* van Joos LAMBRECHT (1546) vertoont de vertaling van 1574 treffende gelijkenis, op plaatsen waar gene het oorspronkelijke nog al vrij weergeeft:

I 1: ... nobis vt carmina dicunt
1546: Alzoo wij vindê wel beschréven
1574: ... soo ons is beschreuen.
II 9: Consilio pollet, cui vim natura negauit.
1546: Die van naturen heeft cleyne maght
Magh zijn subtijl, côst gaet voir craght.
1574: Sulcke hebben wijsheyt en const voor haer crachten.
II 31: Somnia nec cures: nam mens humana quod optat
Cum vigilat, sperans per somnum cernit idipsum.
1546: Der droomen zuldy achten niet
Want alsmê tsdaeghs iet hoord of ziet
Datmen wenscht of heift vercoren
Dat côt den mensche tsnachts te voren,
1574: Het droomen niet en, acht want dat thert heeft vercoren,
Dat compt hem in den nacht, al slapende te voren.

De bewerking van 1574 hangt meer van die van Lambrecht dan van die van Van der Cruyce af; mijn aanteekeningen uit *De gulden Vertelsprakê*, waarvan slechts één exemplaar bekend is (Univ. Bibl. Amst.) laten me echter niet toe, den graad dier afhankelijkheid nader te bepalen.

Andere dan de twee genoemde Nederlandsche bewerkingen schijnt de vertaler van 1574 niet gebruikt te hebben.

Van het boekje van 1574 bestaat een herdruk met adres en jaartal: *Lovanii, Apud Rutgerum Velpium, Bibliopolam Iuratum, sub Castro Angelico. Anno 1577.* Bijna altijd is de eerste druk bladzijde voor bladzijde trouw weergegeven; zelden komt iets op eene andere bladzijde te staan; de herdruk bevat dan ook juist zooveel bladen als de eerste uitgaaf. De eenige eigenaardigheid welke hij oplevert - afgezien van de drukfouten, vooral in het Grieksch - is, dat voor het Nederlandsch civilité-letter gebruikt werd.

Ook deze herdruk is in de Nederlandsche Cato-literatuur onbekend; ik heb er insgelijks maar één exemplaar van gevonden (Kon. Bibl. Brussel, V.H. 15381.8^{o}); het is samengebonden met eenige Latijnsche. vooral theologische werken uit de XVIe eeuw.

* * *

Door die dubbele vondst is het getal der bekende Nederlandsche Cato-drukken in Zuid-Nederland tot het einde der XVIe eeuw op 9 (of 8?) gebracht:

1. Lat.-Nederl. uitgave, omstreeks 1470-1480 bezorgd door den Brugschen drukker Jan Brito. Het eenig overblijvende fragment is niet, zooals BOAS meent[1)], bewaard in een incunabel gedrukt door Jan Brito; het vormt een los blad, eenig overblijfsel van een boek door Brito gedrukt; dit had Prof. W. DE VREESE trouwens reeds gezegd[2)].
2. In: *Bibliotheca selectissima* [Isaaci Le Long] *Sive catalogus Librorum...* [qui] *vendentur Amstelaedami, die Lunae 17 Augusti & seqq. 1744* wordt genoemd, blz. 201, n^{r} 2742: *Wapene Martyn... Noch den Duytschen Cathoen (of Cato) uten Latine in Duytsche berymt, Gheprent t'Antwerpen, omtrent 1490, in 8.* - BEETS, *De 'Disticha Catonis' in het Mnl.,* blz. 92 zegt, dat het exemplaar van Le Long spoorloos verdwenen is. L. PETIT, *Bibliographie der Mnl. taal- en letterk.* I, blz. 138, voegt bij den titel: 'z.n.v. dr. of j. [bij Henrick Eckert van Homberch c. 1490]'. Het dunkt

1) *Het Boek,* IX, 1920, blz. 328.
2) *Tijdschr. voor Nederl. Taal- en Letterk.* XIX, 1901, blz. 278 vlg.

me niet onmogelijk, dat het volgende boekje (n^{r} 3) zou bedoeld zijn. De catalogus van Le Long pleegt het niet zoo nauw te nemen met de titels. De opmerkingen van Beets en Petit berusten blijkbaar op geen positieven grond. Beets noemt geen andere bron dan CAMPBELL, n^{r} 417, en daar Petit den titel opgeeft met alle orthographische en andere eigenaardigheden, welke reeds bij Campbell te vinden zijn, blijkt dat ook hij niet eens den catalogus van Le Long heeft opgeslagen.

3. *Den duytschen Cathoen.* [aan het slot:]... *gheprent Tantwerpen.... By my Henrick eckert vâ hôberch.* z.j. In of kort na 1500, volgens NIJHOFF, *Nederl. Bibl.* n^{r} 541.
4. *Dê grootê Cathoon...* [aan het slot:] *Gheprent Tantwerpê... bi mi Claes de Graue. Int Jaer ons heren. M.CCCCC. en. XIX. opten. XX. dach Nouembris.*
5. Herdruk van het vorige. *Thantwerpen... Bi mi Claes de Graue. Anno M.D.XXXV.*
6. *Catonis disticha moralia, cvm Graeca, Gallica et Flandrica interpretatione... Gandavi. Ex officina Iodoci Lamberti... M.D.XLI.* De Nederl. berijming is van Lieven VANDEN CRUYCE, de Fransche van Joos LAMBRECHT.
7. *De gulden Vertelsprakê of sentenciê van Cato, Overghezett vtê Latine, in Vlaemschen, en Franchoyschen dichte, by* Joos LÂBRECHT.... *Ghedruckt te Ghend by Joos Lambrecht* [1546]. Zie BOAS, in *Het Boek*, VIII, 1919, blz. 84-92.
8. De druk 1574, boven beschreven.
9. De herdruk 1577, insgelijks boven beschreven.

Na 1600 bestaan er, voor zoover ik weet, slechts 4 Zuid-Nederlandsche drukken meer:

1. *Baghijncken van Parijs. Oock is hier by ghedaen die wyse leeringe die Catho zijnen Sone leerde. T'Hantvverpen. By Hieronymus Verdussen... 1605.* Een uitgaaf van den middeleeuwschen Cathoen, mij alleen bekend door de reproductie van Serrure (zie beneden).
2. Herdruk van het vorige. *t'Antwerpen, By Pauwels Stroobant* [omstreeks 1660?].
3. *De Boek van Catone*, de middeleeuwsche Cathoen, in 1846 uitg. door Dr. D.J. VAN DER MEERSCH (Mij der Vl. bibliophilen, 2^{e} serie, n^{r} 8) naar een Oudenaardsch handschrift van het eind der XIIIe eeuw.

4. Reproductie bezorgd door C.P. SERRURE van *Baghijncken* enz. 1605: Mij der VI. bibliophilen. 3e serie. Werken voor de leden alleen. Nr. VII. Gent, 1860

Vóór de XVIIe eeuw is integendeel geen enkele Noord-Nederlandsche druk van een Nederlandschen Cato bekend[1], maar van toen af en bijna twee eeuwen lang werden in Holland des te dapperder Nederlandsche Cato's vervaardigd, geplagieerd, gedrukt en vooral herdrukt. Een laatste berijming verscheen aldaar in 1835.

Eerlang hoop ik een lijst van alle mij bekende Nederlandsche Cato-drukken uit te geven, met aanduiding van één of meer vindplaatsen. Zij vermeldt thans 65 (of 64?) drukken[2] van 22 (of 21?)[3] verschillende vertalingen en het lijdt geen twijfel, dat zij onvolledig is.

Niettemin zal zij reeds de groote rol doen beseffen, welke de Disticha met hun plat-huisbakken wijsheid in het onderwijs en de opvoeding der Nederlandsche jeugd hebben gespeeld; want verreweg de meeste dier boekjes waren voor het schoolgebruik bestemd. In dit opzicht ware ook gewenscht: een lijst der Cato-drukken, die hier te lande zonder Nederlandsche vertaling werden uitgegeven.

A. GEEREBAERT S.I.

1) Toch is het niet onmogelijk, dat de Plutarchus-en-Catovertaling van BOOMGAERT reeds in of vóór 1600 zou verschenen zijn: zie BOAS in *Het Boek*, V, 1916, blz. 5 en ibid. IX, 1920, blz. 328. Dr. Juul Grietens te Borgerhout is in bezit van een zeer defect boekje, dat volgens mij ongetwijfeld tot dien ouderen druk behoort en er het eenige overblijfsel van is; doch katern 1 met het titelblad ontbreekt en elders is geen aanwijzing omtrent den datum te vinden.
2) Dertien dier drukken behelzen twee, één behelst drie vertalingen.
3) Het gemis aan overeenkomst tusschen dit cijfer en de gegevens in het begin van dit artikel komt louter hiervandaan, dat ik de dikwijls herdrukte dubbele vertaling van 1714 voor twee tel, terwijl Dr. Boas haar slechts één nummer gunt.

Illustraties met vervangbare stukken.

Men weet dat in het begin der XVIe eeuw de drukkers soms roekeloos te werk gingen met de houtblokken der gravuren van hun voorgangers en tijdgenooten. Voorbeelden daarvan zijn talrijk.

Zoo ziet ziet men b.v. in 1491 Pieter Os te Zwolle de mooie houtsneden van de *Biblia pauperum* in stukken snijden om er zijn *Sterfboeck* mee te versieren.

Jan Severtsz. zaagt de prachtige blokken van de Schiedamsche uitgaven van *Le Chevalier délibéré* zonder aarzelen midden door, probeert zoo goed en zoo kwaad het kan de opschriften te verwijderen, en plaatst die jammerlijk verminkte stukken in zijn zgn. *Divisiecroniek* van 1517, de *Cronycke van Hollant* van Cornelius Aurelius.

Het stuk snijden van houtgravuren deed de Haarlemsche drukker Jacob Beelaert reeds vroeger het middel aan de hand, om met een beperkt getal blokjes in zijn illustraties een groote verscheidenheid te brengen. Hij hield er een speciaal systeem op na, en plaatste bij wijze van drieluik, naast een middenstuk twee smallere zijstukken, zoodanig dat die naar willekeur konden vervangen worden, en aanleiding gaven tot zeer verschillende combinaties, door het verwisselen van een of meer stukken. Dit gebeurde o.a. in zijn uitgave van Jacobus de Theramo *Der Sonderen Troest* van 1484.

Dit stelsel van vervangbare blokjes bestond niet alleen in de boekillustratie, maar werd ook aangewend door de graveurs van grootere godsdienstige prenten. In de ‘Bibliothèque Nationale’ te Parijs vonden we twee prachtige houtsneden, blijkbaar van Brugsche herkomst, voorstellende de H. Anna en de H. Helena, waarvan het hoofd en de borst gedrukt waren met een afzonderlijk uitneembaar stuk hout, dat kon vervangen worden door een andere buste, om op hetzelfde lichaam dan weer een andere heilige voor te stellen.

Iets gelijkaardigs merkten wij op in *Thuys der fortunen ende dat huys der doot,* in 1518 te Antwerpen gedrukt door Jan van Doesborch (NK 1150, eenig bekend exemplaar in het Museum Plantin-Moretus, zaal XXXI, n^{r} 32). Daar werden met afzonderlijke blokjes, één voor het lichaam, één voor het hoofd, verschillende figuren samengesteld. Zoo hebben Lucretia, Sandrijn en Funesta

hetzelfde hoofd, Dalila en Phyllis eveneens; en Blancefleur, Medea en Medusa hebben alleen maar een gemeenschappelijke hersenpan met een hoofddoek, welke kon vervangen worden door een ander aanpassend houtblokje, om het figuur zoodoende te sieren met een nieuw hoofddeksel....

Van zulke typische spitsvondigheden zullen vermoedelijk in de oude Nederlandsche drukken nog wel andere voorbeelden kunnen worden aangewezen.

A.J.J. DELEN.

Illustraties met vervangbare stukken, uit ‘Thuys der fortunen met dat huys der doot’ Antw. Jan van Doesborch, 1518, in 4°.

Illustraties met vervangbare stukken, uit ‘Thuys der fortunen met dat huys der doot’ Antw. Jan van Doesborch, 1518, in 4°.

Boeken. - livres.

Herman de Vries. - Genève pépinière du Calvinisme hollandais. i. les etudiants des pays-bas a Genève au temps de Théodore de Bèze, (Fribourg (Suisse) Fragnière, éditeurs).

- Dans la victoire remportée par l'esprit de Calvin sur l'église catholique dans les Pays-Bas lors de la grande lutte du XVIe siècle, l'académie de Genève a eu une part considérable. Elle a été la pépinière d'un grand nombre de pasteurs et d'hommes d'état calvinistes dans ces contrées.

L'ouvrage de M. Herman de Vries fait passer sous nos yeux les hommes des Pays-Bas, qui allèrent à Genève suivre les cours donnés par les lumières du monde calviniste et surtout par Théodore de Bèze qui a été pendant quarante ans la tête et le coeur de cette école.

Les noms de la plupart de ces étudiants figurent dans un registre, malheureusement incomplet, commencé en 1572 et conservé à la Bibliothèque de Genève. C'est une espèce de livre matricule de l'académie, publié pour la première fois en entier en 1860 sous le titre ‘Le Livre du Recteur’ par Ch. Le Fort, G. Revilliod et Ed. Fick (Genève chez J.G. Fick). Cet ouvrage qui a rendu de grands services contient toutefois de multiples fautes de lecture et présente les lacunes du manuscrit. M. Herman de Vries en donne une nouvelle édition. Au moyen d'autres sources, p. ex. l'Armorial de l'académie, les registres du Conseil, les registres des habitants, etc. il a enrichi la liste de 85 noms, et avec beaucoup de perspicacité il a rectifié quantité d'erreurs de l'édition de 1860.

Son travail offre un grand intérêt au point de vue de l'histoire d'Anvers. Quantité de jeunes gens originaires de notre ville sont allés faire leurs études à Genève à l'académie calviniste et plusieurs anciens étudiants de cette école ont joué un rôle important dans les événements politiques et religieux qui se sont déroulés dans notre cité au cours du XVIe siècle.

Parmi les Anversois inscrits sur les registres de l'Université de Genève nous voyons Alexandre Le Blond; Assuerus a Regemortel, pasteur à Anvers entre 1581 et 1585; Johannes Mermannus; Petrus Carpenterius, recteur du collège à Norwich et à Rotterdam; Carolus Martinius, jurisconsulte et ami de Daniel Heinsius; Antonius Thisius, qui fut de 1618 à 1619 député des Etats généraux au Synode de Dordrecht; François Nutius; Abrahamus Muusholius; Daniel Endensis (Van den Enden); Joannes Matthisius; Johannes et Ludovicus Malapertius; Jacobus Montanus; et Isaacus Diamantius, pasteur à Breda et à Delft.

Parmi les anciens étudiants de l'université de Genève non anversois, mais signalés cependant dans l'histoire d'Anvers, nous trouvons Philippe de Marnix de Ste Aldegonde; son frère Jean de Marnix, signataire du Compromis des Nobles et mort à la bataille d'Austruweel (1567); François du Jon de Bourges, pasteur à Anvers en 1565; Louis Cappel de Paris' pasteur à Anvers en 1569; Johannes Hochedeus (dit de la Vigne), pasteur à Anvers en 1577; Jacques Monceau d'Armentières, pasteur à Anvers en 1572, brûlé à Armentières en février 1573; Libertus Fraxinus, pasteur à Anvers avant le 6 juin 1581; Jeremias Bastingius de Calais ou d'Ypres, pasteur à

Anvers en 1578; Bonaventura Vulcanius de Bruges, recteur du collège d'Anvers en 1577; Johannes Becius, pasteur à Anvers entre 1579 et 1585; etc.

Les fluctuations du groupe des étudiants originaires des provinces Belges corres-

pondent remarquablement aux événements politiques et religieux qui se déroulaient dans notre pays. A l'exception des deux Marnix, il ne s'en rencontre pas pendant les premières années de l'existence de l'académie. Mais dès 1564, dès le départ de Granvelle, on en trouve tout d'un coup 16, jusqu'en 1568. C'est l'époque du Compromis des Nobles, du banquet des gueux.... De ces 16 étudiants il n'y en a qu'un qui n'est pas originaire des Flandres, du Brabant ou du Hainaut. C'est Anvers qui fournit le contingent le plus important. La seconde grande fournée d'étudiants Belges arrive à Genève en 1579 et 1584, à la suite de l'Union d'Arras qui obligeait beaucoup de Calvinistes à s'expatrier. Pendant cette période nous trouvons 20 Belges à Genève, dont une moitié est fournie par Anvers seule, l'autre moitié par Gand, Lille, Tournai, Audenarde, Courtrai et Bruxelles.

M. Herman de Vries publie parmi ses pièces justificatives un document très intéressant, notamment la requête que les étudiants flamands adressèrent au Conseil de Genève, le 24 janvier 1572, pour obtenir un pasteur de leur langue, et à laquelle le conseil donna une réponse favorable. Nous lisons dans cette requête que les Flamands ‘estants persécutez en leur pais pour la doctrine de l'Evangil et nommément pour les cruautez exercées au Pais-Bas, Dieu leur ait faict la grâce d's'estre retirez en ceste cité ou par la bénignité (du Conseil) après Dieu ils ont jouy de la vérité par eux tant désirée....’ ‘Parceque quelque partie d'iceux n'ont assés bonne intelligence de la langue française’ ils désirent ‘d'obtenir ce bien d'avoir un ou plusieurs ministres avec une assemblée de leur nation, comme par cydevant (le Conseil avait) ottroyé ce bien aux Anglais, Espagnolz et le (continuait) ancores aux Italiens.’ Parmi les ‘Flamands’ signataires de cette requête figurent des Montois et des Tournaisiens.

M.S.

* * *

Douglas C. Mc Murtrie. - The corrector of the press in the early days of printing. (condé nast press. - Greenwich, Connecticut, 1922).

- Dit voortreffelijk uitgegeven werkje bewijst cens te meer dat de Amerikanen de graphische kunst en vooral de kunst van het boek niet alleen practisch tot een merkwaardige hoogte hebben gebracht, maar ook dat geen historische bijzonderheid betreffende het boek hen onverschillig laat.

De auteur toont ons hoe heel in 't begin de drukker, die steeds een man van intellectuëele ontwikkeling was, zelf de proeven nalas en hoe wat later in de 15e eeuw de corrector, gewoonlijk een geleerde, de rol van tekstuitgever met dien van corrector vereenigde, zooals blijkt uit tal van colophons op incunabelen. Over deze laatste gewoonte heeft Douglas C. Mc Murtrie vroeger reeds ettelijke belangwekkende gegevens vereenigd in brochure; *Proofreading in the fifteenth century* 1921. Het eerste boek, dat over het proeflezen handelt is Hieronymus Horuschuch's *Instructionis et Admonitionis ad scripta sua in lucem edituros, et operas typographicus correctuoros,* te Leipzig uitgegeven in 1608 bij Michaël Lanzenberg. Horuschuch drong er o.m. op aan, dat de proeflezer heel goed de talen zou kennen waarin hij de proeven te lezen had, en dat hij met gemak alle mogelijke handschriften zou kunnen ontcijferen. ‘Wie zegt geleerde, zegt ook slecht geschrift’ was toen reeds de klacht der correctors. Zij moesten de grootste kalmte van gemoed betrachten, de

dronkenschap vluchten en met de auteurs in zulke goede verstandhouding blijven,
dat ze nooit uit wraakzucht voor de verzoeking bezweken om

door bepaalde veranderingen een tekst onzedelijk of kettersch te maken, wat o.m. eens ten nadeele van Erasmus gebeurde. Verder deelt Douglas M. Mc Murtrie nog interessante bijzonderheden mede uit J. Moxon's *Mechanick Exercices* (London 1683) en uit J.C. Zeltner's *Correctorum in typographiis eruditorum centuria speciminis loco collocata* (Nürnberg 1716 en 1720), twee oude werken over hetzelfde onderwerp. De beroemde proeflezers bij de Aldi, bij Froben, bij de Estienne's en bij Plantin worden even vermeld en het bekende Latijnsche gedicht, waarin Kiliaan de proeflezers verdedigt tegen de onverdiende aanvallen van auteurs, wordt ook even besproken. Aan de hand van G.A. Crapelet's *Etudes pratiques et littéraires sur la Typographie* (Parijs 1837) bespreekt Douglas C. Mc Murtrie dan de wettelijke regeling van het proeflezen in Frankrijk.

M.S.

Tijdschriften. - revues.

Van 15 October 1922 af werd de uitgave van de door den E.H. Goetschalckx gestichte *Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude Hertogdom Brabant* hernomen door den stichter met de medewerking van Dr. F. Prims. De nieuwe reeks laat echter de regionalistische omschrijving achterwege en is getiteld *Bijdragen tot de Geschiedenis.* Het tijdschrift verschijnt om de twee maanden, en gaf voor den eersten jaargang omtrent 500 blz. druk. Het is voor het oogenblik het eenige afgemeen-historisch tijdschrift, dat in Vlaamsch België verschijnt. In dezen jaargang (feitelijk den veertienden) wordt de monographische behandeling der parochiegeschiedenis van het bisdom Antwerpen, het levenswerk van den heer Goetschalckx, voortgezet, door zijne bijdragen over Contich en het Jaargetijdenboek der Kapelanen van O.L. Vrouwe kerk te Antwerpen.

Naast deze studies en publicaties van voorloopig locaal belang, wordt er heel wat plaats ingeruimd aan het overige gebied der geschiedkundige studie. Betreffende geestelijk leven, zijn daar de bijdragen van Ch. Caeymaex, *De Praalprediking in vreemde talen op onze kansels*, A. Carnoy, *Plaatsnamen in Frankrijk en België,* Dr. J. Laenen, *Het Iersch College te Antwerpen* en vooral de studie van Dr. Elias over *De Politici in de Zuidelijke Nederlanden.* Hij komt tot het besluit dat de scheldnaam *politicus* op het eind der XVIe eeuw en bij het begin der XVIIe eeuw niet gegeven werd aan eenig persoon met politieke ambities, maar wel aan de ‘athei’, aan al wie op eender welke wijze tegen de oude kerkelijke leer inging.

Over kerkelijke geschiedenis schrijven: A. Erens, *De Zending van Sonnius te Rome omtrent de Nieuwe Bisdommen* en A. Versteylen, *Cartae Parcenses,* een uitgave van door Magnet niet gedrukte documenten uit de XIIe en XIIIe eeuw.

Een goed deel beslaan ook de studies over economische geschiedenis, o.m. de bijdragen van F. Prims, *De oude geldwaarden, hunne sociaal-economische beteekenis, hunne herleiding.* Schrijver bestudeert de stand van het onderwerp en geeft wenken voor een degelijke solutie. Van denzelfden een belangrijk opstel over *Het Archief der Antwerpsche Ambachten* en de tekstpublicatie van de overeenkomst tusschen de Hanse en de stad Antwerpen rakende den bouw van het Oostersch Huis. D. Podevyn

schrijft over *De steengroeven van Afflighem,* en J.A. Goris over *Turksche kooplieden te Antwerpen in de XVIe eeuw.*

Over allermodernste geschiedenis handelt de studie van F. Verbouwe, zijnde eene *Bibliographie der Vlaamsche soldatenblaadjes (1914-1918).*

En om het initiatief én om den inhoud, zijn deze *Bijdragen* een alleszins verheugend verschijnsel te noemen. Aan de verzorging van den vorm en aan de correctie kon meer zorg besteed zijn. Het 'Overzicht van Tijdschriften', tot hiertoe zuiver analytisch geordend zal in het vervolg logisch ingedeeld worden. Het ware ook wenschelijk dat de tekstpublicaties op eenvormige wijze werden aangevat nl. volgens de 'Instructions pour la publication des textes historiques' van de 'Commission Royale d'Histoire.'

Dit zijn bemerkingen waarvan echter de uitgevers zelf kennis hebben en die dus hopelijk spoedig zullen verdwijnen.

J.A. GORIS.

* * *

De *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* (Jan. Febr. Maart 1923) bevatten vooreerst van J. Salsmans S.J. een korte maar zaakrijke karakteristiek van *Leonardus Lessius, een Vlaamsche geleerde uit de XVIe eeuw,* professor in de godgeleerdheid aan het studiehuis der Jezuieten te Leuven, geboren te Brecht in de Kempen, op 1 October 1554, en gestorven te Leuven op 15 Januari 1623. Leonart Leys, zooals zijn Vlaamsche naam luidde, stond in drukke betrekkingen met de beroemdheden van zijn tijd. Het meerendeel zijner boeken zag het licht te Antwerpen in de Plantijnsche drukkerij.

Een andere merkwaardige bijdrage is die van Dr L. Reypens S.J. over *de Bibliotheek van Pieter van Emmerick (1574-1625),* lid der abdij van Tongerloo, en achtereenvolgens pastoor te Tongerloo zelf, te Diest en te Tilburg. Het archief van Tongerloo bewaart een lijst van Emmerick's bibliotheek. Dit stuk wordt door Dr Reypens in zijn geheel uitgegeven, en de summair aangeduide werken zooveel mogelijk geïdentificeerd. Daaruit blijkt dat het 'het peil waarop in het begin der XVIIe eeuw de intellectueele en geestelijke voorbereiding stond tot de herderlijke bediening op het platteland of in de provinciestad, bij een knap Premonstratenser, eerbied afdwingt'. Tusschen de door Dr Reypens geïdentificeerde werken komen talrijke Antwerpsche, meer speciaal Plantijnsche drukken voor.

De *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* (7e série, tome I, 1e et 2e livr.) publiceeren van den heer F. Van Ortroy het begin van een hoogst interessante studie over den XVIe eeuwschen kartograaf Christiaan Sgrooten, wiens kaarten grootendeels gedrukt en uitgegeven werden te Antwerpen door Hieronymus Cock.

Het Julin^{r} van *Het Boek* opent met een geïllustreerd artikel van A.J.J. Delen, waarin hij de evolutie aantoont van de illustraties van *Le Chevalier délibéré* door Olivier de la Marche. De oorspronkelijke houtsneeplaten van den onbekenden, maar merkwaardigen Schiedamschen houtgraveur van 1486, werden in 1553 op een eigenaardige wijze geïnterpreteerd door den Antwerpenaar Arnold Nicolaï, voor de Spaansche uitgave van Jan Steelsius, en in 1591 een tweeden keer, maar ditmaal op koper door den Mechelaar Pieter van der Borcht voor de uitgave van Jan Moretus.

Un voyage princier en Belgique au XVIIe *siècle* is de titel van een hoogst interessant artikel van Joseph Cuvelier in het *Bulletin officiel du Touring Club de Belgique* (XXIXe année, n^{r} 18, 15 sept. 1923). Schrijver trekt er de aandacht op

een handschrift berustend op het Archief te Florence (het n^{r} LVII van de *Carte Strozziane*), zijnde het reisverhaal van Cosmo di Medici in 1667, in de Nederlanden. - Op 22 Januari 1668 voer hij de Schelde op naar Antwerpen waar hij rond 7 uur 's avonds aankwam: 'Au débarcadère, Cosme est attendu à la lumière des torches par trois ou quatres carosses, envoyés par le colonel Alamani, un officier Italien au service de l'Espagne dans les Pays-Bas, et le marquis Stefano Spinola, l'agent diplomatique de la Toscane à Bruxelles. Le marquis de Castel-Rodrigo, gouverneur des Pays-Bas, avait donné l'ordre de laisser ouverte la porte par laquelle le prince devait entrer dans la ville. Il fut conduit aussitôt à son logis l'Hôtel de l'Ours, situé place de Meir. L'architecture des maisons, différente de celle de la Hollande, attire immédiatement son attention. Encore le même soir il est complimenté par les bourgmestres. Cette attention aussi offrait un contraste avec l'accueil - au demeurant très enthousiaste - qui lui avait été reservé dans les Provinces du Nord. Mais il ne faut pas oublier qu'en Belgique, ce prince catholique se trouvait dans un pays catholique et il n'y a rien d'étonnant à ce que grands et petits lui aient témoigné ici une déférence et des marques de respect dont les autorités protestantes avaient été beaucoup moins prodigues.

Cosme ne passa à Anvers qu'un seul jour. Ils se borna à visiter l'église Saint-Ignace avec le Collège des Jésuites y attenant, le magasin d'un orfèvre, la cathédrale et l'imprimerie de Balthazar Moretus. L'après-midi, il reçut la visite de l'évêque et de Don Ferdinando de Solis, gouverneur de la ville. L'auguste voyageur a beau nommer Anvers 'per la piu bella di quelle parti', il ne pouvait pas ne pas avoir remarqué le contraste entre les rives désormais désertes de l'Escaut et la grouillante activité des bords de l'Y.

Voici, au surplus, ce que l'on trouve dans le récit au sujet d'Anvers: 'Cette très belle ville est un peu moins grande qu'Amsterdam; il s'y trouve des églises très belles et superbes d'architecture, et elles sont catholiques, - cette ville étant la première depuis longtemps que nous ayons trouvée catholique - et il y a quarante trés beaux ponts de pierre. La cathédrale est de marbre sculpté[1)], de belle et singulière architecture, avec des autels assez riches et des peintures, et tout le pavement est de marbre. Celle de Saint-Dominique est sur le format de Santa Maria Novella, mais tout entourée de stalles de noyer sculpté alternant avec les confessionnaux, et au-dessus se trouve une grande quantité de tableaux anciens et modernes. Les autres églises, del Carmine, de Saint-François de Paul, des chanoines réguliers, des Pères Capucins et de Saint-Augustin sont toutes belles et grandes; mais celle des Jésuites les surpasse toutes de beaucoup, ayant une façade sur trois côtés, qui forme l'enclos du cloître, tout en marbre, avec statues et bas-reliefs très riches, et à l'intérieur, selon la coutume desdits Pères, l'église est élégante et propre, avec des autels et des ornements d'argent superbes. Le couvent est assez beau et grand et contient un très grand nombre d'étudiants.

Les rues de la ville sont larges, droites et assez longues, toutes pavées et propres; les places vastes et les maisons d'architecture gracieuse. Il y a une très belle forteresse et toute la ville est entourée d'un gros et large bastion, planté de six rangées d'arbres très gros; les carrosses circulent entre les arbres et cette promenade

1) Ceci est plutôt inexact; le voyageur a pris pour du marbre nos belles pierres blanches du pays.

fait le tour de la ville, avec un fossé d'eau claire, bien profond et très large, pour la sécurité du bétail.

On dit que, quand on veut, on peut inonder tous le pays à quatre milles à l'entour, mais ce serait au détriment de la ville.

La population est très polie et les femmes y sont assez grandes et fort belles; toutes travaillent pour la plus grande partie des dentelles de Flandre, dont il y a de très belles boutiques.

La place de la Seigneurie est très grande et entourée de boutiques, d'orfèvres pour la plupart et par un palais assez magnifique, partie en marbre et en pierre lisse, partie en bossage, orné à l'intérieur d'un assez grand nombre de tableaux et die riches tentures.

Le vivre n'y est pas une chose chère, et on y trouve le nécessaire en abondance. La viande de veau vaut environ 9 sous la livre de notre poids et monnaie; et le mouton, le boeuf, le porc et d'autres viandes 8 sous; un chapon 3 lires, un pigeon 1 lire et un gros poulet 1 lire 15 sous. Il y a une grande quantité de lapins et ceux-ci valent au plus 1 lire 15 sous pièce; mais il n'y a pas de petit gibier, comme grives et ortolans; on y trouve seulement des alouettes, qui valent *4 crazie* pièce. On y voit peu de fruits et de légumes, à l'exception du chou rouge, dont on fait de la salade, et on y a des céleris et des choux fleurs en quantité. On y trouve du sucre en pain bien plus beau que celui de Venise et valant 1 lire 8 sous la livre.'

Bulletijn van de verkoopprijzen van oude Antwerpsche drukken, onder redactie van
Bulletin des prix de vente d'anciennes impressions anversoises, sous la rédaction de
M. Sabbe, J. Eelen & A.J.J. Delen.

Beleefd verzoeken wij de heeren boekhandelaars van hier en elders ons regelmatig hunne catalogen te doen geworden.

Nous prions MM. les libraires du pays et de l'étranger de nous faire parvenir régulièrement leurs catalogues.

ALBERT DE TAVERNIER (fils).

Rempart Ste Cathérine, 54, Anvers. - N° 46. Octobre 1923.

448. **Spafatensis.** (M. Mar.) - Dictorum factorumque memorabilium. Libri sex. Antv. Ap. Joh. Foulerum, 1577, in 8° Dem. rel. v. mod.
Fr. 10. -

LIBRAIRIE LUCIEN PETITOT.

91, Rue de Richelieu, Paris (2e). - N$_o$ 10, 5e année.

N$_o$ 4. **Alciat.** - Omnia Andreae Alciati Emblemata, adjectis commentariis et scholiis.... per Claudium Minoem. Antverpiae, ex officina Christ. Plantini, 1574, in-16°, veau marbr. (Rei. anc.)
Fr. 30. -

33. **Barclay** (**J.**). - Les aventures d'Euphormion, histoire satirique. Anvers, chez les heritiers de Plantin, 1711, 3 vol. in 12, veau brun,-dos orné (Rel. anc.)
Fr. 50. -
Fausse impression plantinienne.

231. **Explication** de la généalogie du très invincible, et très puissant monarque Henry IIII, de ce nom.... le tout tiré des histoires, tant latines, que françoises, italiennes..., par Joseph Texère. A Paris, chez Gilles Beys, 1595, in 8° veau brun, dos orné, tr. marbré (Reliure)
Fr. 50. -

305. **Hugo** (Herm.). - Pia Desideria, emblematis, Elegiis et affectibus S.S. Patrum illustrata, authore Hermano Hugone Antverpiae, typis Henrici Aertssenii, 1628, in-16°, mar. noir, jans. (Reliure ancienne)

Fr. 90, -

534. **Raulin** (Jean). - R.P. Joannis Raulin ordinis Cluniacensis sacrae theol. Professoris Itinerarium Paradisi, continens sermones de poenitentia et ejus partibus, scilicet. contritione, confessione satisfactione ac oratione. Adjuncti sunt ejusdem R. Patris sermones de matrimonis et viduitate. Antverpiae, apud. G. Bellerum, 1612, in-4° à 2 col. mar. olive, 3 fil., dor., milieux armoriés. dos orné et chiff., tr. dor. (Rel. anc.)
Fr. 280. -

LIBRAIRIE CH. BOSSE.

16-18, rue de l'Ancienne Comédie (Paris, VIe) - N° 346 août 1923.

6832. **Lipse** (Juste). - Justi Lipsi, de Cruce, libri tres. Antv. ex off. Plantiniana, 1606, in-4°, cart. Bradel, papier marbr. cl.
Fr. 20. -

LUCIEN GOUGY.

5, Quai de Conti, Paris. - N° 382 Septembre 1923

489. **Hugonus** (Herm.). - De militia equestri antiqua et nova. Antverpiae, B. Moretus 1630, in-fol., figures, veau (Rel. anc.)
Fr. 50. -

506. **Iamotius** (Fredericus). - Medici bethunensis, varia poemata graeca et latina. Antverpiae, ex officina Plantiniana, 1593, pet. in-4°, demi rel. veau marb. (Rel. mod.)
Fr. 20. -

619. **Lipsius** (Justus). - Opera omnia quae ad criticam proprie spectant, quibus accessit Electorum liber II, novus nec ante editus. - Saturnalium sermonum libri II, qui de gladiatoribus. - De Amphitheatro liber. - De Constantia libri II. Antverpiae, Chr. Plantinus, 1585, 4 ouv. en 1 vol., pet. in-4°, planches, vélin (Rel. ancienne).
Fr. 100. -

LIBRAIRIE HENRI LECLERC, L. GIRAUD-BADIN.

219, Rue Saint-Honoré, Paris. - n° 2, 1923.

730. **Texeira** (Le R.P. Joseph.) - Exegesis genealogica, sive Explicatio orboris gentilitiae invictissimi ac potentissimi Galliarum Regis Henrici ejus nominis IIII... Lugduni Batav., ex off. Plantiniana, 1592, in-4° vélin souple (Rel. de l'époque).
Fr. 45. -

CYRNOS - OFFICE.

27, Rue Gioffredo, Nicc)A.-M.) - Octobre 1923.

596. **Vegetius** (Flav.) - De Re Militari, libri IV, post omnes omnium editiones ope veterum librorum correcti a Godelscalco Stewechio... Lugduni-Batavorum ex. off. Piantiniana (Fr. Raphelengium), 1592, in-8° vélin à recouv.
Fr. 40. -

A LA SORBONNE.

33, Rue Gioffredo, Nice (France). - n° 4. août 1923.

310. **Sénèque. -** L. Annae Senecae, philosophi opera quae extant omina a Justo Lipsio emendata et Scholis illustrata. Editio tertia atque ab ultima Lipsi manu. Antverpiae, Plantiniana. Balthazar Moreti 1632. Gros in-fol, titre illustré, deux portraits h.t. de Sénèque. Plein vélin, ornements estampés et dorés sur plats et dos
Fr. 180. -

MARTINUS NYHOFF.

9, Lange Voorhout, La Haye. - n° 491.

9. **Abjuration du roi d'Espagne par les Pays-Bas. -** Placcaert vande statê generael van de gheunieerde Nederlanden, byden welcken... men verclaert den Coninck van Spaegnien vervallen van de overheyt ende heerschappye van dese voors. Nederlanden. Leyden, Ch. Silvius 1581. 24 pp. 4to cart
Fl. 100. -

284. **Dole, F.L. de,** Le miroir du pecheur poenitent ou explication du miserere Psalm. 50 de David, Av meditat. Louvain H. Haestens, 1627. Av. titre gravé et 24 grav. en taille douce p.c. Galle d'après Nie. van der Horst, concernant la vie et la passion de Jésus-Christ. pet. in-8 vel. souple. tr. d'or
Fl. 35. -

253. **Historie** van de vier vroome ridders genaemd de vier hems-kinderen, Reynout en syne broeders. Antw., J.H. Heyliger. (v. 1795) Av. grav. s. bois sur le titre et dans le texte. 4to br.
Fl. 20. -

356. **Historie, De,** van den ouden en den jongen Tobias. Noch de historie van de kloekheyd der weduwe Judith... der vrouwe Suzanna... van de koninginne Esther. Antw. P.J. Rymers, (v. 1775) \v. de petites grav. s. bois sur 1e titre et dans le texte et 2 grandes sur le dernier f. 4to br.
Fl. 20. -

357. **Historie, De Schoone,** van Julius Caesar en de Romeynen, hoe sy dese Nederlanden eerst gewonnen en daer naer verloren hebben. Verm. m. den levens-loop van Julius Caesar en beschr. van de Nederlanden, en van de zeden der inwoonders. Antw., J.H. Heyliger, (v. 1795) Av. grav. s. bois sur le titre et dans le texte 4to br.
Fl. 20. -

359. **Historie, Die waerachtige,** en een seer wonderlijcke van Marike van Nieumeghem... Antw., W. Vorsterman, (v. 1518), (s' Grav. 1904) Av. gr. s. bois. 8 vo. cart. - Epuisé
Fl. 7,50

361. **Historie, Een schoone,** van Valentijn en Oursson den wilden-man, zoônen van Alexander Keyser van Konstantinopelen. Antw., J.H. Heyliger, (v. 1795). Av. gr. s. bois sur le titre. 4to. br.
Fl. 20. -

365. **Reynaert den Vos,** ofte het oordeel der dieren in het welk door koning Lion en syne heeren, de schalkheyd van Reynaert den Vos word ondersocht. Antw. J.N. Vinck, (2e moitié du 18e siècle) Av. gr. s. bois sur le titre et dans le texte. 4to. br.
Fl. 15. -

367. **Sack der consten, Den.**- U. h. Ital. ende Frans overgheset, tot vermakinge van alle sware geesten. Met eenige remedien voor de menschen ende beesten. Antwerpen H. Verdussen, 1712. Av. gr. s bois sur le titre 4o cart.
Fl. 25. -

448. **Olaus Magnus.** - Historia de gentibus septentrionalibus. Antverpiae, Chr. Plantin, 1558. Av. de nombr. pet. gr. s. bois. pet. in-8 vo, peau de truie estampée.
Fl. 80. -

461. **Gallaeus, Th.** - Illustrium imaginas, ex antiquis marmoribus, nomismatibus, et gemmis expressae. Quae extant Romae, maior pars apud Fulvium Ursinum. Ed. 2a auctior et c. J. Fabri commentairio. C. Append. Antv., Plantin, 1606. Av. titre gravé et (151 + 17 =) 168 portraits p. Th. Galle, 4° veau fauve
Fl. 30. -

462. **Goltzius, H.** - Los vivos retrados de todos los Emperadores, desde Julio Cesar basta il Emperador Carlos V y Don Fernando su hermano, sacados de las mas antiguas monedas etc. Anvers, E. Copenio, 1560. Av. titre gravé et 155 grands médaillons, gravés s. cuivre, dont 141 contiennent des portraits en bistre, fol. velin.
Fl. 50. -

498. **Sambucus, J.** - Icones veteram aliquot, acrecentium medicorum philosophorumque elegiolis suis editae. Antv. Chr. Plantin, 1574. Titre richement gravé et 66 (au lieu de 67) portraits p. P. van der Borcht, fol. br.
Fl. 125. -

478. **Seneca L.A., y Lopez de Mendoça.** - Proverbios y sententias. Glos. p. P. Diaz de Toledo. Anvers, I. Steelsio, 1552. pet. in 8 vo. sans rel.
Fl. 35. -

JAMES RIMELL & SON.

53, Shaftesbury Avenue, London W.I. - N° 262.

779. Hebraea, Chaldaea, Graece, et Latinni Nomina Virorum, Mulierum, Populorum, Idolorum, Urbium, etc., etc. 24° old vellum. Ex officina C. Plantini, 1565
Sh. 18/6

1048. **Verstegan (Rd.)** - Restitution of Decayed Intelligence in Antiquities, concerning the most noble and renowned English nation, dedicated unto the King's most excellent majestic, sin. 4°, calf, with stamped arms of King James I on sides, neatly rebacked
£ 4 - 4 S.
Printed at Antwerp by R. Bruney, 1605.

MESSRS. ELLIS.

29, New Bond street, London, W.I. - N° 215.

71. **Erasmus.** - Rhenanus (Beatus), Ad Imperatorem Caes. Carolum V. Pium. Felicem, Augustum, Epistola: vitam Des. Erasmi Roterodami describens. Antverpiae, Apud Joannem Steelsium, 1540. Sm. 8 vo. woodcut border to title in to style of Holbein, vellum, gilt edges, by Riviere.
£ 3 - 3 S

169. **Stradanus** (Joannes). - Venationes Ferarum, Avium, Piscium, Pugnae Bestiariorum: & mutuae Bestiarum. Editae Ioanne Gallaeo: Carmine illustratae a C. Kiliano Dufflaeo. Antverpiae. (s.a., circa 1580.) Oblong folio, engraved title and 102 plates of Hunting, Fowling, etc., by J. Collaert, C. Galle, and C. de Mallery, after Stradanus, half morocco. There should be 104 plates, but numbers 93 and 102 are wanting in this copy.
£ 4 - 10 S

222. **Dodoens** (Rembert). - A Nieuwe herball, or Historie of Plantes: wherein is bontayned the whole discourse and perfect description of all sortes of Herbes and Plantes: their divers & sundry kindes: their straunge Figures, Fashions and Shapes: their Names, Natures, Operations, and Vertues: and that not onely of those whiche are here growyng in this our Countrie of England, but of all others also of forayne Realmes, commonly used in Physicke. Now first translated out of French into English, by Henry Lyte Esquyer. Imprinted at Antwerpe, by me Henry Loe Bookeprinter, and are to be solde at London in Powels Churchyarde, by Gerarde Dewes, 1578. Sm. folio, Black Letter. First Edition, title within emblematic border, with the arms of the translator on verso, portrait of Dodoens, 870 woodcuts of plants, and printer's device on last leaf, calf neat
£ 25. -

MAGGS BROS.

34 & 35, Conduit St. London. W. n° 434.

619. **Antonis a Burgundia.** - Mundi Lapis Lydius sive Vanitas per Veritatem Falsi accusata & convicta. Antverp, 1639.
With engraved title and numerous finely engraved emblematic plates, chiefly of interiors and other scenes of the Middle Ages. 4to, original vellum
£ 3 - 10 s.

637. **Haechtanus.** - Mikrokosmos. Parvus Mundus. Antverp. Gerard de Jode, 1579.
With numerous emblematical engravings.
4to, calf, inside dentelles, g.e.
£. **1 - 16 s.**

638. **Hensbergh** (V). - Miracula et Beneficia S.S. Rosario Virginis Maris Devotis. Antverp. Plantin, 1610. (Text in Dutch, with Latin verses beneath the plates.)
With 15 magnificently engraved plates, relating to the Rosary and miracles performed by it, engraved by Theodore Galle.
Small 4to, original vellum
£. **3 - 3 s.**

642. **Hugo** (Hermann) - Pia Desidaria Emblemates Elegiis & affectibus S.S. Patrum illustrata. Antverp, 1624.
Engraved title, dedicatory Arms of Urban VIII and 46 copperplate engravings of Emblems by Bolswert.
The First Edition. Small 8vo, full calf, gilt, g.e.
£. **2 - 2 s.**

643. **Hugo** (H). - Pia Desideria Emblemates... sculpsit Christophorus à Sichem pro. P.I.P. Antverp, 1628.
Woodcut title, dedicatory Arms of Urban VIII, 46 emblems engraved on wood by Sichem, and 15 brilliant tail-pieces in oval.
Small 8vo, half calf
₪. **1 - 10 s.**

650 **Sambucus** (J.) - Emblemata. Cum aliquot nummis antiqui operis. Antverp. Christ. Plantin, 1564.
Italic letter, with 167 finely cut emblems (mostly scenes and human figures) (besides the title and the portrait) within ornamental borders, and 40 large medaillons at end
8vo, original calf with gilt centre ornament (rebacked).
£. **3 - 3 s.**

655. **Vaenius** (Otho). - Amorum Emblemata Figuris Aeneis Incisa. Antverp. Venalia apud auctorem, 1608.
With numerous finely engraved emblems, in each of which a cupid figures.
Oblong 8 vo, original vellum
£. **2 - 10 s.**

660. **Witney** (Geffrey). - A Choice of Emblems, and other Devises, (in English verse) for the most parte gathered out of sundrie writers, Englished and Moralized: a worke adorned with varietie of matter, both pleasant and profitable. Imprinted at Leyden, in the house of Christopher Plantyn bij Francis Raphelengius, 1586.
Very numerous wood engravings within ornamental borders, and with the large woodcut of Leicester arms on reverse of title
£. **26. -**

JOSEPH BAER & Co.
6, Hochstrasse, Frankfurt, a/M.

601. **Pepli fragmentum** sive Heroum Homericorum epitaphia. Gr. et lat. rec., ill. G. Canter. Ed. II Antverp., Plantin, 1571. - Angebdn,: Canteri, G. Novarum lectt. 11, VIII. Ed. III. auct. Ejusd. De ratione emendandi Graecos auctores syntagma. = 2 part. Antwerp., Ch. Plantin, 1571. - Ejusd. Varier. lectt. 11, II. 1b. 1574 8°. In 1 Hprgtbd.

Fr. Suisses 15. -

922 a. **Diogenes Laertius**. - De vita et moribus philosophorum 11. X.F. Ambrosio post I. Sambuci editionem (lat.) interpi. - Eunapius Sardianus, De vitis philosophorum et sophistarum. (Lat.) interpr. H. Junio. - Hesychius Miles., De iis qui eruditionis fama claruere liber. (Lat.) interpr. H. Junio. Lugd. Bat., ex officina Plantiniana, ap. Fr. Raphelengium, 1596, in - 12, dérelié. Taché d'eau.
Fr. Suisses 2. -

930. **Dionysius Alexandrinus** (Perieget.). - Gr. et lat. interpr. A. Papio. - Musaei Hero et Leander, eodem interpr. Antverpiae, Plantin 1575. in-8° d. - veau. Nom sur le titre
Fr. Suisses 12. -

993. **Euripides. -** Tragoediae XIX. (Gr.) ed., ill. G. Canter. Antverp., Plantin, 1571. 16° Pbd.
Fr. Suisses 6. -

2107. **Polybius. -** Ex libris Polibii Megalop. selecta de legationibus et alia.... Nunc prim. ed. Ex bibliotheca F. Ursini Antverp., Chr. Plantin, 1582. 4° Prgt. Selten.
Fr. Suisses 10. -

2344. **Stobaeus. -** Eclogarum libri II, quor. prior. physicas, posterior ethicas complectitur. Gr. et lat. interpr. Gu. Cantero. Unac. G. Gemisti Plethonis de rebus Peloponnes. et libro de virtutibus. Ex. bibl. J. Sambuci. Antv. Plantin 1575, in - fol. vélin.
Fr. Suisses 40. -

KARL W. HIERSEMANN.

Köningstr. 29, Leipzig. - N° 525.

155. **Aduertentie** vande weerde van eenighe Silvere specien verclaert billoen, ten eynde een yeghelyck de selve mach kennen ende hem niet en late bedrieghen door eenighe Verdruckers vande gemeynte, die de selve in dese landen brenghen etc.... Grossfolioblatt mit 42 doppelseitigen Münzabbildgn. in Holzschn. Antwerpen, Verdussen, 1646. Seltener Druck.
Fr. Suisses 5. -

314. **Ordonnantie** des Coninghs op het General reglement van syne Munte. M. meer dan 300 kopies van munte. 4. Antwerpen, H. Verdussen. 1633. Pappbd. 54 Bll.
Fr. Suisses 30. -

187. **Chifletius,** J.J., Anastasi Childerici I. Francorum regis, sive thesaurus sepulchralis Tornaci Nerviorum effossus et commentario illustratus. Mit Titelvign, 1 Taf. u. zahb. Textabb. (auch Münzen). 4. Antverpiae, Off. Plantin, 1655. Pergamentbd.
Fr. Suisses 25. -

JEAN SCHEMIT.

52, rue Laffite, Paris. - N° 98.

1687. **Bruyn** (Abraham de). - Exhibemus hoc libello Ramanie Pontificis, Episcoporum, Monachorum aliorvmque sacerdotem imagines. Joos de Bosscher Exudebat, s. 1. (Antverpiae), 1581, in-fol. obl. velin blanc.
Fr. 60. -

1812. **Bochius** (J.) - Historica Narratio profectionnis et inaugurationis Serenissimorum Belgii Principum Alberti et Isabellae Austriae Archiducum et eorum optatissimi in Belgium Adventus rerumque gestarum et memorabilium, Gratulationum, Apparatum et Spectaculorum in ipsorum susceptione et inauguratione hactenus editorum accurata descriptio. Auctore Joanne Bochio. Antverpiae, Ex officina Plantiniana, apud Johannem Moretum, 1602, in-fol. vel. blanc ant. 32 gravures dont les principales sont de Pierre van der Borcht d'Anvers
Fr. 300. -

PIERRE GODEFROY.

51, Boul^{d} St Michel, Paris (5e) - N° 25

814. **Silius Italicus.** - De bello punico
Ex officina Plantiniana. 1610, in - 32 relié parchemin (reliure ancienne)
Fr. 15. -

L'ART ANCIEN S.A.

Lugano, (Suisse). - Bulletin IX.

2700. **Apianus,** Petrus et **Gemma,** Frisius. - Cosmographia sive descriptio universi orbis, iam demum integritatis suae restituta. Adiecti sunt alij, tum Gemmae Frisij, tum aliorum auctorum eius argumenti tractatus ac libelli varij. 8 leaves, 478 pp, and 1 leaf. With folding-plate showing fine woodcut map of the world and numerous large and small astronomical woodcuts and diagrams. four of which have movable parts. 4 to. Vellum. Antverp. Jo. Bellerus, 1854.
Fr. Suisses 120. -

[Nummer 4]

De inneming van Antwerpen in 1585, in een Italiaansch heldendicht bezongen.

‘Anversa conquistata’ luidt de titel van het boekje; de schrijver is Fortuniano Sanvitali delli conti di Sala. Hij draagt zijn werk op aan den Kardinaal Farnese, zoon van Alexander Farnese, den held van zijn epos; het titelvignet geeft een wapenschild met lelies, gekroond met een kardinaalshoed. Daaronder uitgever en jaar: In Parma, Appresso Erasmo Viothi. MDCIX. Dit laatste staat nog eens gelijkluidend aan het einde, met een drukkers- of uitgeversmerk, waarop een eenhoorn in een landschap. Verder heeft het boekje eenige houtsneeinitialen en een paar vignetjes. Het is gebonden in een slappen perkament-omslag met gouden fileten, en is op de snede verguld. Een prachtexemplaar dus, dat echter veel van zijne waardigheid verloren heeft door vlekken in het perkament, slijtage, en het verlies van de sluitlinten. Het boekje zelf is volkomen gaaf bewaard; het titelvignet is niet juist verfraaid door slordig kleuren; rood op den kardinaalshoed en de engeltjes die hem dragen, donkergroen op de kwasten en op de vleugels van de satyrfiguren die ter zijde het schild versieren.

Het boekje heeft op de keerzijde van den titel een volledig stel kerkelijke goedkeuringen: twee attestaties van fr. Ludovicus de Genua Lector atque Vicarius S. Officii Parmae, en f. Clemens Gerardinus de Parma Carmelita. Op grond daarvan toestemming tot den druk, van fr. Jo. Maria de Arrighis Soncin. Inq. Parm. Eindelijk het imprimatur, weer geteekend met twee namen: Franciscus Stirpus vic. Generalis, en Fulg. Lut. Auditor.

Het volgende blad brengt de opdracht, gedateerd ‘Di Parma l'Ottava di S. Pietro 1609’. Een sonnet ook tot Kardinaal Farnese gericht, volgt, en daarna eene mededeeling aan den lezer. Behalve nederigheidsbetuigingen, waaronder de oproep van een grooter dichter om deze rijke stof waardiger te behandelen, vinden we, vooral in het laatste stuk iets over den dichter en zijn werk. Hij heeft vroeger de Auuenimenti di Arianna en Caterina Martire gedicht, en wel, als ik goed lees, in ‘ottaua rima’, en nu meent hij zich te moeten verontschuldigen, dat hij nu van dezen gebruikelijken vorm afwijkt en rijmlooze verzen schrijft, waarmede hij het voorbeeld volgt van Giorgio Trissino, dichter van ‘Italia liberata’. En wat stijl betreft, heeft hij den helderen en eenvoudigen

stijl (dilucido) verkozen boven den hoogdravenden (magnifico). De dichter heeft een lofdicht op het geheele huis Farnese willen geven, met de verovering van Antwerpen als middelpunt van de voorstelling. In een opmerkenswaardige opgaaf van de ‘cose più notabili’ die het voorwerk besluit, vinden we dan ook verschillende episoden aangewezen, waarin Karel V, Maria echtgenoote van Alessandro, Margarita zijne moeder, Duca Ottavio et Alessandro Cardinale Farnese, Fabio Farnese, Duca Ranuccio Farnese bezongen worden. Kardinaal Odoardo vindt zijne plaats in het begin en het slot. Van Koning Filips II vinden we uitdrukkelijk vermeld ‘sua pietà nel perdonare altrui’.

De inneming van Antwerpen is echter het onderwerp, waarom alles gegroepeerd is. Vijf zangen vormen het gedicht, elk heeft een *argomento* in een enkelen versregel; onder elkander gezet geven ze een zeer kort overzicht van den geheelen inhoud.

1. Ad Anversa s'accampa il Duce intorno.
2. Vien fatto il Ponte, e da nemici è rotto.
3. Al Contradico è vinto il Belga, e cede.
4. S'arende Anversa al vincitor Farnese.
5. Con ricchi doni entra in Anversa il Prence.

De aanhef is eene navolging naar den apocryphen aanhef van de Aeneis: Ille ego qui quondam, etc. De dichter die vroeger de maagdelijke bruid van Christus heeft bezongen, gordt zich aan om de wapenfeiten van Farnese te verheerlijken en roept daartoe de hulp in van de Muse.

> Quell' io, che in sacri affettuosi carmi
> La Vergine cantai di Christo Sposa,
> La cui salma portar gli Angeli à Sina:
> A dir m'accingo del FARNESE invitto
> L'armi, che conquistar la forte Anversa.
> MUSA, dammi al soggetto egual lo stile.

Dan spreekt hij kardinaal Odoardo toe, en verplaatst den lezer naar de Nederlanden, Fiandra, waar Alessandro reeds zeven jaren de teugels van het bewind voert, reeds duizend slagorden der rebellen heeft vernietigd en vele steden tot gehoorzaamheid gebracht. De held is te Doornik, en heeft daar een nachtelijk visioen. Zijn grootvader Karel V staat voor hem en spreekt hem toe.

Conosci l'Avo tuo, son CARLO QUINTO
A la cui mortai gloria il cielo amico
Per loco dare un Mondo al Mondo aggiunse.

Hij is een bode des hemels en voorspelt hem de overwinning, ondanks den tegenstand der machten van de hel.

Và, vedi e vinci, e con le tue vittorie,
Di cui fia tromba la verace fama,
Te stesso inalza, e la real tua Prole.
Detto cosi l'Imperator s'immerse
Ne la sua nube, e 'n un con lei partio.

Daar intusschen ook een bode is aangekomen, wiens bericht de kansen niet al te ongunstig deed schijnen, deelt hij zijn aanvalsplan in den morgen aan den krijgsraad mede.

Mentre rivolgo in me l'alto pensiero
Gran tempo havuto d'acquistare Anversa,
Nuncio fedel da la cittade uscito
Frà molte cose, ond'avisommi, ei disse,
Che molti sono i diffensor: ma sono
Tutti frà lor discordi, e senza capo,
Che sia di Marte ne gli affari esperto.

Hij bespreekt verder de genomen maatregelen die geschikt schijnen om tot een goeden uitslag te leiden, en draaft dan wel heel hard vooruit, met te veronderstellen, dat na de inneming van Antwerpen Zeeland en Holland gemakkelijk zullen volgen, en Engeland zal bedreigd worden.

Come poi soggiogata Anversa fia
Con la fertile Holanda, la Zelanda
In poter nostro facilmente hauremo,
E l'armi Ispane temerà l'Inglese.

Bijval volgt, eene wapenschouwing wordt gehouden, de opmarsch begint, de verschillende troepen worden opgenoemd, en een reeks van stellingen om de stad wordt bezet.

A forza prende per istrada il Duce
D'*Amore* il forte, et altri forti appresso,
Giuntosi à vista de la ricca Anversa

In *Bevereno* il gran FARNESE alloggia,
Quivi pon la sua sede. A l'altre genti
In *Strabuch*, e in *Callô* le stanze assegna.

Dan neemt de veldheer de stad in oogenschouw, de trotsche stad, die zich spiegelt en baadt in den stroom, en als een gespannen boog haar trotsche muren hemelwaarts verheft, de onneembare omwalling met haar reeks van zware bolwerken.

Colà s'invia dove à le stelle inalza
(D'arco teso in sembianza) alteramente
Le grosse mura la Città superba
In riva al fiume, in cui si specchia e bagna:
Gran baloardi, e molti à lei fan cinto,
E muro inespugnabile d'intorno.

De manschappen worden met kracht aan de noodige werken gezet: verschansing, plaatsing van het geschut, strooptochten om voorraden bijeen te brengen, afsnijding van toevoer aan den vijand. Maar ook de vijand is rusteloos werkzaam, de muren worden krachtig bezet en met geschut voorzien, uitvallen verontrusten de belegeraars, dijken worden doorgestoken en land onder water gezet. Zoo wordt de strijd langen tijd onbeslist gevoerd; de geheele eerste zang is verder aan die beschrijving gewijd.

Met geweld was de stad niet te nemen. De tweede zang beschrijft de verdere belegeringswerken, de gegraven rivierarm, Parma genoemd, en de schipbrug die de Scheldeoevers verbindt en den toevoer aan de ingesloten stad afsnijdt. De dichter volgt hier weer de klassieke voorbeelden, het kanaal wordt vergeleken met het werk van Marius, die de soldaten een kanaal liet graven van de Rhône naar de zee, en voor de brug wordt de Tiberbrug in den oorlog tegen Sulla in de herinnering geroepen, en ook de Rijnbrug van Caesar. En voor hetgeen van wege den vijand geschiedt, komt een grooter apparaat te hulp; de vorst van de Hel spreekt zijne helpers toe om het volk in de groote stad aan de Schelde, dat hem zoo trouw dient, bij te springen: als die stad valt, zal zeker ook Holland en Zeeland, en ook het groote eiland in den Oceaan, waar de machten der duisternis aan de Theems heerschen, verloren gaan; het kind in de stal tusschen twee dieren geboren zal onbeperkt heerschen, en hem zal geene macht overblijven.

Non sol colà sarebbe il nostro culto
Negletto. e vile: ma dopo non molto,
(Ben io 'l preveggo di lontano ahi lasso)
l'Holanda, e la Zelanda, et (quel, ch'è peggio,
E di perdita ancora assai più grave)
L'Isola vasta à l'Oceano in grembo.
Là doue sù l'Tamigi un Regno abbiamo,
Fariansi fide, e tributarie, e serue
Di lui, che pur frà duo animai sù 'l fieno
Nascendo, il fien per culla, e rozi panni
Hebbe per fasce. Ed Io, io che dal Cielo
Vegno, rimarró qui d'Imperio privo?

Daarna brengt de dichter ons in de belegerde stad, waar de afnijding van den toevoer en het bericht, dat Brussel zich heeft overgegeven, een oproerige stemming heeft veroorzaakt. Hij schildert Aldegonda, die in zorgen den nacht doorwaakt, maar des morgens, met vastberaden gelaat,

con sereno volto
Celando pur sotto contrario manto
Del periglioso irreparabil danno
Il timore, e la morte homai presente,

zijn mannen tot volhouden vermaant. Wat zou het leven zijn zonder het behoud van de reeds gewonnen vrijheid?

Ma già pensar non vó, che voi crediate,
Che danno ei sia minore ad homo sciolto
Menar in servitù spiacente i giorni,
Ch' una volta per sempre havendo scosso
Il giogo de gli Ispani (ai troppo duro)
Conservar fino à l'ultimo di vita
La bella libertate, in cui si vive
Sol vera vita.

En dan schildert hij den ingenieur, ‘un novo Epeo’ die het middel beraamt om de brug te vernielen. De muze wordt opnieuw aangeroepen voor de beschrijving van de helsche schepen. De uittocht van de schepen wordt beschreven. de nuttelooze pogingen om den geheimzinnigen aanval af te weren, en de vreeselijke ontploffing. Hiervoor weet de dichter geene vergelijking te vinden.

Qual impeto si altier. qual sia rimbombo
Simil non só trovar: ne giù dal Cielo
Si ruuinoso, e strepitante scende
Il folgore frà noi; bombo d'Inferno
Al rimbombo d'Inferno è solo eguale.

Als door een wonder blijft de veldheer zelf ongedeerd; men schrijft dit toe aan de voorbede van een goede geest, zijn overleden echtgenoote Maria. Hem beschut het hemelsche schild, terwijl op de brug de vernieling woedt.

Mentre su 'l Ponte gran tempesta, e densa
Di sassi piove. e d'infocati globi,
Il fiume al Ciel s'inalza; in parti cento
La catena si rompe, il Ponte ed ecco
Si frange, e cade, e da trè lati appare
(Vista crudele) egli cadendo, ingorga
Il fiume, il foco ardente alluma, e strugge;
Il fumo oscura il foco: onde si fiero
Obietto si togliesse à gli occhi altrui:
Ma vano fù lo sforzo, e ogni argumento,
Che si vedeano altri dal foco à volo
Portati in aria, altri cader ne l'acque
O morti, ò semivivi, ò morienti.

Daar naderden intusschen de vijandelijke vloten, om de stad te hulp te komen, maar met wijs beleid liet de veldheer lichten aanbrengen op de gebroken brug, en van de naderende schepen kreeg men den indruk. dat ondanks de ontzettende ontploffing de brug niet gebroken was, en de vloot trok af.

Quinci indietro tornar di vano sdegno,
Di vergogna e di duol colmi, e di rabbia.

In den derden zang wordt de herstelling van de brug beschreven, waarbij een nieuwe aanval van helsche monsters zich voordoet, raven die het kappen van een bosch willen verhinderen door te dreigen met de weerwraak van een Engelsch woud, dat in den vorm van schepen onheilbrengend zal naderen.

Non è per rimanere invendicata
Questa gran selva, ch' usciran più legni
Da l'Isola. cui bagna il bel Taimgi
D'altri arbori figliuoli à vendicarla.

Een vurig gebed van den veldheer verdrijft de booze geesten. Nieuwe aanvallen van den vijand van buiten en binnen de stad, te land en te water volgen, maar in een hevig, uitvoerig beschreven gevecht om de ‘Contradico’ blijft de Spaansche veldheer de overwinnaar. Een laatste poging van Antwerpen uit gedaan is het monsterschip *Fine di Guerra*, dat zijn naam eer aandeed, maar juist in omgekeerden zin als bedoeld was. Het blijft, weer door hemelsch ingrijpen, aan den grond zitten, wordt verlaten, en valt den Spanjaarden in handen. En zoo komen we met het vierde boek tot de onderhandelingen. Een jongeling Maurizio dringt op volhouden aan, maar een bezadigd burger van aanzien Carlo, raadt tot onderhandeling en houdt krachtige lofredenen op den veldheer, op zijne moeder Margareta en zijn grootvader Karel V, die immers allen inderdaad Nederlanders waren. En nu komt Aldegonde weer op den voorgrond, al even te voren vergeleken met Hannibal, die ook, feitelijk reeds overwonnen. uiterlijk nog zijn trots en zelfvertrouwen behield. Hij gaat nu aan 't hoofd van de deputatie naar Parma om de onderwerping aan te bieden. Deze schenkt grootmoedig genade voor straf, en aan een feestmaal worden liederen voorgedragen over de goedertierenheid van zijn grootvader Karel jegens de door hem overwonnen vijanden. Ook andere historische overwinningen worden herdacht. Het vijfde boek zet de verheerlijking van den overwinnaar en zijn geslacht voort. De geschenken die hem gebracht worden, de bogen, zuilen en andere teekenen van zijn triomf die hij bij zijn intocht opgericht vindt, alle spreken ze van zijn roem. Uitvoerig is de beschrijving van den slag bij Lepanto, waarvan natuurlijk Don Jan de held is, schitterend in zijn wapenrusting als Achilles en Eneas, de godinnenzonen voor wie Vulcanus de wapenen had gesmeed.

Mirasi d'Austria il giovinetto quivi
Splender da lunge per le lucid' armi,
Tali à Vener ne feo, tali à la Dea
Teti Volcano; onde n' andaro armati
Il fiero Achille, et il pietoso Enea.

De andere aanvoerders krijgen ook elk hunne beschrijving, de slag, de vernietiging en de vlucht van de Turken, de triomfeerende terugkeer van de christenhelden wordt geschilderd. Ook Farnese is afgebeeld, vechtende tegen twee Turkenschepen.

> Riconosce se stesso il grande Eroe,
> Lume maggior de la FARNESIA prole,
> A due triremi de i nemici à fronte
> Vedesi far meravigliose proue
> Con quella mano à le vittorie nata.
> La più superba ei ne profonda in seno
> Di Nettuno spumoso, e l'altra al fine
> (Doppo lungo schermirsi) à lui s'arrende.

Ook de Antwerpsche reus wordt ten tooneele gebracht, en de sage van het hand-werpen wordt verteld. Op een zuil ziet men al de door Parma reeds bedwongen steden afgebeeld, Maastricht waar Fabio Farnese en zijn neef Carlo voor de goede zaak sneuvelden, den Bosch, Doornik, Breda, Lier, Iperen, Brugge, Dendermonde, Gent, Brussel, Nijmegen, Herentals. De overwinnaar bezoekt de kathedraal om voor zijne overwinning te danken, laat zich daarna voeren naar *la magion Reale,* waar hij zijne hooge orders geeft, en naar het kasteel, dien vijfhoekigen bouw die de stad in bedwang moest houden, en nu geslecht is, maar op zijn bevel herbouwd zal worden. Van den lof van den overwinnaar komt de dichter weer op zijn geslacht terug, op Ranuccio,

> C' hor tien di Parma il giusto scettro antico
> A l'Auo in pace, al Padre in guerra eguale

en op Odoardo. aan wien het gedicht gericht is.

* * *

Voor de historiefeiten zelf zal dit heldendicht wel nauwelijks iets nieuws geven, maar - afgezien van de niet onverdienstelijke behandeling van de stof, en van de vloeiende verzen - verdient het zeker de aandacht, als een bewijs van de levendige belangstelling die de gebeurtenissen in de Nederlanden daar ginds, over de Alpen, vonden.

C.P. BURGER Jr.

RAC · CAS ·
·PRACTICE·
·THEORICE·
HYDROPISIE
MENTRA

De triomf van Jacobus Castricus.

In het begin der XVIe eeuw kwam zich te Antwerpen vestigen Jacob van de Kasteele, geboren te Hazebroeck in Vlaanderen, die te Leuven zijn studies in de geneeskunde had voltooid. Evenals zoovele andere geleerden, kunstenaars en ondernemende geesten op ieder gebied, werd ook hij aangetrokken door den bloei waarin de Scheldestad in die schitterende periode van hare geschiedenis verkeerde.

De beteekenis van van de Casteele, alias Castricus of Castrius, als geneesheer, zullen wij hier niet bespreken. C. Broeckx schreef over hem een tamelijk volledige biographie, waarnaar het voldoende zal zijn te verwijzen.[1)]

'Van de Kasteele, schrijft Broeckx, eut occasion de voir ses talents et son zèle pour l'humanité être mis à l'épreuve dans des circonstances bien calamiteuses'. Inderdaad op het einde der XVe en in het begin der XVIe eeuw, werd West-Europa geteisterd door een besmetting, welke men den naam van 'zweetziekte' *(suette anglaise)* gegeven had, omdat zij gekenmerkt was door een overvloedig stinkend zweeten, waaraan de patient in minder dan vier en twintig uren bezweek. Volgens Broeckx altijd, deed die pestilentie voor het eerst hare verschijning in Engeland in 1483, en in 1529 waaide zij over naar het vasteland, waar zij in Duitschland, België, Holland, Denemarken, Noorwegen en Frankrijk een ontzettend aantal slachtoffers maakte.

Hetzelfde jaar nog, in de maand September, brak zij uit te Antwerpen, waar in minder dan drie dagen meer dan 400 personen aan deze vreeselijke besmetting stierven.

Het moet wel zijn dat Jacobus Castricus toen reeds een zekere beroemdheid genoot, vermits de Gentsche medici, toen in October daaropvolgende de akelige zweetziekte ook in hunne stad de menschen met tientallen neervelde, zich tot hem in 't bijzonder en tot zijn Antwerpsche collega's in 't algemeen wendden, om raad en middelen tot het bestrijden der kwaal. De brief, door Broeckx in zijn studie opgenomen, draagt als opschrift: *Medici Gandaui Jacobo Castrico coeterisque suis artis medices commilitonibus*

1) C. Broeckx. - Notice sur Jacques van den Kasteele et sur la Suette, qui régna épidémiquement à Anvers au mois de septembre 1529. - Anvers. 1849. 8°.

salutem, en is uiterst lovend voor Castricus wiens *'rumor jam fere per universum orbem dispersus est'*. Het bleek echter in de angstige verwarring dier dagen niet mogelijk de Antwerpsche geneesheeren te vereenigen. En na onderhoud met eenige zijner collega's, antwoordde Castricus, op last van het Antwerpsche magistraat, alleen aan de Gentenaars.

Dit antwoord werd gedrukt en uitgegeven hetzelfde jaar door Joannes Grapheus:

Iacobi Cas || trici Hasebrocani || Physici Antuerpien□. de sudore Epide || miali quem Anglicum vocant. || ad Medicos Gandenseis || Epistola. Antuerpiae per Ioannem Grapheum || mense Octobri. Anno || MDXXIX. in 8°, 8 bll.[1)]

Naar Broeckx verder getuigt, is van uit een geneeskundig standpunt het opstel van Castricus een merkwaardig document, waaruit blijkt dat hij een medicus van eersten rang is geweest, en het lijdt geen twijfel dat hij door zijn wetenschappelijke zorgen zijn tijdgenooten van dezen gruwelijken geesel heeft helpen verlossen.

Sinsdien echter is hij wel eenigszins in de vergetelheid geraakt. Zijn epistel aan de Gentsche medici is onvindbaar geworden op één enkel exemplaar na, en alleen Broeckx heeft getracht hem de eer te geven welke hem toekwam.

De zeer verdienstelijke geschiedschrijver der geneeskunde te Antwerpen klaagt bitter over de zoogezegde miskenning die het loon van Castricus' toewijding zou zijn geweest: 'Quelle fut la récompense de la belle conduite que plusieurs médecins d'Anvers tinrent pendant le cours de ce terrible fléau? Comment paya-t-on le courage, l'abnégation de van den Kasteele et de plusieurs autres? Hélas! faut-il le dire? De la même manière qu'on le voit encore de nos jours: par l'oubli, par l'indifférence, par l'ingratitude. Nous n'avons pas pu découvrir dans nos archives communales les moindres traces démontrant que nos magistrats se soient acquittés envers ces hommes courageux qui affrontèrent la mort sur le champ de bataille de la suette avec un dévouement inconnu dans les autres professions'.

Wij gelooven dat Broeckx hier wel eenigszins overdrijft. Het mag dan ook al waar zijn, dat in het Antwerpsche archief geen

1) Nijhoff-Kronenberg. Nederl. Bibl. n^{r} 528,; 1 ex. bekend in de Bibliotheek van de 'Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunde', te Amsterdam.

enkel document te vinden is, waardoor bewezen kan worden dat het magistraat Castricus op de een of andere wijze zou beloond hebben. Maar sinds Broeckx zijn ergernis luchtte, is er wel een stuk aan 't licht gekomen, waaruit we met zekerheid kunnen opmaken dat Castricus het voorwerp is geweest van een hulde, die in zekeren zin geestdriftig moet zijn geweest. Of die uitging van de hoogere overheden, weten we niet. Maar mogelijk is het wel. Wat er echter van zij, het document in kwestie bewijst dat Castricus' wetenschap en toewijding aan de belangen van het gemeenebest, van een of andere zijde naar waarde werden geschat.

Toen in Mei 1882 te Berlijn de prentenverzameling van E.F. Oppermann werd geveild, kwam daar onder het n^{r} 1303 een groote houtsnede voor, welke Jos. Meder (nu conservator van de Albertina te Weenen) in den veilingscataloog beschreef als *Triomphe d'un médecin Jac. Cas. sur la fièvre et l'hydropisie. H. 254. L. 216 mm.,* en welke hij rangschikte onder de werken van onbekende meesters.

Het Berlijnsche Prentenkabinet kocht de gravuur voor den zelfs voor dien tijd bespottelijk lagen prijs van 22 Mark. Ze bleef begraven in de museumportefeuille, tot in 1894 V. von Loga ze weer ontdekte, en bij een uitmuntende reproductie er een paar bladzijden aan wijdde in het *Jahrbuch der k. preussischen Kunstsammlungen Bd. XV,* blz. 58. Hij meende terecht dat ze, merkwaardig door compositie en teekening, meer aandacht verdiende dan men er tot dan toe aan gegeven had. Tevens stipte hij aan dat ze vermoedelijk uiterst zeldzaam was, vermits alle pogingen om er in een der groote kabinetten een tweede exemplaar van terug te vinden, vruchteloos waren gebleven.[1)]

Dat von Loga de kunstwaarde van deze prent niet overdreven had, kunnen we vaststellen bij beschouwing van het prachtige facsimile dat hij aan zijn artikel toevoegde. Onder een heerlijken triomfboog in zuiveren Renaissance-stijl, waaraan in het midden een schild met het wapen van het markgraafschap Antwerpen hangt, rijdt een weelderige zegewagen, waarop in het midden een nog jonge met lauweren gekroonde man zit tusschen twee zinnebeeldige vrouwenfiguren *Practice* en *Theorice.* Wie de man is, dat maakt het opschrift boven zijn hoofd ons duidelijk: IAC. CAS., Jacobus Castricus. Aan zijn voeten ligt de dood geboeid, en de

1) Later werden ook nog te Karlsruhe en te Dresden exemplaren gevonden.

wagen waaronder de ter aarde liggende figuren *Febris, Pestis* en *Hydropisis* gaan verpletterd worden, is getrokken door een hert, een panter en een fabelachtig beest, half paard, half everzwijn, geleid door drie jonge vrouwen *Melissa, Mentha* en *Arthemisia.*[1)] Links en rechts naast den wagen loopen andere jonge vrouwen, met hoorns van overvloed, gebloemde standaarden en rinkelbommen.

Dit alles wist von Loga zeer juist te beschrijven, en waarschijnlijk de eerste van allen, zag hij in deze fraaie houtsnede een hulde aan Jacobus Castricus. Terecht deed hij ook opmerken dat het blad, groot 254 ×□ 216 mm. onmogelijk kon gediend hebben ter illustratie voor Castricus' in-8° boekje van 8 blz.

Wij kunnen er uit besluiten dat de prent als een op zich zelve staande uitgave ontstond, en klaarblijkelijk als een hulde aan den geleerden medicus, die zoozeer de dankbaarheid der Antwerpsche bevolking had verdiend. Wie heeft hem onder zulken smaakvollen, kunstzinnigen vorm deze hulde gebracht? Daarover verkeeren we vooralsnu nog in het onzekere. Maar dat het initiatief van hoogerhand uitging, behoort wel, dunkt ons, tot de aanneembare mogelijkheden. En van de ergerlijke miskenning, waartegen de brave Broeckx zoo heftig van leer trok, kan wel geen sprake meer zijn.

Een andere vraag is: aan welken kunstenaar moeten we die bijzonder sierlijke houtsnede toeschrijven?

Von Loga tracht er natuurlijk op te antwoorden, en al dadelijk zoekt hij naar argumenten om een Duitschen naam aan dit werk te verbinden. En hier hebben we dan weer eens te meer een voorbeeld van dit ergerlijke, bijna kinderachtig-belachelijke chauvinisme dat reeds zoovele Duitsche kunstgeleerden op een dwaalspoor bracht.

'Ueber den Künstler, schrijft hij, fehlt uns jeder Anhalt; so sehr überragt künstlerisch dieser Blatt alles Andere was auf xylographischen Gebiet damals in Antwerpen geleistet worden, dass man nach fremden Einflusse zu suchen gezwungen ist.'

Och ja, de truc is met zeer grof garen genaaid! Het is de gewone kneep, die de Duitschers steeds hebben aangewend om te

1) Of er verband beslaat tusschen deze zinnebeelden van geneesmiddelen en de drie dierenfiguren, hebben wij tot heden toe niet kunnen vaststellen.

allen tijde op merkwaardige anonieme kunstwerken het etiket ‘Made in Germany’ te plakken. En daarin hadden vooral de Duitsche iconographen een bijzondere handigheid verkregen, welke hun toeliet alle monumenten der Nederlandsche, Vlaamsche en Fransche graveerkunst van de XIVe, XVe en XVIe eeuwen ‘rücksichtslos’ te annexeeren!

Insinueeren zooals von Loga het deed, dat toenmaals te Antwerpen nog niet veel zaaks werd gepresteerd op xylographisch gebied, is gewoon bespottelijk! Een iconograaf als hij hadde toch moeten weten dat op dit oogenblik Antwerpen sinds jaren het groote centrum der Nederlandsche boekkunst was, dat drukkers als Leeu, Bac, van Bergen, Eckert van Homberch, Vorsterman, Liesveldt, de Keyser, en zoo vele andere nog, er hun boeken hadden geïllustreerd met merkwaardige houtgravuren. Dit historisch feit moest hem toen toch reeds bekend zijn, ook al nemen we aan dat dit gedeelte van het veld der Vlaamsche kunstgeschiedenis te zijnen tijde nog meer braak lag dan nu.

En na Antwerpen in zijn sophistische redeneering op zulke luchthartige wijze en ‘a priori’ te hebben uitgeschakeld, komt hij er natuurlijk toe te schrijven: ‘Wer anders als Holbein, denken wir zunächst, hätte damals ein so bedeutendes Kunstwerk schaffen können? Und in der That ist sein Aufenthalt in Antwerpen zu wiederholten Malen in dieser Periode ziemlich gut verbürgt. 1526 hatte ihm Erasmus dorthin an Peter AEgidius ein Empfehlungsschreiben gegeben, 1528 auf der Heimreise von England nach Basel dürfte er wahrscheinlich die Hauptstadt der Niederlande berührt haben, und als er in 1532 nach Londen wieder zurückkehrte hat ihn vielleicht sein Weg dort vorbeigeführt.’

Men ziet het, 't was niet zeer moeilijk, en, hocus pocus pas, alweer een prachtwerk gewonnen voor de Duitsche kunst, wier enorme superioriteit weer eens te meer onweerlegbaar werd bewezen!.... ‘Quand nous serons à cent, nous marquerons une croix!’...

Maar toch moet de worm van den twijfel even aan s'heeren V. von Loga's hart hebben geknaagd, en, wat laat evenwel, bekent hij: ‘doch können wir uns nicht verhehlen, dass unser Blatt mit den freilich sehr spärlich erhaltenen Werken Holbeins aus dieser Epoche nur geringe Verwandtschaft zeigt.’

Inderdaad, niettegenstaande al de reizen van Holbein door en langsheen het XVIe eeuwsche Antwerpen, is die verwantschap

zoo gering, dat er geen haaltje in deze ruime, luchtige, en toch zoo prachtig gevulde compositie aan hem kan worden toegeschreven.

De Duitsche kunst bleef na von Loga's artikel dus voorloopig in het nog onbetwist bezit van dit zóo Vlaamsche, zóo Antwerpsche werk, tot op het oogenblik dat Mr N. Beets, toen nog adjunct-conservator van het Amsterdamsche Prentenkabinet, in 'Onze Kunst' van 1906-'07-'08 zijn ophefmakende artikels over den Antwerpschen schilder en graveur Dirk Jacobszoon Vellert schreef.

Sprekende over de houtsneden welke aan dezen kunstenaar kunnen worden toegeschreven, of die met zijn werk in verband staan, citeerde ook Beets den *Triomf van Jacobus Castricus*[1)], welken hij zich voorstelde 'als in Antwerpen onder Vellert's onmiddellijken invloed ontstaan.' Beets meende echter dat 'het vrouwelijke gezichtstype verbiedt voorloopig aan Vellert zelf te denken'.

Wij kunnen dezen twijfel niet geheel deelen. We vinden het vrouwentype van dezen Triomf wel degelijk terug in Vellert's werk, o.a. in het geschilderde drieluik *De Aanbidding der Koningen* in de verzameling F. Lippmann te Berlijn, afgebeeld bij Glück,[2)] en ook in het figuur der H. Maagd, op Vellert's koperplaat *St Lucas* (Bartsch 9).

En vele andere bijzonderheden, niet alleen 'het echt Italiaansche aan Petrarca ontleende gegeven der Triomfen', maar ook de zoo karakteristieke versiering van den triomfboog, de behandeling van de plooien der gewaden (te vergelijken met die van de *Fides* in het drukkersmerk van Jan Roelants door Beets aan Vellert toegewezen[3)], de wijze van voorstellen van den bladertooi der gewassen, dit alles doet zeer sterk aan Vellert denken. En al blijft het mogelijk dat Vellert alleen teekenaar was, en zooals Beets het schrijft, 'wij veel op rekening van den tusschenpersoon moeten stellen', d.i.t.z. van den graveur die Vellert's teekening eventueel in hout zou hebben gesneden,[1)] toch staat het voor ons vast dat het aandeel van Vellert in den *Triomf van Jacobus Castricus* grooter is, dan dit van een min of meer rechtstreekschen stijlinvloed.

1) Onze Kunst, 1907, dl. XI. bl. 114.
2) G. Glück - Beiträge zur Geschichte der Antwerpener Malerei im XVI. Jahrhundert, Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen der Allerhöchsten Kaiserhauses. Bd. XXII.
3) Reprod. De Gulden Passer, I-II, bl. 66.
1) Wij zijn echter geneigd te gelooven, dat indien de teekening van Vellert is, hij die zelf wel in hout zal hebben gestoken.

In afwachting dat daaromtrent besliste zekerheid kan worden verkregen, mag het volstaan de aandacht te trekken op dit hoogst belangrijk specimen der Antwerpsche graphische kunst in het begin der XVIe eeuw, dat behalve zijn locaal-historische beteekenis er ook een zeer groote heeft als bewijs van de nog zoo weinig gekende, en ongetwijfeld zeer rijke ontwikkeling der Renaissance-kunst in onze stad. En in 't bijzonder van de Antwerpsche graphiek, waaromtrent wij nog steeds in 't donker omtasten.

Een blad als deze mooie *Triomf*, met zulke volkomen zekerheid en vastheid van compositie ontworpen, waar de stevig opgaande lijnen van den statigen en toch slanken zegeboog, in gelukkige tegenstelling zijn met de luchtige, uiterst bewegelijke warreling van figuren, die op en om den wagen, ons van onder den boog als 't ware tegemoet stoeien, in dien zoo eigenaardigen en zoo specifiek Antwerpschen trant van vreugde en statigen praal, de smaak en de kunde tevens waarmee door de drie zinnebeeldige verrukkelijke vrouwefiguren met de sierlijke dieren het voorplan gevuld werd, het losse gemakkelijke spel der ornamentiek, dit is het werk van een meester, die, zooals Vellert, een veelzijdig en soepel talent bezat, en die voorzeker het product was van een vruchtbare kunstperiode, zooals Antwerpen ze toenmaals beleefde.

En het is niet denkbaar dat van zulk talent slechts dit ééne werk zou aan te wijzen zijn! Het weze dan van de hand van Vellert of van een andere, we zijn overtuigd dat verdere opzoekingen zullen leiden tot het samenstellen van een ‘oeuvre’ waarvan deze *Triomf* een van de voornaamste nummers zal zijn, en daarvoor de beste vergelijkingspunten zal opleveren.

Wij wijzen er dan ook volledigheidshalve op, dat het sierlijke drukkersmerk van Jan Grapheus[2)] (degene die Castricus bovengeciteerd boekje drukte), door Kristeller, von Loga en Beets terecht werd toegewezen aan den xylograaf van den *Triomf.* En men vergelijke deze *Caritas* dan met de aan Vellert reeds gegeven Antwerpsche drukkersmerken van Roelants en Hillenius....[3)]

A.J.J. DELEN.

2) Van Havre, *Marques Typographiques* I, Grapheus 1 en 2.
3) De Gulden Passer I-II, bl. 65-68.

Drukkersmerk van Jan Grapheus.

Quatre impressions de Jean d'Ingelsche alias lettersnijder.

L'imprimeur anversois, qui se désigna lui-même sous le nom de Jean ‘le graveur de lettres’, n'est connu actuellement que par cinq impressions, décrites dans la *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* de M.M. Nijhoff et Kronenberg, Trois de ces imprimés sont des évaluations monétaires; l'indication de l'époque où les ordonnances ont été promulguées permet de dater ces opuscules d'une façon assez précise (1524-1526). Pour les deux autres, le problème n'est pas aussi facile à résoudre. L'*Hoveken van devocien,* signalé pour la première fois dans le catalogue de la vente Verhelst à Gand (1868), y était présenté sous la date de 1487. Campbell cependant rejeta cette date et en conséquence n'admit pas ce livret dans ses *Annales* du XVe siècle.[1)] M.M. Nijhoff et Kronenberg l'ont daté des environs de 1500. Quant au *Compendium sermocionatorium de S. Anna* de Bernard de Lutzenburg, ils ont cru pouvoir dire qu'il avait été imprimé vers 1506. Les caractères employés pour ces deux ouvrages ont, comme d'ailleurs ceux des placards monétaires imprimés par Jean Lettersnijder, un aspect archaïque et quelque peu usé. La question a été reprise ici même (pp. 37-38) par le R.P. Kruitwagen, qui a daté ces deux opuscules des environs de 1525. Selon lui, Jean Lettersnijder n'aurait jamais gravé ni fondu lui-même des lettres et sa ‘pauvre petite imprimerie’ n'aurait pas été établie à Anvers avant 1524. Des documents nouveaux montrent que ses presses fonctionnaient déjà en l'année 1514 et en 1520.

La personnalité de cet imprimeur ne paraît pas avoir été établie définitivement. P. Génard avait pensé à un Jean Tumelet, reçu en 1516 en qualité de franc-maître dans la Confrérie de St Luc. Il signalait en même temps, d'après les *Liggeren,* la nomination en 1532 d'un Jean de Lettersnijdere aux fonctions de doyen de la Gilde.[2)] Rien ne s'oppose à ce que ce nom désigne l'imprimeur connu sous le même vocable; le fait que les maîtres généraux des monnaies lui ont confié à plusieurs reprises l'impression d'ordon-

1) *Le Bibliophile belge,* 1876, pp. 87-88.
2) *Le Bibliophile belge,* 1876, pp. 214-215.

nances monétaires prouve que notre Jean Lettersnijder jouissait d'une certaine renommée; son accès aux fonctions de doyen était donc pleinement justifié. Quant à son nom de famille, nous pensons qu'il faut l'orthographier d'Ingelsche (au lieu de Dinghessche), ainsi qu'il l'a écrit lui-même à la fin de l'*Eualuacie boecxken* de 1526.[1] Il habitait dès 1514, et encore dix ans plus tard, dans la courte rue de l'Hôpital, près de la 'Mer sauvage'. *Wilde Zee* était le nom d'un hôtel appartenant à Evrard Lemmens.[2]

Nous nous proposons de décrire quatre placards qui sont restés inconnus à la *Nederlandsche bibliographie,* en accompagnant ces notices de quelques considérations tirées de l'histoire monétaire,[3] qui permettent d'en déterminer la portée et de fixer la date de leur impression.

I.

1514. - (W) Ant groten twist en□ beroerte gheweest es en□ noch dagelicx ghebuert onder tgemeen volc ter causen vāden ontfanc en□ wtgeuē van || den goudē guldens. Om eenichsins daerinne te voersien. so hebbē die generael meesters vā allen den mūten des keysers en□ onsers || ghenadichstē heeren des Eersthertogen. hier ōder doen prentē alle manierē van goede rijnsche kooruorster en□ ander geualueerde goudē || guldens met haren figueren en□ ghescrifte als ghemeenlijc nv cours en□ loop hebben Inder manierē hier naer ghescreuē. daer nae hem een || yeghelijc mach wetē te richtē. tot ond'houdenisse vā die ghemeen weluaert en□ vander ordinācen vand' muntē van onsen voerscreuē heerē ||

Plus bas: □ Hier onder sijn die prenten en□ scriften vandē kooruorsters ende ander gheualueerde goudē guldens.

Plus bas: □ Item het es gheordineert vā wegen ons ghenadichstē heeren op de. XXViij. sten dach in Iulio āno. XV.C.Xiiij. || en□ ter begherten vandē staten vā Brabant op die tijt te bruesel vergadert sijnde want bij dē generale meesters || vander muntē beuondē es dat

1) *Dingelsche;* l'article élidé n'est pas séparé du substantif; nombreux exemples: *dmarck, donche, dassayen,*
2) *Le Bibliophile belge,* 1876, p. 214.
3) Deschamps de Pas, *Essai sur l'histoire monétaire des comtes de Flandre... Charles-Quint,* Bruxelles, 1875; A. de Witte, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant...*, t, II, Anvers, 1896, pp. 135 et suiv.

dese goudē guldens die hier ond' gefigureert staen also goet in alloye en□ in ghe || wichte sijn als die kooruorster en□ andere gheualueerde guldēs. sullen ganc en□ coers hebbē als dese andere doē || ter tijt toe datter andersinne voersien sal worden. ||

Au bas: □ Gheprent Thantwerpen by my Ian lettersnider || wonende in de cortegasthuystrate by de wilde zee. ||

If., 257 × 377 mm.; car. goth., figures sur bois colorées en jaune, au pochoir selon toute apparence.

Anvers, Bibliothèque de la Ville, n° 121283.

L'ordonnance de l'empereur Maximilien et de l'archiduc Charles, en date du 27 août 1509, sur le cours et l'évaluation de quelques monnaies omises dans l'ordonnance du roi de Castille du 8 décembre 1499, contient le passage suivant: ‘faisons savoir que nous..... voulant pourvoir à l'avantage et au profit de la communauté et à la commodité des marchands, laquelle est le principal fondement de la richesse publique dans nos pays précités, avons, sur avis et délibérations de conseil, ordonné et déclaré, ordonnons et déclarons par ces lettres, que dorénavant tous les florins d'or des Electeurs et des autres princes et seigneuries des pays allemands, monnayés et à monnayer, et leurs modèles et figures seront imprimés et par les généraux de nos monnaies attachés et fixés en tableaux aux portes des églises, villes, maisons et autres endroits publics de chaque ville et autres lieux dans notre pays de Brabant, afin que chacun en ait expérience et connaissance authentique....’[1] Le 10 janvier 1512, l'empereur et l'archiduc prescrivirent de republier cette ordonnance; le 19 février 1513 ils rappelèrent leurs sujets à sa stricte observance.[2] Le placard décrit ci-dessus est donc un ‘taeffelken’, un

1) Doen te wetene dat wy,... willende versien ten oirboere ende proffyte van der comenscap ende commoditeyt van den coopluden, d'welc is 't principael fundament van den gemeynen oirboere in onze voirscreven landen, hebben, by advise ende deliberacien van raide, geordineert ende gedeclareert, ordineren ende declareren by desen onzen brieve, dat van nu voirtaen alle die gouden guldenen van den Coervorsteren ende anderen princen ende heerlicheyden van den duytschen lande, gemunt ende te munten, ende dairaf die patronen ende figueren selen zyn geprent, ende by de generaele van onser munten gehecht ende geslagen in taeffelkens aen die portalen van der kercken, steden, huysen ende anderen openbaren plaetsen van elcker stadt ende anderen plaetsen in onsen lande van Brabant, ten eynde dat een iegelyck dairaf hebbe warachtige experience ende kennisse.... *(Recueil des ordonnances des Pays-Bas,* 2e série, t. I (1893), p. 107.

2) A. de Witte, *loc. cit.,* II, pp. 137-138.

tableau destiné à être affiché aux portes des églises et lieux publics: il a été imprimé en exécution des ordonnances précitées, avec quelques ajoutes faites à la demande des Etats de Brabant, réunis à Bruxelles le 28 juillet 1514.

II.

1520. - □ Die eualuatie vandē goudē en□ siluerē pēninghē ge || ordineert vā weghē onsers alder ghenadichstē heeren || des Roomschē Keysers dē. XIX. dach van nouēber int iaer ons || heeren. M.CCCCC. ende XX. ||

1 f., 252 × 391 mm.: car. goth., 2 colonnes, figures sur bois; celles représentant des monnaies d'or sont colorées en jaune, semblet-il au pochoir.

La colonne de gauche contient les évaluations des monnaies d'or; col. 2, ligne 12: □ Eualuacie vanden silueren penninghen. ||

Au bas de la col. 2: □ Gheprent Tantwerpen bi mi Jan Lettersnijder.||

Anvers, Bibliothèque de la Ville, n° 121285.

Les évaluations contenues dans ce placard sont les mêmes que celles qui se trouvent dans l'ordonnance de l'Empereur sur la fabrication et le cours des monnaies, le commerce des matières d'or et d'argent, les changeurs et orfèvres, dont nous connaissons l'expédition à l'amman de Bruxelles, datée du 4 février 1521 (nouveau style[1] La promulgation de ce décret peut avoir été faite au mois de novembre 1520.

III.

1526. - □ Een nieu eualuacie boecx || ken. gheordonneert van we || ghen onsers genadichs he || ren des Keysers bi den gene || raels vander munten vāden || gouden en□ silueren gheualu || eerde penninghen. En□ oeck || die weerde van allen verbo-|| den goudē en□ silueren penn□ || die noyt gheprent gheweest || en es. na volgende dassayē || bijden generaels daer af ge- || maect. Int iaer. XV.C.XXVI. || (Deux gravures sur bois représentant les deux faces d'un réal d'or de Charles-Quint, et marque de l'imprimeur[2].

1) *Recueil des ordonnances des Pays-Bas,* 2e série, t. II (1898), pp. 57-69.

2) Cette marque est reproduite dans G. van Havre, *Marques typographiques des imprimeurs et libraires anversois,* 1883, t. I. p. 139; dans la collection de la *Bibliotheca Belgica* et dans W. Nijhoff. *L'art typographique dans les Pays-Bas* (Jan Lettersnijder, II, 4).

In-4°, 12 ff, sign. Bi-Ci; car. goth., figures sur bois.

F. (1) r°: titre, dans un encadrement formé de 2 colonnes et d'un cintre; c'est l'encadrement de l'édition française reproduit dans Nijhoff (Jan Lettersnijder, II, 4); seulement le cintre formé de caissons, qui se trouve au-dessus du titre de l'édition française, se voit au v° du dernier f. de l'édition flamande.

F. (1) v°: □ Die eualuatie vandē goudē en□ silueren penn□ || en□ sal beginē dē eerstē dach vā merte it iaer. XVC.XXVI. || Evaluations des monnaies d'or.

F. (2) v°: □ Die eualuacie vanden siluerē penninghen || Évaluations des monnaies d'argent.

F. (3) r° l. 28: □ Hier na volghen alle die goede kuervorster guldēs || Figures des florins des Electeurs du Saint-Empire.

F. (5) v°: □ Hier na volght die rechte weerde vanden || gouden penningen lichte en□ andere verboden en□ ghe- || acht voer billioen also na alst doenlic es / vand' Marck || Oncen. en□ ingelschen. van diuersche sorten van goudē || penninghen daer men ghemeenlic meest af vint / welc || ke weerde gemaect verandert en□ gheaugmenteert es || nader ordōnanciē en□ prijs vand' muntē int iaer. XV.C.XX|| Avec figures.

F. 10 r°: □ Hier na es ghestelt en□ verclaert van wegen onsers || ghenadichs heeren des keysers / die weerde vander || Marck Once en□ inghelsche van diuersche sorten van || siluerē verbodē vremde npen□... (F. 10 v°) en□ sal in = || gaen den eersten dach van maerte int iaer. XV.C.XXVI || Valeur du marc, once et esterlin d'un certain nombre de pièces d'argent étrangères interdites aux Pays-Bas; avec figures.

Au bas du f. (12) r°: Gheprēt Thantwerpē || bij my Ian dingelsche al's (alias) || Lettersnijder. || Cum gracia et preuilegio || - F. (12) v°: armes de l'Empire et marque typographique, dans un encadrement formé de 2 colonnes et d'un cintre.

Anvers, Bibliothèque de la Ville, n° 121287.

Le texte de l'édition française de cette ordonnance a été reproduit, avec toutes les figures, dans le *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e série, t. II (1898), pp. 434-448.

L'état de guerre dans lequel notre pays se trouvait envers la France avait créé un grand désordre en matière de monnaies; les

espèces de Charles-Quint, à peine forgées, sortaient de nos provinces, tandis que les monnaies étrangères ou contrefaites y étaient importées par les marchands et mises en circulation à un taux trop élevé. Aussi l'empereur avait-il, par une ordonnance du 25 novembre 1525, élevé d'une fraction importante la valeur des monnaies ayant cours et prohibé complètement le cours de certaines espèces. Cependant ces décisions n'atténuèrent en rien le désordre; le numéraire national fut soumis à un véritable drainage et le pays continua d'être infesté de pièces légères et de mauvais aloi, dont l'introduction devint pour les exploiteurs une industrie fort lucrative. Le traité de Madrid, du 14 janvier 1526, rétablissant la paix avec la France, permit à Charles-Quint de s'occuper de l'administration financière de nos provinces. Par son ordonnance du 10 décembre 1526, il réduisit fortement la valeur coursable des monnaies conformément aux prescriptions et aux évaluations du 22 novembre 1520. La date d'entrée en vigueur de ce placard fut fixée au 1er mars suivant. Cependant, par mesure de tolérance et pour ne pas jeter dans les transactions un trouble trop grand, l'empereur accordait aux monnaies une valeur transitoire qui devait être observée dans les échanges du 1er janvier au 28 février 1527.[1)]

Les diverses évaluations contenues dans le placard que nous avons décrit plus haut sont l'exécution de cette ordonnance du 10 décembre 1526. L'impression du placard par Jean d'Ingelsche doit être datée du mois de décembre 1526 ou des premiers mois de l'année 1527 (nouveau style).

IV.

1526. - Om dat een yeghelijck weten mach die groote ghebreken dolinghe ende bedroch die in de - || sen landen ghebueren / angaende diuersche sorten van silueren penninghen / die daghelijcx || hier wtghegeuen worden den derden oft vierden penninck hoger dan sij weerdich sijn. So || es hier nae van weghen onsers aller ghenadichsten heeren des Keysers ter begherte vandē || staten vanden landen / ghestelt die rechte weerde also na alst moghelijck es /

1) Deschamps de Pas, *loc. cit.,* pp. 35-37; A. de Witte, *loc. cit.,* pp. 173-175. Cette ordonnance ne fut guère observée; A. de Witte ne signale pas moins de douze édits publiés par Charles-Quint, de 1527 à 1537, qui tous avaient pour objet de rappeler celui du 10 décembre 1526.

vander Marck || Onsen / ende Inghelschen vanden voorseyden silueren penninghen naeden prijs van sijnd' || Keyserlijcke Maiesteyt munten / Ende dese weerde es gherekent en□ ghecalculeert met gul || dens vā twintich stuuers tstuck gelick men dagelicx slaet in onse mūten vā hairwaertsouer ||

A gauche de l'intitulé transcrit ci-dessus se trouve une gravure sur bois de 40 mm. sur 43, représentant les armes de l'Empire (aigle couronnée et portant en abîme l'écu d'Autriche).

Suivent les évaluations, disposées sur trois colonnes et accompagnées des figures de neuf monnaies, face et revers, grav. sur bois.

Au bas: □ Gheprent Thantwerpen by my || Ian lettersnijer || 1 f., 290 × 410 mm.

Bruxelles, Cabinet des Médailles de la Bibliothèque royale de Belgique.

Ce placard a été décrit par J. Petit dans le *Bibliophile belge,* 1875, pp. 262-264, avec un fac-simile des 26 dernières lignes, et cité par G. Cumont dans *Bibliographie... de la numismatique belge*, Bruxelles, 1883, p. 386. L'indication d'un millésime sur une monnaie (le 'snaphaan' de Deventer) reproduite dans cet imprimé a servi à J. Petit pour dater celui-ci approximativement: mais il faut lire M. CCCCC. XXIII et non 1524; la malfaçon des deux derniers chiffres provient d'une cassure du bois.[1)] Or le texte de ce placard se retrouve, avec les mêmes figures et les mêmes évaluations, à la fin de l'*Eualuacie boecxken* de 1526 (1527), et il est annoncé sur la page titre de ce dernier opuscule dans les termes suivants; 'et aussi la valeur de toutes les monnaies d'or et d'argent qui n'a jamais été imprimée, suivant des essais faits pour cela par les (maîtres) généraux en l'année 1526'; d'autre part, le titre particulier relatif à ce texte porte (f. 10 v°) que 'cette calculation établie en comptant le florin Karolus à 20 patards commencera le 1^{r} jour de mars 1526.'

Ce placard, qui contient la valeur du marc, de l'once et de l'esterlin de plusieurs monnaies d'argent étrangères interdites aux Pays-Bas, doit être considéré comme un extrait de l'*Eualuacie boecxken* de 1526.

MARCEL HOC.

1) Voyez sur cette monnaie: P.O. Van der Chijs, *De munten der vormalige heeren en steden van Overijssel,* Haarlem. 1854. pl. XIII, 35.

Liste des éditions de Jean d'Ingelsche, alias lettersnijder.

1514. (Tableau de monnaies). *Incipit:* Want groten twist en□ beroerte gheweest es... 1 f. 2°.

1520. Die eualuatie vandē goudē en□ siluerē pēninghē... 1 f. 2°.

1524. Een nieuwe eualuacie boexken... 12 ff. 4° (NK. 887).

1525. La droite valeur... du Marcq, 1 f. 2° (NK. 2096).

1526. Een nieu eualuacie boecxken... 12 ff. 4°.

1526. Eualuacion... des deniers dor & dargent... 12 ff. 4° (NK. 893).

1526. (1527). (Evaluation). *Incipit:* Om dat een yeghelijck weten mach... 1 f. 2°.

S.D. Bernard de Lutzenburg. Compendium sermocionatorium de S. Anna. 8 ff. 4° (NK. 296).

S.D. ... Houeken van deuocien. 28 ff. 4° (NK. 1143).

MARCEL HOC.

Un recueil de placards monétaires imprimés par Jérome Verdussen en 1628.

En parcourant la série des innombrables placards monétaires imprimés dans les Pays-Bas, notre attention fut attirée par plusieurs opuscules dont le premier cahier porte une signature autre que la lettre A. Ces plaquettes constituent, il est vrai, des unités bibliographiques; mais leurs signatures *C, E, G,* etc. font croire qu'elles appartiennent à une collection de réimpressions. En assemblant ces 'extraits', il est possible de reconstituer la suite alphabétique des signatures. Le Musée Plantin-Moretus possède d'ailleurs un recueil entier, relié dans un même cartonnage.

Il s'agit de la réunion en un volume des ordonnances du 14 avril 1612, du 21 mai 1618, du 12 septembre 1619, du 31 octobre 1622 et du 23 juin 1628. Les placards de 1612, 1618, 1619 et 1622 sont des réimpressions, comme le montre la comparaison avec les éditions qui furent faites l'année même de la promulgation des édits. Le volume tout entier a été imprimé en 1628: le placard placé en tête et formé des cahiers *A* et *B* porte ce millésime, et son article XXIII (f. B 3 r°) est ainsi libellé: 'Ende om een ieghelijcken te verlichten de kennisse van het inhouden van onse voorgaende Placcaeten van de munten, wy hebben daer van doen herdrucken de principaelste ende leste in ghetalle van vier, te weten van de jaren 1612, 1618, 1619 ende 1622 ende bevolen dat sy van artijckel tot artijckel ghecotteert ende van nieuws sullen vercondight worden met dese teghenwoordighe'. Le texte des réimpressions est identique à celui des éditions originales; mais elles diffèrent les unes des autres par la composition typographique et par le nombre des feuillets. Dans les placards réimprimés de 1618 et de 1622, où les évaluations et les figures n'ont pas été reproduites, on lit cette petite note explicative: 'Welcke uytdruckinghe van ghewichte ende prijse, alhier teghenwoordichlijck, niet en wordt ghedaen, midts datmen hem dien aengaende moet reguleren, volghende de valuatie vanden jaere 1627, vernieuwt ende gheconfirmeert by den lesten placcate vanden tegenwordighen jare 1628.'

Nous décrirons ce recueil, en faisant suivre chacune de ses parties réimprimées de la description des éditions originales. Il est in-4°. en car. goth' avec réclames.

1er PLACARD (ff. 1 à 8, sign. (A) - Aij - B 3 - (B4).

F. 1r°: *Ordonnantie* || *Ons Heeren* || *Des Koninghs* || *Op het stuck vande Munte.* || (Armes de Philippe IV). *T'Antwerpen,* || *By Hieronymus Verdussen* || *Drucker van de Munte* || *van sijn Koninghlijcke Majesteyt. 1628.* || *Met Gratie ende Priuilegie.* || - F. 1 v° blanc. - Ff. 2-7: ordonnance, donnée à Bruxelles, le 23 juin 1628. - F. 8 r°: privilège, 2 octobre 1610, et privilège renouvelé. - F. 8 v°: blanc.

2e PLACARD (ff. 9 à 15, sign. (C) - C2 - D 3 - (D 4)).

F. 1 r°: titre: *Ordinantie* || *Ende Placcaet vande Eertz-* || *hertoghen /onse Souvereyne Princen/* || *op het stuck van den loop ende permissie van de* || *Munte / ende andere dinghen daer af* || *dependerende.* || (Armes des Archiducs). *T' Antwerpen* || *By Hieronymus Verdussen / Drucker van de* || *Munte van heure Doorluchtighe Hoogheden / onse Sou-* || *vereine Princen. 1612. Met Gratie ende Priuilegie.* || F. 1 v°: blanc. - Ff. 2-8 r°: ordonnance, donnée à Bruxelles, le 14 avril 1612. - F. 8 v°: blanc.

[*Ordinantie* || *Ende Placcaet van de Eertz-* || *hertoghen / onse Souuereyne Princen /* || *op het stuck van den loop ende per-* || *missie van de munte / ende ande-* || *re dinghen daer af depen-* || *derende.* || (Armes des Archiducs). *T' Antwerpen* || *By Hieronymus Verdussen / op onser lieuer* || *Vrouwen Kerck-hof / inde* X. *Gheboden. 1612.* || *Met Gratie ende Priuilegie.* || In-4°, 12 ff. sign. (A)- Aij-Cij- (C4); car. goth. réclames.

F. 1°: titre; bl. au v°. - Ff. 2 r°-11 r°: ordonnance. - F. 11 v°: privilège, 2 octobre 1610. - F. 12: blanc][1].

3e PLACARD (ff. 17 à 24, sign. (E) - Eij - F 3 - (F 4)).

F. 1 r° titre: *Ordonnantie* || *Ende Placcaet van de* || *Eertz-Hertoghen onse Souveraine Princen /* || *opt stuck vande Munte / inhoudende de Specien / prijs* || *ende ghewichte van de Goude / Silvere ende Copere* || *munten / die voortaen alleenlijck sullen moghen* || *ganck ende loop hebben inde Landen* || *van hunne onderdanicheydt.* || (Armes des Archiducs). *T' Antwerpen,* || *By Hieronymus Verdussen / dcucker vande* || *munte / Anno 1618. Met gratie ende Priuilegie.* || F. 1 v°: blanc. - Ff. 2-8 r°: ordonnance, donnée à Bruxelles, le 21 mai 1618. - F. 8 v°: note et cul-de-lampe.

[*Ordonnantie* || *Ende Placcaet van de Ertz-* || *hertoghen onse Souueraine Princen* || *opt stuck vande Munte / inhoudende de Specien /* || *prijs ende ghewichte van de Goude / Silvere* || *ende Copere munten / die voortaen alleen-* || *lijck sullen moghen*

1) Bruxelles: Bibl. royale, et bibl. V. Tourneur. - L'édition française comporte 28 ff. et est accompagnée des figures des monnaies; nous n'avons pas encore rencontré de texte flamand avec les figures.

ganck ende loop || *hebben inde Landen van hunne* || *onderdanicheydt.* || (Armes des Archiducs). *T'Antwerpen,* || *By Hieronymus Verdussen* || *drucker vande mun-* || *te van hunne doorluchtighe Hoocheden / onse Souueraine* || *Princen / woonende inde Camerstrate / inden rooden Leeuw.* || *1618. Met Gratie ende Priuilegie.* || In 4°. 24 ff. sign. (A) - Aiij - F 3 - (F 4); car. goth., réclam., flgg. sur bois.

F. 1: titre; blanc au v°. - F. 2 r°: introduction. - Ff. 2 v°-17 r°: figures. - Ff. 17 v°-23 v°: ordonnance. - F. 24 r°: note et cul-de-lampe: au v°: privilège, 2 octobre 1610.][1)]

4e PLACARD (ff. 25 à 32, sign. (G) - G2 - H3 - (H4).

F. 1 r°: titre: *Ordonnancie* || *van de Etzhertoghen onse Sou-* || *vereyne Princen op het feyt* || *van de munte.* || (Armes des Archiducs). *Tot Antvverpen.* || *By Hieronymus Verdussen Drucker van de munte van hun-*|| *ne doorluchtighe Hoogheden onse Souuereyne Princen*, || *voonende inde Cammerstraet in den rooden Leeuvv. 1619.* || *Met Gratie ende Priuilegie.* || - F. 1 vo.: blanc. - Ff. 2-7 vo.: ordonnance, donnée à Mariemont, le 12 septembre 1619. - F. 8: blanc.

[Ordinancie || *vande Ertzhertoghen onse Sou-* || *uereyne Princen op 't feyt* || *vande munte.* || (Armes des Archiducs). *Tot Antvverpen,* || *By Hieronymus Verdussen Drucker van de munte van hunne* || *doorluchtige Hoogheden onse Souuereyne Princen. vvoo-*|| *nende inde Cammerstraet in den rooden leeuvv. 1619.* || *Met Gratie ende Priuilegie.* || In-4°, 9 ff, sign. (A) - A2 - B - (B2) - C - Cij - (C3): car. goth., réclam.

F. 1: titre; blanc au v°. - Ff. 2-9r°: ordonnance. - F. 9 v°: privilège. 2 octobre 1610].[2)]

5e PLACARD (ff. 33 à 36, sign. (I) - I2 - I3 - (I4).

F. 1 r°: *Ordonnantie* || *E*n□ *Placcaet des Conincx* || *op 't stuck vande Munte / in-houdende de* || *Specien / prijs / ende ghewichte vande Goude / Silvere* || *ende Copere Munten / die voort-aen alleenlijck* || *sullen moghen ganck ende loop hebben inde* || *Landen van syne Majesteyt.* || (Armes de Philippe IV.) *T'Antwerpen*, || *By Hieronymus Verdussen / drucker vande* || *Munte van sijne Majesteyt / woonende inde Cammerstrate* / || *inden rooden Leeuw. 1622. Met gratie ende Priuilegie.* || - Ff. 1 v°.-4r°.: ordonnance, donnée à Bruxelles, le 31 octobre 1622. - F. 4vo.: Privilège, 2 octobre 1610.

1) Bruxelles: Bibl. royale (VH. 25616) et bibl. V. Tourneur. - L'ex. VH. 25610 de la Bibl. royale est d'un tirage différent: il a une adresse abrégée et comporte 25 ff. sign. (A) - Aij - Diij - (D4) - E - E3 - (E6) - F - F2 - (F3). - Edition française, avec figures, par J. Verdussen: VH. 25615.

2) Anvers: Musée Plantin; Bruxelles: Bibl. royale (VH. 25616) et bibl. V. Tourneur. - Certains ex. ont un 10e f. blanc.

[*Ordonnantie* || *Ende Placcaet des Conincx* || *op 't stuck vande Munte / inhoudende* || *de Specien / prijs / ende ghewichte van de Gou-* || *de / Silvere ende Copere munten / die voort-* || *aen alleenlijck sullen moghen ganck ende* || *loop hebben inde Landen van* || *sijne Majesteyt.* || (Armes de Philippe IV). *T'Antwerpen,* || *By Hieronymus Verdussen / drucket vande Mun-* || *te van sijne Majesteyt / woonende inde Cammerstrate* / || *inden rooden Leeuw. 1622. Met Gratie ende Priuilegie.* || In-4°, 24 ff. sign. (A) - A2 - F3 - (F4); car. goth., réclam., figg. sur bois.

F. 1: titre; blanc au vo. - Ff. 2-3r°: introduction. - Ff. 3r°-21r°: figures. - Ff. 21v°-23v°: ordonnance. - F. 24r°: privilège, 2 octobre 1610: blanc au vo.][1)]

Il a existé aussi un recueil des textes français. Nous en connaissons la 1re partie et la 5e (4 ff. sign. I-I4); des recherches ultérieures permettront, espérons-le, de le reconstituer tout entier.

MARCEL HOC.

1) Anvers: musée Plantin; Bruxelles: Bibl. royale (VH. 25619) et bibl. V. Tourneur. - Edition française avec figures, par J. Verdussen (Bruxelles. Bibl. royale et bibl. V. Tourneur).

Godevaert Bac.

In zijn studie over Godevaert Bac schreef P.C. Van der Meersch in 1845,[1] dat onderwerpen reeds dikwerf bestudeerd en zelfs doorgrond, toch nog dikwijls op te helderen punten overlaten en men nooit beweren mag dat het laatste woord over dit of geen feit gezegd is. Steeds worden nieuwe bescheiden ontdekt die somtijds een ander licht afwerpen; vroeger gevondene worden herlezen en op andere wijze uitgelegd. Dit axioma kunnen wij alvast best toepassen op hetgeen totnogtoe over den Antwerpschen drukker G. Bac geschreven werd. Na Van der Meersch, Holtrop en Campbell, hebben van Havre en Oltholf gewezen op de verschillende meeningen, die vooruitgezet werden en bleken te berusten op misverstand of op onvasten grond. Evenals zij willen wij op onze beurt trachten het onze bij te dragen om het leven en het bedrijf van Bac gedurende zijn loopbaan als drukker te volgen.[2]

Geen enkele onder voorgenoemde schrijvers schijnt zich de vraag gesteld te hebben of Godevaert Bac wel een geboren Antwerpenaar is. Wij kwamen er toe door het raadplegen van stukken berustende in de Algemeene Rijksarchieven te Brussel en waarvan Antwerpen een afschrift bezit. De rekeningen der jaren 1486 vermelden namelijk dat zekere Godevaert Bac Janssone als poorter te Antwerpen ingeschreven wordt. Ongelukkiglijk geeft het stuk noch de herkomst noch het bedrijf op, zoodat wij vóór de vraag staan: Is Godevaert Bac Janssone, poorter geworden in 1486, dezelfde persoon als Godevaert Bac, boecprintere? Afdoend bewijs kunnen wij niet leveren, daar wij nergens bevestiging gevonden hebben. Daarom ook behouden wij ons voor dit punt door een latere studie op te klaren. Nochtans zijn wij geneigd de twee Bac's als één en denzelfden persoon te beschouwen. Dit om tweeërlei redenen: 1e gedurende de gansche periode van Bac's bedrijvigheid (1492-1516) ontmoeten wij geen enkele maal een homoniem van onzen drukker; 2e indien hij met een anderen verward kon worden, zouden de actenopstellers wel gezorgd hebben den naam van zijn vader aan te duiden. Wanneer een tijdgenoot over Godevaert Bac

1) *Le Bibliophile belge* T. II (1845) p. 237.
2) Wij mogen hier niet vergeten den bescheiden en onvermoeibaren werker, Ridder Leo de Burbure, wiens nagelaten geschriften, betreffende opzoekingen in archieven, ons menig spoor aanwezen.

sprak, dan zal elk Antwerpenaar wel degelijk geweten hebben dat het den drukker gold. Men achtte het dus onnoodig den naam nader te bepalen.

Wat er ook van zij, door zijn werk en door zijnen omgang blijft Bac niettegenstaande dezen lichten twijfel een Antwerpsch figuur.

Veel werd er geredetwist over den datum waarop hij zijn eerste werken de wereld inzond. In 1493 als 'vrijmeester boecprintere' in de St Lucasgilde opgenomen,[1)] zou hij reeds in de jaren 1485 gedrukt hebben.[2)] Edoch zooals Olthoff[3)] terecht opmerkt stelt de schepenbrief van 19 November 1492 een einde aan alle gissingen. Op dien dag verlijden Bac en zijne toekomstige vrouw, Katline van der Meere, vóór Schepenen van Antwerpen hun huwelijkscontract.[4)] In de acte (I) staat hij nog vermeld als *'boecbyndere'* terwijl hij naderhand als *'boecprintere'* aangeschreven wordt. Dit doet dus veronderstellen dat hij zich toen nog niet of althans weinig aan de drukkunst wijdde.

Katlijne van der Meere of van Houtmairs was sinds 1491 weduwe van Mathijs van der Goes, eveneens boekdrukker. Dit zou ons uitleggen waarom Bac slechts in 1493 als boekdrukker voorkomt. Door zijn huwelijk kwam hij in het bezit van het huis genaamd *''t Vogelhuys'* gelegen *'buyten de Cammerpoorte opte Steenhouwers veste,'* en dus wellicht van al de drukkers benoodigheden van Van der Goes. Inderdaad wanneer hij in 1516 het huis waar hij gewoond en gewerkt[4)] heeft in erfpacht geeft aan Franse Brickmans dan meldt de acte: *'gelyck ende in alle der manieren hem dat toecomen, bleven ende verstorven ende te deele bevallen is bij der doot van wijlen Katlinen van der Meeren, synen voerwive ende alsoe Mathys Janssone des voers. Katlinen man wylen dat in den jaire duysent CCCCLXXXVII, VIII dage Januarii tsegen Ghysbrechten van Bylen Peterssone gecocht ende gecregen heeft gehadt.'*

Anderzijds staaft een schepenbrief van 1492 eveneens die bewering. Alvorens ten tweeden male in het huwelijksbootje te treden, wil Katline van der Meere afrekenen met hare zonen Jan en Mathijs

1) Zie Olthoff: *De Boekdrukkers te Antwerpen*, bl. 4.
2) *Bulletin du bibliophile belge* T. II bl, 237.
3) Olthoff: *De Boekdrukkers te Antwerpen,* bl. 4.
4) Wij zullen de bescheiden op het einde laten volgen en ze telkens met een nummer aanwijzen.
4) Wij zullen de bescheiden op het einde laten volgen en ze telkens met een nummer aanwijzen.

van der Goes. Nog minderjarig zijnde verschijnen hunne voogden Joes van Offene, Willem van der Meere en Willem Aerts, en verklaren in naam der twee kinderen zich voldaan en tevreden over de genomen schikkingen. De moeder blijft eigenares van huis en inboedel; in ruil kent zij hun eene jaarlijksche rente van 5 lb toe (II).

Jan en Mathijs van der Goes in hunne loopbaan volgen zou ons te ver leiden. Halen wij slechts aan dat Jan aan het wereldlijke vaarwel zei en het kleed der kloosterlingen aantrok. Wij vinden hem in 1519 als *'pitancier van het Godshuis van St Michiel.'*

Niet zoodra beschikt Bac over het noodige materiaal of hij vangt zijne werkzaamheden aan. In 1493 komt van de pers het werk: *Grammatica et ars metrica door Perottus (Nicolaüs)*[1]. Alsdan volgt in onafgebroken reeks het eene werk na het andere; geen enkel jaar verloopt er zonder dat een boek verschijnt. Van 1493 tot 1500 worden ongeveer een 69 tal drukken de wereld ingezonden[2]. Vooral de jaren 1495, 1496, 1498 munten uit door Bac's onvermoeibaren ijver. Noemen wij: *Resolutorum dubiorum per Johannem de Lapide (1495): der Kerstenen Salicheyt (1495); Legenda sancta Dympne (1496); Epistelen ende Evangeliën mitten sonnedaechschen sermoenen (1496); de Virtutibus herbarum* door *Albertus Magnus (1498); Psalterium Davidicum cam canticis et litaniis (1598)*[3].

Dat Bac veel moest arbeiden zal ons geenszins verwonderen, wanneer wij weten dat zijn familie met twee zoons vergrootte: Andries en Frans. Geen van beiden heeft zijn vader in het vak opgevolgd. Andries is vroeg gestorven. In 1519 nog minderjarig, is hij reeds in 1531 overleden. In dit jaar verkoopt Frans, die dan te Beerse woont, een geheele rente van '6 lb. groten Brabants' op 't *Vogelhuys.* De helft dier rente, door zijn vader achtergelaten, hoorde toe aan zijn broeder Andries.

Na 1500 kwamen nog weinige werken van Bac's persen, W. Nijhoff vermeldt in zijn *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540* nog een twaalftal na dien datum. Hoogst waarschijnlijk heeft Bac eenig geld bijeenverzameld; want rond de jaren 1517 (eenigen tijd vóór zijn dood) koopt hij drie huiskens in de Lepelstraat.

1) Campbell: *Annales de la typographie néerlandaise au XVe s.* bl. 528.
2) Olthoff op. cit. bl. 4
3) *Le Bibliophile belge* T. III (1846) bl. 57 en volgende.

In 1511 wordt de familiekring zwaar getroffen. Bac's echtgenoote, die hem gedurende twintig jaren trouw terzijde stond, wordt door den dood weggerukt. Den 24^{en} Juli 1511 verschijnen vóór de Schepenbank van Antwerpen: Willem Vostermans, *'boeckprintere'*, Jacop Marssijs, *'cuypere'* en Willem Houtmairt *'librarier'* als voogden van Frans en van Andries. De vereffening der nagelaten goederen gebeurt in de beste termen. De helft van den eigendom *''t Vogelhuys'* blijft aan de twee kinderen, de andere helft aan den vader. (III)

Bac heeft zich wellicht niet aan het weduwnaarschap met twee minderjarige zoons kunnen gewennen, want in Mei 1514 is hij hertrouwd met Barbara Thymans *'Laureysdochtere'* weduwe van Thomaes de Lathoudere, *'vleeschhouwere'*. Zorgen voor een talrijk huisgezin moeten onzen drukker niet afgeschrikt hebben, vermits zijn tweede echtgenoote (hebbende reeds vier kinderen, uit haar eerste huwelijk, namelijk: Laureyse, Andriese, Heylwig en Katline) hem nog 2 dochters schonk met name Lysbeth en Barbara, minderjarig in 1519. Door de aanwezigheid van kinderen uit verschillende huwelijken, zouden wij kunnen veronderstellen dat na Bac's dood de *'scheyding en deyling'* tot moeilijkheden leiden kan. Edoch, zooals wij reeds zagen[1)] en verder nog zullen zien, werd daarvoor gezorgd. In 1515 regelt Bac met de voogden der kinderen van Thomaes de Lathoudere (Heylwig is alsdan gehuwd met Janne Bood) de nalatenschap van hunnen vader[2)]. Helaas, lang mocht de Antwerpsche drukker van het huiselijk familieleven niet genieten; hij stierf in den loop van 1517.

Nu zal de groote deeling moeten plaats grijpen. Daarmee gelast zich zijn weduwe, die in 1519 ten derden male hertrouwd is met Matheus van den Berge. Te samen verkoopen zij in het begin van 1519 de huizen gelegen in de Lepelstraat. Eenige maanden later, den 20^{en} Augustus 1519 wordt bij acte vóór Schepenen van Antwerpen het *'Vogelhuys'* met zijn toebehoorten verkocht aan Frans

1) Afrekening in 1492 door Katline van der Meere en hare kinderen gesproten uit het 1^{e} huwelijk.

Afrekening in 1511 door Bac en zijne twee zoons Andreas en Frans.

2) Olthoff meldt in zijn werk dat Bac overleed in 1511; wij meenen dat zulks een drukfout is: des te meer daar Ridder van Havre in zijn *'Marques typographiques'* (verschenen in 1883) den datum van 1517 opgeeft. Acten van de jaren 1515, 1516 en 1517 staven deze bewering (zie hooger).

Berckmans, koopman (IV). Onder de aanwezende verkoopers vinden wij: Willem Vorstermans, Jacop Marssijs, Jan Loomans, voogden van Frans en Andries; dezelfde in naam van Janne Boodt, voogden van Lysbeth en Barbara. Opgemerkt dient alzoo te worden dat de acte niet spreekt van Mathijs van der Goes; slechts Jan, pitancier in het St Michiels godshuis, woont de deeling als toeschouwer bij, zonder nochtans aanspraak op eenig recht te mogen maken. Evenmin komen in aanmerking de kinderen gesproten uit het huwelijk van Barbara Thymans met Thomaes de Lathoudere. De kooper neemt natuurlijk al de lasten op het huis rustende over waaronder verschillende renten alsook een jaarlijksche cyns van 3 scellingen te betalen aan Onze Lieve Vrouw kerk[1)].

Wanneer wij de posten betreffende den 'ontfanc van renten' van het *'Vogelhuys'* in het Archief van O.L.V. kerk doorloopen, kunnen wij de volgende punten aanstippen: 1° in 1490 wordt Gysbrecht van Bylen nog gemeld, alhoewel volgens acte van 20 Augustus 1519 Mathijs van der Goes, eerste echtgenoot van Katlyne van Houtmair, het huis reeds in 1487 gekocht heeft; 2° in 1494 wordt Bac ingeschreven onder den naam van 'Goyvaert de boekprintere'; slechts in 1595 komt hij voor met zijn wezenlijken naam; 3° in 1501 spreekt men van 'synen huyse', in 1505 van ''t Vogelhuis nu toebehoorende Govaert Bac', en de overige jaren 'van den huyse'.

Dit verschil van opstel heeft volgens ons weinig belang. Jaarlijks werd op den betaaldag de cyns geboekt; uit gewoonte en vertrouwende dat de werkelijke eigenaar betaalde, bekommerde zich de inner weinig omtrent den persoon die hem de som van 3 sc. ter hand stelde, hij herhaalde in zijn boeken de formule der vroegere jaren. Gebeurde het nu dat er twijfel kon bestaan, dat een andere bediende het register aanschreef, of dat men wat laat het veranderen van cynsbetaler inzag, dan specifiëerde men beter of wijzigde men de formuul. Dit legt ons uit waarom wij in dien 'ontfanc van renten' nu eens ontmoeten: 'van een huys' dan weer: 'van synen huyse', alsook 'vanden huyse toebehoerende aen'.

Wat de inboedel, meubelen, huishoudelijke benoodigheden alsook het drukkersmateriaal betreft, daarover hebben wij niets kunnen

1) De Heer J. Ernalsteen was zoo vriendelijk ons een afschrift van de posten desbetreffende uit het cijnsboek te doen geworden. Wij betuigen hem hierbij onzen besten dank.

ontdekken. De acte maakt er geen gewag van. Door de aanwezigheid van minderjarige kinderen zal er hoogstwaarschijnlijk van ambtswege tot een openbare verkooping zijn overgegaan. Daar geen enkel van Bac's kinderen het drukken heeft voortgezet, heeft de familie het onnoodig geacht het huis ten voordeele van een hunner te koopen. Wel behouden de erfgenamen nog gedurende zekeren tijd renten op het *Vogelhuys*, doch het recht van naakten eigendom bezitten zij niet meer. In 1525 verkoopt Frans Berckmans het huis aan Aernout Oert, die het weder in 1532 verkoopt aan Dierick van Stralen.

J. COOLS.

I.

Godevaert Back, boeckbyndere, ex una, ende Katlyne van der Meere, wedewe wilen Mathys van der Goes, cum tutore, ex altera, bekenden ende verlyden onderlinge in beiden partyen ende in gerechter huwelyker vorwaerden opdat thuwelic etc. dat zij gewillecoert etc., dat zoe wanneer thuwelic by den wille Goids gescheiden sal zyn, hetzy datter alsdan oir levende waere oft nyet, dat men dan alle de goede ende renten, ruerende ende onruerende, quecumque ende wair dat se gelegen die men dair alsdan bevinden sal, van wiens zyden die gecomen zijn, algader paerten ende deilen sal half ende half; behoudelic dat de lanstlevende van hen beiden voere vut hebben sal tvordeel in de ruerende, haeflycke goede na der stad rechte van Antwerpen; behoudelic waert dat daer als dan egheen oir levende en waere van huerer beider liven gecomen zynde, dat in dien gevalle de voers. Katlyne oft by hueren overlidene huere voirkinderen voere vut hebben zelen vive ponde groten Brabants erflic, ter quitingen staende den denier XVI ende daerenteynden deilen gelyc voers. is in alle dandere goede.

XIX dage Novembris,

Schepenbrieven 1492. B. S II fol. 132°

II.

Joes van Offene, Willem van der Meere ende Willem Aerts, vischcoepere, als vriende ende mage ende geleverde momboeren metten rechte van Janne ende Mathyse, wettich zonen Mathys

Janssoens van der Goes, boeckprinters, daer moeder af is Katline van der Meere, welke kinderen zy hierinne etc., bekenden ende verlyden hen van derselver kinderen wegen, volcomelic ende al vernuecht, gepaeyt, gecontenteert ende wel voldaen van der voers. Katlinen van der Meere, der moeder, van alle den goeden ende versterffenissen van huysen, haven ende erven, ruerende ende onruerende, quecumque, die den voers. twee kinderen ennichsins. toecomen, bleven ende verstorven moegen zyn van den voers. Mathyse Janssoens van der Goes, hueren vader wylen; overmits dien dat zy den voergenoemde momboeren van der voers, kinderen wegen daeraf van al tal goede, duechdelike scheydinge, deylinge, bewys gedaen ende voert daervoere sekere erfrenten ende gereede penningen bekent heeft; quitaverunt; gelovende

XVIII[a] dage Octobris.

Schepenbrieven B. S I fol, 119[o]

III.

Willem Vorstermans, boeckprintere, Jacop Marssys, cuypere, ende Willem Houtmairt, librarier, als vriende ende mage ende geleverde momboren metten rechte van Andriese ende Franse, wittigen kinderen Godevaerts Bacx, oic boecprinters, quos susceperunt, by consente van den Weesmeesters deser stad, bekenden hen volcomelic ende al vernuegt, gepaeyt, gecontenteert ende wel voldaen van den voirgenoemden Godevaerde, den vader, van allen den goeden ende versterffenissen, ruerende ende onruerende, quecumque, die den voirs. kinderen van wylen Katlinen Houtmaert, huerer moeder was, eenichssins toecomen, bleven ende verstorven moegen zyn; overmids dien dat hy hen dairaf van al tal duechdelike rekeninge, bewys ende goet bescheit gedaen ende alle deselve goeden ende coopmanscapen na hem met laste ende baten genomen heeft ende voorts metter erfrenten ende houdingen nabescreven dairaf vutgecocht ende voldaen heeft; behoudelic dien dat de voirs. kinderen bliven staende ende behoudende huer helft paert ende gedeel van den huyse metten gronde ende toebehoorten, geheeten tVogelhuys, buyten de Cammerpoorte opte Steenhouwersveste gestaen, dairmede zij in den name van den voirgenoemde kinderen wel content ende tevreden waren; quitaverunt; gelovende; ende mids desen, soe quam mede vore ons de voirs. Godevaert, de vader,

ende bekende sculdich zynde van gerechter wittiger schult den momboren van den voirgenoemden zynen twee kinderen terselver zynre twee kinderen behoef, tsjaers erflic sesse ponde groten Brabants prout communiter, dandum mediatim Natalis et mediatim Johannis; unde obligavit zyn helft van den voirgenoemden huyse metter plaetsen, hove, fundo et pertinentiis geheeten, tVogelhuys voirs., gestaen als boven; et ulterius se et sua; voorts meer soe geloofde hij metter bladingen van der voirs. erfrenten zyne voirgenoemde kinderen te houdene van etene, van drinckene, van ly nen, van wullen ende allen anderen nootdorsten ende behoeften, sieck ende gesont, redelic ende tamelic na zynen staet elc totter tyt toe dat sy tot eenigen eerliken state, gheestelic oft weerlic gecomen sal wesen oft zyns broots weerdich, sonder mindernisse der voirs. kinderen erfrente voirgenoemd ende huerer vrienden ende magen cost oft last.

XXIIII dage Julii
Schepenbrieven 1511, G.L. fol. 65

IV

Willem Vorstermans, boeckprintere, Jacop Marssys, cuypere, ende Jan Loomans, meevercoopere, als vriende ende momboren met rechte gelevert van Andriese ende Franse, wittige kinderen wylen Godevaert Bacx, boeckprinters, van den voerbedde, daer moeder af was Katlyne van Houtmaer, de voers. Willem Vorsterman, Jacop Marssys ende Jan Loomans voergenoemd, pro se et nomine van Janne Boodt, als vriende ende mage ende momboren met rechte gelevert van Lysbetten ende Barbara, wittige dochteren des voers. Godevaert Bacx van den nabedde, daer moeder af is Barbara Thymans, alle welcke kinderen zy by consente van den Weesmeesteren deser stadt hierinne vervingen etc., ten bywesene van Heeren Janne Goes, pitancier int Godshuys van Sinte Michiels, half brueder van den voerkinderen voergenoemd, vercochten Franse Berckmans, coopman, een huys metter plaetsen, achterhuysken, hove, fundo et pertinentiis, geheeten tVogelhuys, gestaen ende gelegen buyten de Cammerpoorte opte Steenhouders veste, tusschen der erfgenamen Symoens de Huyckere erve ex una ende thuys geheeten dAnckerken Janne van der Meere, cruydenier, toebehoorende ex altera, comende achter aen Jans Scheyne erve, gelyck ende in alle der manieren

hen dat toecomen, bleven ende verstorven is van hueren vader ende moeder wylen ende gelyck wylen Mathys Janssoens der voers. wylen Katlynen van Houtmaer voerman was, dat in den jaere MCCCC ende LXXXVII, acht dage in Januario, jegens Ghysbrechten van Bylen gecocht ende gecregen heeft gehadt, prout littere desuper confecte quas tradiderunt; droegen op met alle den rechte, te waerne van allen commere ende calaengiën, vutgenomen eenen chysgulden erflick die men jaerlicx betaelt met drie scellingen Brabants der fabrycken van Onser Liever Vrouwen kercke alhier; item acht oude Ingelssche ende twee hoenderen erflick die men jaerlicx betaalt met XIII groten Brabants den erfgenamen Heren Henricx de Coninck, Ridders; item twee ponden Brabants erflic den erfgenamen wylen Claus Boels; item XX scellingen Brabants erflick Janne van Huekelom; item XX scellingen Brabants erflick der wedewen sCuypers, ende sesse ponden groten Brabants erflick den voers. Andriese ende Franse Bacx, voerkinderen des voers. Godevaerts Bacx, daer jaerlicx vutgaende, prout littere ende anders; ende dien commer ende chys geloefde de voers. Frans Berckmans, qui etiam comparuit, pro se et suis voordane eeuwelick duerende, jaerlicx te geldene ende te betalene sonder der voers. vore ende nakinderen Godevaert Bacx voergenoemd et suis cost oft last. Gebrake iet aen den coop oft aen de waernisse ende claernisse voers. hoc promiserunt nomine quo supra satisfacere, obligantes de voergenoemde sesse ponden groten Brabants erflck, die de voers. voerkinderen van Godevaert Back voergenoemd op dit voers. huys heffende bliven, ende voordane alle der nakinderen desselfs Godevaerts goeden, ruerende ende onruerende quecumque; ende is te wetene dat mids desen doot ende te nyeuten is den scepenbrief van den vive ponden XV scellingen XI deniers Brabants erflic daermede de voers. wylen Godevaert Back den XXX^{en} Octobris anno XVI lestleden denselven Franse Berckmans dit voergenoemd huys terve gegeven heeft gehadt, hoewel hy maer in de helft van denselven huyse gericht en was, na vutwysen der scheydingen tusschen hem ende zynen voergenoemde voerkinderen daeraf gemaect synde. Sonder argelist.

XX dage Augusti

Schepenbrieven 1519 G, C. fol. 113°

Valsche Plantin- en Moretusdrukken

In de meeste Bibliographiën van beroemde drukkersfirma's als de Estienne's, de Aldi, de Elseviers e.a. moet een hoekje voorbehouden worden voor de contre façon-drukken, die op naam dier firma's uitgegeven werden. Zoo deed A. Willems in zijn belangrijk werk over de Elseviers en zoo zal ook behooren gedaan te worden in de bibliographie van het huis Plantin-Moretus.

In het eerste nummer van *De Gulden Passer* wezen wij op het Jansenistisch Misboek, dat in Holland verscheen en als Moretusdruk, heelemaal buiten den Antwerpschen drukker om, de wereld werd ingezonden.

Bij dezen valschen Moretusdruk kunnen wij er heden nog enkele andere voegen.

* * *

John Barclay (Pont à Mousson 1582 † Rome 1621) is o.m. de schrijver van een Latijnschen roman *Euphormionis Lusinini sive Satyricon*, waarvan de twee deelen opvolgentlijk verschenen te Londen 1603 en te Parijs 1603. Dit werk, opgevat in den geest van Petronius' satirische geschriften, maar vol bijzonderheden van eigen vinding en eigen ervaring, geeft een schildering van het leven, vooral in de hofkringen, van de verscheidene landen, die de held van het verhaal doorreist. Het boek genoot veel bijval en werd ettelijke malen vertaald in het Fransch en in het Duitsch.

De *Biographie Universelle* van Michaud (1811) vermeldt in het artikel over J. Barclay eene Fransche vertaling van *Euphormionis Lusinini sive Satyricon*, gemaakt door den abt Drouet de Maupertuis en verschenen te Antwerpen in 1711, in 3 deelen. De naam van den uitgever wordt niet opgegeven. De *Biographie Universelle* bevestigt het bestaan van deze *Euphormio*-vertaling in het artikel over Jean Baptiste Drouet de Maupertuis.

De bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus kwam onlangs in het bezit van een exemplaar van dat werk, waarvan wij hier den volledigen titel overschrijven: *Les Aventures d'Euphormion; histoire satyrique. A Anvers chez les héritiers de Plantin. M.D CC.XI* (Drie deelen in 12°).

De vermelding van de Plantijnsche firma is hier zonder eenigen twijfel fictief. Het uitzicht van het boek en ook de wijze van opgave der firma, die nooit en vooral niet in 1711 zoo luidde, geven daaromtrent zekerheid. Van 1696 tot 1714 was de weduwe van Balthasar Moretus III eigenares van de Plantijnsche drukkerij en op de ons bekende uitgaven van dien tijd wordt zij als firmante opgegeven, wanneer niet eenvoudig op de boeken staat: Ex officina Plantiniana. In de correspondentie en in de rekeningen van die jaren, bewaard op het Plantijnsch archief is ook over dergelijke uitgaaf geen spoor te vinden.

Door wien, waar en waarom werd dit bedrog gepleegd?

In het *Avertissement* van *Les Avantures d'Euphormion* wordt het werk toegeschreven aan S.S.S.J.P.A.V.L.E.R.E. Op gezag van de *Biographie universelle* nemen wij aan, dat onder die menigvuldige letters de abt J.B. Drouet de Maupertuis schuilt.

In hetzelfde *Avertissement* wordt ook verzekerd, dat het boek geen vertaling maar een vrije omwerking van Barclay's *Euphormion* is, zoo vermeerderd en gewijzigd, dat het een ‘ouvrage presque tout neuf’ werd. De nieuwe auteur beweert ook den stijl veranderd te hebben om er meer duidelijkheid en ‘bien séance’ in te leggen.

Dit is dan ook zoo, en een der nieuwigheden in deze *Avantures* bestaat hierin, dat Euphormio te Priamide (allegorische naam voor Parijs volgens de *clavis*) in het Justitiepaleis bij de boekverkoopers een exemplaar vond van zijn eigen leven door Barclaïus verteld. Hij stelde vast dat er veel leemten en onnauwkeurigheden in dit levensverhaal waren, en beloofde aan den boekverkooper de geschiedenis bij te werken en aldus met minstens nog een derde tekst te vermeerderen. Om dit werk te voltooien trok hij zich terug bij de Druïden (‘une maison de religieux fort austères’, volgens de *clavis*).

Deze omwerking van Barclay's *Euphormio* is buitengewoon scherpen bitter tegen de hovelingen en grooten van Galatië (Frankrijk) en wellicht moet daarin de reden gezocht worden van de geheimhouding van den echten drukkersnaam. Wij houden het er voor, dat het werk te Parijs uitgegeven werd door iemand, die de beroemde Antwerpsche drukkersfirma als dekmantel gebruikte om aan onaangenaamheden te ontsnappen. Hij verkoos dit wellicht

boven een gefingeerden drukkersnaam al die van Pierre du Marteau of een andere.[1)]

De beschouwingen van Euphormio zijn sterk democratisch getint. Hij vaart uit tegen de luxe, die gevoed wordt met den arbeid van het volk, en tegen het zedenbederf, dat veel meer heerscht in de paleizen der grooten dan in de hutten der herders. Hij hekelt het bijgeloof der edellieden, hun ijdelheid, hun oppervlakkige praatzucht, de losbandigheid van hun minnarijen, hun volslagen nutteloosheid, hun zelfzucht, hun schijnheiligheid en niet het minst hun kuiperijen om kerkelijke waardigheden te bekleeden. Al even ongenadig treft zijn satire de advocaten, rechters en griffiers. Van deze laatsten zegt hij: 'le nom qu'on leur donne est pris des grifes avec lesquelles ils saisissent la proie'. Van de advocaten heet het: 'La justice présidait à leur jugement, elle tenoit une balance, pour peser, a ce qui me fut dit, l'or & les presens des parties' (III, 211).

Euphormio komt ook aan het hof der Belgen, te Herculiade (Brussel). Kenschetsend voor onze nationale faam zijn de bijzonderheden, die hem daar het meest treffen! Hij hekelt er de dronkenschap en de vele pompeuze redevoeringen, die hij er altijd te hooren krijgt (II, 217, 225). Euphormio vindt onder meer aan dit Brusselsche hof marmeren standbeelden met hoofden uit boter gemaakt. Dagelijks worden die hoofden bij het ontbijt gebruikt en daarna door nieuwe vervangen!

De Engelschen, die Euphormio te Brussel ontmoet, onderscheiden zich door drinken, rooken en overdadig eten van aan het spit gebraden ossevleesch met brood!

De ware levenswijsheid en de beginselen van deugd en rechtschapenheid worden in de *Avantures d'Emphormion* vertegenwoordigd door Anaximandre, een allegorisch personage, dat volgens de *clavis* een 'sainte et scavante société' voorstelt (II, 251). Is dit de sociëteit Jesu? Het heeft er wel den schijn van.

* * *

Filippo Finella was een bekende Napolitaansche astroloog uit de 17e eeuw.

1) L. Janmart de Brouillant: *Histoire de Pierre du Marteau* (Paris, Maison Quantin, 1888). A. Moeltzner: *Zwanzig Jahre maskierte Druckerarbeit* (Beiträge zum Bibliotheks- und Buchwesen)

In de *Biblioteca Napoletana* van Nicolo Toppi (Napels 1678, blz. 85) worden van hem onder meer de volgende werken vermeld: 1° *De Metroposcopia, seu de methoposcopia naturali liber tertius.* Antverpiae ex Offic. Plant. 1648, in 8°, *Ejusdem lib. primus et secundus.* 1648, ibid. 2° *De duabus conceptionis et respirationis figuris et de connexione inter eas et figuram coelestem.* Antverp. ex Offic. Plant. 1550, in 4°,

Het eerste werk staat ook in C.G. Jöcher's *Allgem. Gelehrten Lexicon,* in Haller's *Histoire de la Médecine* en in Lindenius' *De Scriptis medicis libri duo.* Het tweede werk wordt door H.W. Rotermund in zijn vervolg op Jöcher opgegeven.

Th. Graesse in zijn *Trésor de Livres rares et précieux* vermeldt van F. Finella nog: *Naturale fisonomia planetaria*, Nap. 1648, in 4°, en voegt er bij, dat er van dit boek een Latijnsche vertaling bestaat, beantwoordende aan de volgende beschrijving: *De metoposcopia astronomica*, Antv. Plantin 1650, in 8°, 216 blz., met 410 fig. koppen.

Wij. waren nieuwsgierig om kennis te nemen van deze drie werken, die als Plantijnsche drukken voorgesteld worden, en waarvan er in het Plantijnsche archief geen spoor te vinden is.

De twee eerste boeken kwamen ons in handen. Van de *Metroposcopia,* 1648, konden wij een exemplaar brengen inde bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus, waar het thans onder n^r^ A. 2838 gerangschikt staat; en van *De duabus conceptionis* bevindt er zich een exemplaar in de *Bibliothèque nationale* te Parijs, n^r^ V. 8827.

Bij het eerste opzicht krijgt men al den indruk. dat de *Metroposcopia* geen echte Moretusdruk is. De letter en vooral de illustratie, grove onbeholpen houtsneden, wijzen zeker niet op een herkomst uit de aloude Officinia Plantiniana. Die indruk van contrefaçon wordt nog versterkt door gekke zetfouten in den naam van firma en drukker.

Ziehier een beschrijving van het boek: *Philippi Finella de Metroposcopia, seu Methoposcopia naturali. Liber primus* (Houtsnede) Antverpiae, Ex officina Plantiuiana (sic), apud Baltha*ss*arem (sic) More*n*um (sic), 1648 (In 8°, 4 bl, lim., 170 blz., 1 bl. postl.) Op het titelblad van *Liber secundus* worden drukkerij en drukker zonder fouten opgegeven: Antverpiae, Ex officina Plantiniana, apud Balthassarem (sic) Moretum, 1648 (162 blz., 1 bl. postl.). Op den titel

van *Liber tertius* verschijnen daarentegen juist dezelfde fouten als op *Liber primus*, (7 bl. lim., 372 blz., 5 bl. postl.)

In het exemplaar n^{r} V. 8827 van de *Bibliothèque nationale* te Parijs vonden wij in plaats van het ééne, dat wij verwachtten, twee werken van Finella, zoogezegd door Moretus uitgegeven. Het eerste boekje uit dezen bundel is: *Phillippi Phinellae de revolutionibus annoru*m (houtsnede), en weer met de hardnekkige naamfouten: Antverpia, Ex officina Planti*u*iana (sic), apud Bal*d*assarem (sic) More*n*um (sic), 1650 (In 4°, 2 bl. lim., 52 blz., 2 bl. postl.). Het andere boekje is het tweede door Nicolo Toppi opgegevene: *Philippi Phinellae de duabus conceptionis et respirationis figuris, et de connexione inter eas, & figuram coelestem* (houtsnede). 1650.[1] En nogmaals staan dezelfde fouten in de naamopgave! (In 4°, 2 bl. lim., 37 blz., 1 bl. postl.).

Het is niet aan te nemen, dat men in de Plantijnsche drukkerij te Antwerpen zelf zoo stelselmatig op verschillende uitgaven van Finella's werken, en alleen daar, dezelfde zetfouten in den naam van Plantin en van Moretus zou hebben gemaakt. Dit werd door vreemden gedaan uit onwetendheid of misschien ook wel opzettelijk omdat men een zekere gelijkenis met de Antwerpsche firma voldoende achtte en de volledige overeenkomst vermijden wilde.

In elk geval hebben wij hier valsche Moretusdrukken voor ons. Zij zijn het werk van den Napolitaanschen drukker Jacobus Gaffarus.

Bij de *Metroposcopia* (1648) in het exemplaar van het Museum Plantin-Moretus is mede ingebonden: *De quatuor signis quae apparent in unguibus manuum. Auctore Philippo Finella.* Deze uitgaaf van Jacobus Gaffarus (1649) is met dezelfde letter als de *Metroposcopia* gedrukt, en er komt een portret van Finella[2] in houtsnede in voor, dat ook gebruikt werd in *De duabus conceptionis* (Exemplaar *Bibliothèque nationale)*, verschenen onder den naam van Moretus.

Wat kon de reden van die vervalsching zijn?

1) Het jaartal 1550 bij Nicolo Toppi is foutief.
2) Daar het geboortejaar van Finella door geen van de door ons geraadpleegde biografen opgegeven wordt, deelen wij het hier mede naar het opschrift in den rand van dit portret: Aetatis suae annorum XXXXVIII. - M.DCXXXII. Finella werd dus in 1584 geboren.

Wij weten[1)] dat in de 17e eeuw meermalen boeken over astrologie door de inquisitie op den Index werden gebracht. Wellicht zocht de Napolitaansche uitgever alle mogelijke moeilijkheden te vermijden door zich achter den naam van Moretus te verbergen, ofwel poogde hij de goede gemeente te misleiden door het drukken van die boeken aan een beproefd vrome firma toe te schrijven.

Wat betreft de *Metroposcopia astronomica* Antv. Plantin 1650, het boek door Th. Graesse opgegeven, wij kunnen er niets over mededeelen daar wij het totnogtoe niet konden vinden.

* * *

Het lijdt niet den minsten twijfel, dat ook veel lithurgische werken, door de firma Moretus uitgegeven, herhaaldelijk nagedrukt werden. De contrefaçon was het groote misbruik, waaraan talrijke drukkers zich in de 17e en 18e eeuw te buiten gingen, en niets was verleidelijker dan boeken na te drukken, die een debiet moesten hebben zoo ruim en zoo zeker als dit van de kerkelijke uitgaven der Moretussen. Gewoonlijk verschenen die contrefaçons onder den naam van den nadrukker, maar soms werd de schaamteloosheid zoover gedreven, dat de vervalscher Moretus als de uitgever op het titelblad vermeldde. Daar het Antwerpsche huis het monopolie der lithurgische werken voor Spanje en de Koloniën bezat, was het immers veel voordeeliger de vervalsching onder den naam van Moretus te laten doorgaan.

In de Plantijnsche archieven zijn heel wat stukken te vinden die op dergelijke vervalschingen betrekking hebben. Wij hebben er hier eenige bijeengebracht.

De Compagnie Huguetan te Amsterdam, samengesteld uit de gebroeders Marc, Jean. Henry en Pierre Huguetan, afkomstig uit Lyon, heeft zich herhaaldelijk aan contrefaçon van Moretus drukken bezondigd. Gewoonlijk werd de Antwerpsche firma daarover ingelicht door een correspondent, die zulks toevallig ontdekte.

Ziehier wat de papierleverancier der Moretussen, Ysbrand Vincent, op 24 Januari 1695, uit Amsterdam, aan Balthasar III schrijft:

'Inmiddels kan ik niet nalaaten UEE. als een goed vrient te zeggen, dat ik ten hoogsten verwondert ben, dat de onbeschaamt-

1) Dr F.H. Reusch: Der Index der verbotenen Bücher II, 181.

heid van Mrs Huguetans, zo verre henlieden het geheugen doet verliezen met het oordeel te gelyk, en dat zy lieden zich zodaanig van hunne baatzucht blindelings laaten verrukken om U onder een bedekte schyn in te wikkelen met henlieden te handelen, als hadden zy de gedagten of UEE. reets zoud konnen hebben vergeeten *hoe dat ze reets voor een jaar of twee begonnen hebben eene uwer werken na te drukken zelf met UEE. naam* gelyk ze noch daaglyks met de Parijssche drukken doen. Waarelyk ik weete niet of ik ervaarenheid genoeg heb, en of ik in mijn oordeel misse: maar toch zoals ik deeze menschen ken, dunkt mij dat ik geen Tovenaar behoef te weezen om door henlieder bedekt bedrog zo klaar als den dag heene te zien, en dit is myne meening van henlieder voorneem om door het middel van alle slag uwer Boeken eenige ontbiedende en in alle gewesten zonder voordeel zendende, eene naauwkeurige kennisse van het beste vertier niet alleenlijk der Boeken maar van uwe Correspondenten te krygen en daarna het dienstigste en courantste op de persse te leggen en een gestabileerde handel van te maaken: want zy hebben twaalf of dertien parssen, en zouden die graag gaande houden, zonder onderscheid wie of waar zy iemand benaadeelen, gelyk wy zulks daaglyks zien en bespeuren'[1)].

De achting van Y. Vincent voor de Huguetan's was niet bijster groot, ook nog om andere redenen. Over een der broeders (de tweede) schrijft hij dat hij 'zeer stark speeld en dobbelt, edoch (onder ons) de naam heeft van wel wat te konnen, 't geen de fransjes noemen fil: en waarmede hy nu en dan, zo wel iemand by het linker been krygt, die hem niet kennen'.[2)] Elders nog zegt hij. dat de 'gebroeders Huguetan (te Amsterdam) in allen deelen vry veel belachelyke persoonaadjen ende Gaskons of gebraden Haanen speelen'.[3)]

Dat de Huguetan's zich werkelijk met contrefaçon drukken bezighielden, zonder eenige inachtneming van de privilegiën van andere drukkers, blijkt ook uit een stuk, medegedeeld door M. Kleerkooper en W.P. van Stockum Jr,[4)] en waarin de 'Overluyden van het Boekverkoopersgild' te Amsterdam hun een niet twijfel-

1) Archief Museum Plantin-Moretus Reg. DCXXIX.
2) Arch. Plantin Reg. DCXXIX, 15 Juli 1695.
3) Arch. Plantin Reg. DCXXX, 13 April 1696.
4) De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17^e^ eeuw ('s Gravenhage M. Nyhoff, 1914) I Dl. bl. 287.

achtige afstraffing geven omdat zij met dergelijke practijken ook een boekverkooper uit Brussel en verscheidene andere in Braband, waarmede de Amsterdamsche boekhandelaars in ‘goede correspondentie’ leefden, wilden benadeelen.

Uit latere brieven van Y. Vincent blijkt dat ook Jozef Athias, drukker en boekverkooper te Amsterdam, verdacht werd Moretus' drukken na te maken, en wel een der menigvuldige Officiën der H. Maria, door de Antwerpsche firma uitgegeven. ‘Ik vinde mij verplicht volgens voorgaande verzoek van wylen Heer Moretus, UEE. bekend te maaken dat de Jood Attias alhier ordre van Lissebon heeft gekregen om te drukken een kerkboekje, ik geloove in 12° dat ze noemen *Officio de la Vierga*’, zoo schrijft Y. Vincent op 24 October 1698 aan de Weduwe van Balthasar Moretus III[1)].

Als postscriptum staat nog in dezen brief: ‘Ik heb ook van een ander kerkboek rood en zwart gehoord dat hier op de drukkerij van Attias zoude gedrukt worden: maar de naam is mij vergeeten, en het heeft geen voortgang genomen.’

In denzelfden brief gaat Vincent's verdenking weer eens naar de ‘Gascons en Gebraden Haanen’. ‘En bij de Huguetans dunkt my dat ook iets Kerkelijks in rood en zwart voorgeslagen is te drukken, het welk de Heer Leonard, vertrouwe ik, UEE. niet verbergen zal, zo UEE. oordeeld gevoeglijk te zijn, zonder my te noemen hem discours gewijze op het kapittel van Huguetans werken te brengen’[1)].

De hier bedoelde Heer Leonard is de bekende Frédéric Leonard, ‘imprimeur ordinaire de roi’ te Parijs, die in October 1698 met zijn neef te Amsterdam vertoefde en op zijn terugreis te Antwerpen Mevrouw W^{we} Moretus bezocht.[2)]

Vincent bleef de handelingen der Huguetan's bewaken en hield Antwerpen op de hoogte. Wat later berichtte hij: ‘Tot noch heb ik geene nadere kennisse wegens het rood en zwart drukken; doch ik kan niet gelooven dat Huguetans nu zoo onvoorzichtig zullen zijn UEE. naam te gebruiken, Ik zal een oog in het zeil houden zo ik iets verneeme niet nalaaten UEE. aanstonds kennisse daar van te geeven, hebben reeds last gesteld daar op te waaken’.[3)]

1) Areh. Pfantin Reg. DCXXX.
1) Areh. Pfantin Reg. DCXXX.
2) Id. id. 20 Oct. 1698.
3) Id. id. 28 Nov. 1698.

Het jaar nadien had Mev. Wwe Moretus uit Duitschland het nieuws ontvangen, dat de Huguetans een *Diurnale Romanum* op naam van haar firma hadden nagedrukt. Zij schreef daarover aan Vincent: 'Hebbe met recht mij te beklagen over het ageren der selve (Huguetans) die het usurperen myner naeme op hunne boecken van ghelijcken inhoudt als mijne syn, te stellen, dit noch te meer tegen hunne belofte voor desen ghedaen, sulckx niet meer te attenteren: dat het seker is wordt my wt Duytslandt gheschreven, hoe een boeckxen Diurnale Romanum in 24° weder op mynen naeme hebben laeten wtgaen, oversulckx bidde door een 2de a 3de persoon twee dusdaenighe boecxkens, als oft bij mij ghedruckt waeren, te doen koopen ende toe te senden, opdat deselve besichtight hebbende, hun daerover myne rechtvaerdighe klachte doe, en UE. deswegen breeder schryven.'[1)]

Vincent zond dadelijk de twee verlangde exemplaren, maar voegde erbij, dat de schuldigen ditmaal niet de Huguetans waren: 'Na dat my bericht word hebben de Huguetans dat werk niet: maar de Compagnie van Boom, Waesbergen &^{a} gedrukt, gelijk noch een ander Roomsch kerkboek, dat ondersteld, zouden de Huguetans te onrecht beschuldigt zijn geweest uit Duitschland'[2)]. Het bleef toch onzeker wie eigenlijk de nadrukkers waren: 'UEE. zult niet kwalijk doen, schreef Vincent aan Mev. W^{we} Moretus, vraagsgewijze aan Waesbergen te schrijven of henlieden Maatschappye of Huguetans het zelve gedrukt hebben. En zo haast UEE. my de naam van een ander boek geschreven zult hebben, zal ik my daar aan gelegen laaten leggen'.[3)]

Van dezen Diurnale-nadruk hooren wij verder niet meer.

In 1706 is het een andere zaak in denzelfden aard, die onrust wekt. Hier was het Vincent, die de kat de bel aanhing. 'Midlerwylen moet ik UEd. als een oprecht goed vriend bekend maken, schreef hij naar Antwerpen, dat er van de Brevieren &^{a} die hier by de compagnie van Pieter en Jan Blaauw, Hendrik en Dirck Boom, Goethals en Waasbergen gedrukt voor 4 dagen onder de Boekverkoopers verkocht zijn, een party na Brabant is gezonden en dewyl zulks tot UEd^{ts} groot nadeel, ook tegens het voorrecht van UEd^{ts}

1) Id. id. Reg. CCXCI, 20 Juli 1699.
2) Id. id, Reg. DCXXX, 3 Aug. 1699.
3) Id. id. 21 Aug. 1699,

koninklyke privilegie is strydende, heb ik mij verplicht gevonden om UEd^{t} hier van kennisse te geeven, opdat UEd^{t}... zodanig middelen beraamt als UEd. tot voorstand van UEd^{ts} recht bevinden zult heilzaam en nuttelyk te zyn. Te meer vermits ik van ter zyden kan bespeuren, dat de gemelde Compagnie, waaronder de weduwe Waasbergen, en Waasbergen te Dansig is, die Brevieren en andere uwer kerkboeken, nu wederom op nieuws van voorneemen zyn te herdrukken. Of deeze lieden nu gelyk de Huguetans gedaan hebben. UEd^{s} naam gebruiken, weet ik niet; maar ik zal my daaraan geleegen laaten leggen, en zulks laaten weeten'[1].

Vincent raadt Moretus aan bij vernieuwing van zijn privilegies strenger straffen te voorzien voor de namakers. 'Het is my onbewust en ik heb onder anderen vergeten UEd^{s} te vragen of UEd^{ts} privilegie by verandering van een Spaansch Koning vernieuwt moet worden, in welken gevalle, het myns oordeels (onder verbeetering) zeer nut voor UEd. zoudt zyn, zulk een privilegie met zwaarder boetens en peenen voor de naadrukkers en inbrengers der nagebootste boeken te begunstigen'[1].

Het volgend lijstje van bedoelde boeken werd door Vincent opgezonden;

13 Breviarum franciscanum 12°
36 - Romanum 12° 1 vol.
28 - ditto 4 vol. 18°
23 Diurnale Romanum 24°
158 - Cistersiense 32°
6 Missale Romanum fol.
23 Diurnale 24
30 Officia B.M. Virginis 32°
8 - Minorum 18°
9 Concordantiae Bibliorum[2]

Vincent voegt er zelf bij, dat er onder die boeken 'zeer weinig van de sorteeringe' van Moretus voorkomen[3], en een paar weken nadien zendt hij nog geruststellender nieuws: 'Wegens de kerkelyke boeken hier gedrukt en verkocht. is, gelyk ik my de eere

1) Arch. Plantin, Reg. DCXXXI. 13 Aug. 1706
1) Arch. Plantin, Reg. DCXXXI. 13 Aug. 1706
2) Id. id. blz. 333
3) Id. id, 3 Sept. 1706

gegeeven heb zulks te schryven van zeer gering belang geweest: Dit kan ik hier by voegen, dat dewyl die Compagnie van Pieter en Jan Blaeu met Waasbergen, Goethals en Boom, geheel en al gescheiden is, dat die genoemde boeken naar alle waarschynlykheid hier niet lichtelyk meer herdrukt zullen worden, en de Hugetans zyn ér geheel uitgescheiden, dit heb ik geraaden gevonden tot UEd^{ts} waarschouwing en gerustheid, bekend te maken'.[1)]

MAURITS SABBE.

1) Arch. Plantin, Reg. 15 Sept. 1706

De Nederlandsche Cato-vertalingen.

Naar aanleiding van het artikel van den E.P. Geerebaert S.J.: Nog een Nederlandsche Cato-vertaling, in dit tijdschrift (1923 blz. 126-136) heb ik me in de Universiteitsbibliotheek te Gent eenige opzoekingen getroost, waarvan ik graag den uitslag mededeel.

In een voetnota blz. 127 vermeldt de schrijver dat in de voorloopige Bibliotheca Erasmiana, uitgegeven door wijlen Ferdinand Van der Haeghen en zijne medewerkers slechts 121 drukken van de Disticha Catonis voorkomen. Hij voegt er bij: waarschijnlijk zijn er meer. Dit is in werkelijkheid zoo. De navorschers van de B.B. hebben nog van 111 andere drukken van de Disticha kennis gehad, wat het getal der door hen gekende drukken van dit werkje, door Erasmus toegelicht, op 232 brengt.

Wat de uitgave betreft, gedrukt te Antwerpen door Henricus Henricius in 1574, en berustende in het Plantijnmuseum dier stad, dit was gekend door de Erasmusbeschrijvers van de Gentsche Bibliotheek, en we kunnen er zelfs bijvoegen dat ook een exemplaar ervan bestaat in de Universiteitsbibliotheek te Goettingen.

Nopens de uitgave van 1577: Lovanii, || Apud Rutgerum Velpium, Bibliopolam || Iuratum, Sub Castro Angelico || Anno 1577 || Cum Gratia et Privilegio, klein 8°, 79 gefolioteerde bladen, kunnen we mededeelen dat deze ook op de Universiteitsbibliotheek te Gent berust en het nummer draagt B.L. 5794. Dit boekje is te samengebonden met nog andere traktaatjes van denzelfden aard waaronder:

1) Des. Erasmus: De civilitate puerilium. Antv. Petrus a Tongris, 1583. in 8°.
2) Nilus Episcopus. Sententiae morales. Antv. Joh. Hillenius, 1541.
3) Idiotade statu religiosorum. Parisiis. S. de Colines, 1521.

Al deze samengebonden boekjes zijn afkomstig van de Bibliotheek der Augustijnen te Dendermonde en goed bewaard gebleven.

Dr R. APERS.

Boeken. - livres.

Correspondance de Bonaventura Vulcanius pendant son séjour a cologne. genève et bale (1573-1577) publiée et annotée par H. de Vries de heekelingen. (La Haye, M. Nijhoff, 1923).

- Le célèbre helléniste brugeois, Bonaventura De Smet ou Vulcanius, a joué un rôle important dans l'histoire de l'enseignement à Anvers, où il fut appelé comme secrétaire de Marnix de Ste Aldegonde et devint en 1580 le fondateur et le recteur du gymnase calviniste dont Plantin publia en 1583 le *Regimen Scholae.* (V. *Het Boek* X, p. 273).

H. De Vries, l'auteur de *Genève pépinière du Calvinisme hollandais,* que nous avons signalé à l'attention de nos lecteurs dans le numéro précédent du *Compas d'Or*, vient de faire paraître l'abondante correspondance de ce savant humaniste pendant la période la plus mouvementée de son existence, avant son arrivée à Anvers en 1577.

On y trouve 242 lettres adressées à des savants et des imprimeurs parmi lesquels nous ne citerons que Th. de Bèze, J. Camerarius, L. Daneau, E. Episcopius, H. Estienne, J.J. Frisius, S. Goulart, A. Van der Myle, Chr. Plantin et Th. Poelman. Surtout les lettres adressées à ou reçues de ces deux derniers correspondants ont un intérêt tout spécial pour nous. Il y est question de livres envoyés par Plantin à Pierre Bocangelino, libraire à Tolède (Lettre VI, VII, XIV), d'une édition des *Libri originum* d'Isidore (VII) et d'ouvrages que Vulcanius se proposait de publier (CXXXVIII). Les épîtres de Vulcanius à Plantin et les réponses, retrouvées dans le *Codex Vulcanius,* conservé à la Bibliothèque universitaire de Leyde, ne figurent pas dans la *Correspondance* de Plantin publiée par les *Bibliophiles Anversois.*

M.H. De Vries donne la liste des noms figurant dans l'*Album amicorum* de Vulcanius. Voici les noms des personalités anversoises ou rencontrées à Anvers que nous y avons relevés: A. Ortelius, Antverpiae, 6 Id. Mart 1579; Phil. Marnixius Sancto Aldegondius, 27 Febr. 1580; Philippus Mornaeus Plessius, Gallus, Antverpiae, 28 Maii 1579; Philippus Mornaeus Plessius Filius; Petr. Lozel. Villerius, Antverpiae, 10 Febr. 1579; Janus Gruterus, Antverp., Lugd. Bat., Prid. Kal. Apr. 1583; Petrus Bizarus, Antverpiae, 20 Febr. 1579; Arnoldus Freitaghius, Antverpiae, Cal. Quintil. 1579; Daniel Rogersius, Albimontius, Anglus, Antverpiae, 14 Martii 1579; Joan. Vivianus, Valentianus, Antverpiae, 3 Kal. Mart. 1580; Paulus Knibbius, Tiletanus, Antverpiae, Non. Aug. 1579; Longatreus, Antverpiae, 4 Sept. 1578.

L'ouvrage contient également plusieurs extraits des *Archives Plantiniennes*, notamment les relevés des envois de livres de Plantin à Pierre Bocangelino et quelques inscriptions au Grand Livre.

Le travail consciencieux de M.H. De Vries fait preuve de connaissances bibliographiques très étendues et de beaucoup de méthode. Nous le recommandons bien vivement à tous ceux qui s'occupent de l'histoire de la première moitié du XVIe siècle.

Nous félicitons l'auteur de son zèle scientifique et nous exprimons le desir qu'un jour il se décide à publier également la correspondance ultérieure de Vulcanius se rapportant à son séjour à Anvers comme auxiliaire de Marnix et à Leyde comme professeur. Ces lettres conservées à l'Université de Leyde révèleront encore de

nombreux détails sur la vie et l'oeuvre de cet homme que nous ne connaissons que trop imparfaitement.

M.S.

* * *

Tilemannus Susato. salve antverpia d'après le sacrarum cantionum, conservé a la bibliothèque royale de belgique, transcription moderne par A. Tirabassi, directeur de l'institut belge de musicologie (Bruxelles, Soc. An. Dogilbert, 1923).

- Le musicologue Italien A. Tirabassi qui s'occupe si activement depuis nombre d'années à mettre en valeur les compositions musicales de nos polyphonistes flamands du XVIe siècle, vient de publier une excellente transcription moderne d'un des plus beaux motets de Tilman Susato, emprunté au *Liber primus* des *Sacrarum Cantionum] quinque vocum [vulgo moteta vocant ex [optimis quibusq; huius [aetatis musicis [selectaru. Antverpiae apud [Tilemannum Susato. Anno [M.D. XLVI [Com Caes. privilegio* (n° 1684 du Cat. Fetis, Bibliothèque Royale de Belgique). C'est un hymne en l'honneur de notre grande métropole, un *Salve Antverpia,* où nous trouvons, comme le dit M. Tirabassi, une superbe éclosion sonore de la pompe magnifique et solennelle du peuple anversois qui devait aboutir plus tard, en peinture, à l'exubérance rubénienne.

Il serait à souhaiter qu'une de nos bonnes chorales, l'*Arti vocali* ou le cercle *Caecilia,* mette cette oeuvre émouvante à son répertoire.

M.S.

* * *

Wilhelmus van Nassouwe, tekst, vertalingen en melodie door Fl. van Duyse. derde uitgave vermeerderd en ingeleid door Fr. Kossmann ('s Gravenhage. M. Nijhoff, 1923).

- De merkwaardige studie van Fl. van Duyse over het Wilhelmuslied, eerst verschenen in het standaardboek *Het Oude Nederlandsche Lied* en daarna ook afzonderlijk uitgegeven, verschijnt nu voor de derde maaI. De verhandeling van Fl. van Duyse heeft geen wijzigingen ondergaan, maar al wat aan nieuwe gegevens sedert de vorige uitgave bekend werd, vindt men in de inleiding van Fr. Kossmann. Onder meer treft men daar de oudste overlevering der Wilhelmusmelodie, aan van Duyse nog niet bekend en voorkomende in een Antwerpschen druk van 1574: *Deuchdelijcke solutien, gesolveert by vele ingenieuse componisten,* bevattende inzendingen op een prijsvraag ten bate van den opbouw der St Jacobskerk te Antwerpen. De muziek bevindt zich bij een rederijkersgedichtje met de aanduiding ‘op de wijze van Condé’. Van Duyse had reeds aangetoond dat de melodie buiten het Wilhelmus hier bekend was en als

de wijze van Condé werd aangeduid. Het werk bevat ook een reproductie van een gravure ontleend aan een Plantijnschen druk van 1579, J.B. Houwaert 's *Declaratie van die triumphante incompst van den Prince van Oraignien,* en voorstellende de verwelkoming van Willem den Zwijger te Brussel in 1578.

M.S.

Tijdschriften. - revues.

The fleuron, a journal of typography edited by Oliver Simon (London, At the Office of The Fleuron. 1923). - In dit typographisch schitterend verzorgde tijdschrift, dat ook door zijn degelijken inhoud uitmunt, komen een paar studiën voor van wezenlijk belang voor de geschiedenis van het oude Antwerpsche boek.

Wij bedoelen in de eerste plaats *Printer's Flowers and Arabesques* van Francis Meynell en Stanley Morison. Er wordt gewezen op de Moorsche afkomst van deze versieringen, die van 1529 af in allerlei modelboeken voor naai- en borduurwerk werden uitgegeven (o.a. bij Hieronymus Cock, tusschen 1543 en 1550, en Balth. Silvius, in 1554, beide te Antwerpen). Daarna volgen wij de arabeske in haar ontwikkeling als boekversiering en weer vinden wij daarbij interessante beschouwingen over de bedrijvigheid van Antwerpen en in het bijzonder van Plantin op dat gebied: 'The *Index Characterum* which Plantin published at Antwerp is a very interesting document. In addition to his series of type faces it shows a variety of flowers obviously related to the arabesque. The specimen was issued to Plantin's scholarly customers in the year 1567, and represents the earliest known printer's specimen devoted to other than Venetian or German types. For some years previously the eminent Antwerp printer had been gathering material. A Frenchman himself, from the first he showed a partiality for French faces and for French craftsmen. He bought a number of punches from Garamond before the latter's death in 1561. His inventory made in 1563 discloses that Plantin possessed a large number of matrices, roman and italic, by Garamond and Grandjon. By 1565 Plantin possessed his own foundry and, says Max Rooses, "un homme du métier, un certain Jacques Sabon y travailla. Il ne paraît pas qu'on y ait rien fait d'important; on y executa specialement des fleurons", etc. This Jacques (or Jacob) Sabon was a Frenchman. Herr Gustave Mori, whose access to the Frankfort archives has enabled him to make a thorough investigation into the history of the Egenolffs, has discovered that Sabon was born in Lyons. It is conceivable that Jacques was a kinsfolk of Sulpice Sabon (or Sulpitius Sapidus), who printed in Lyons from 1535 to 1549. Baudrier was unable to trace a single document relating to this printer "un des meilleurs de Lyon, et nous ne savons rien sur sa vie." His unrecorded disappearance from Lyons probably means that he, like Tournes II and others, an adherent of the reformation, fled to avoid persecution. A number of such French protestants arrived in Frankfort, and among them Jacques Sabon. He joined the Egenolffs, but later went to Antwerp, where, as we have seen, he entered Plantin's office as a foundry-hand. Plantin's correspondence reveals that he received in 1566 "des poinçons de fleurons" from Granjon. The latter's prolonged absence in Rome and elsewhere forced Plantin to have recourse to local talent for maintenance of his supplies of types and flowers. Accordingly we find Plantin in 1570 receiving fleurons from Henri van den Keere alias *du Tour.* At his death (circa 1574) the widow du Tour returned the punches which has been used by her husband, but which has been cut by Garamond, Granjon, and Le Bé, into the hands of Plantin. It seems clear, therefore, that flowers shown in Plantin's *Index* are from the hands of Jacques Sabon and Robert Granjon. Robert was the younger brother of the

Paris bookseller, Jean Granjon, who kept shop, 1504-1551, *in Clauso Brunelli: prope scholas decretorum in intersignio sacratissimae Dei genetricis Mariae,* and later, *sub signo magni iunci appendente.* Robert Granjon was a member of the Paris gild of imprimeurs-libraires from 1523, but removed in 1557 to Lyons and married Antoinette. daughter of Bernard Salomon. He made a two-year stay at Paris (1563-1565), and in 1566 visited his perhaps most important customer at that time, Chr. Plantin, at Antwerp. From 1578 to 1588 he gave himself, at the invitation of Gregory XIII, tho the establisment of a type-foundry at Rome'.

Aan de studie van Percy Smith over *Initial Letters in the Printed Book* ontleenen wij de volgende passage over de kunstwaarde van sommige hoofdletters door Plantin gebruikt:

'The earlier printers of the Low Countries did not produce initials sufficiently different from those of Germany to make a separate group. In the second half of the sixteenth century, however, Christophe Plantin, a Frenchman, built up his famous business in Antwerp. He used decorated and picture initials extensively. Some are not good, being overornate, and one feels in looking at them that initial letters had run their course for the time and could go no father. But his best letters have the quality of distinction. The large Q (A) is characteristic of its time, and has its decoration well adjusted to the letter; the engraving is skilled indeed. The same may be said of the calligraphic P and of th G. (B, C) They all harmonize in colour-value with most of Plantin's type'.

A

B

C

Vragen om inlichtingen. demandes de renseignements.

Met het oog op een *Lijst ran de gedrukte Nedertandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers,* die eerlang bij gedeelten in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. VI. Academie* zal verschijnen, heb ik in talrijke binnen- en buitenlandsche bibliotheken, doch vruchteloos, het volgende gezocht. Verscheidene dier werken, die ik hoopte dat nog in den handel waren, ben ik er niet in geslaagd mij aan te schaffen; in een paar gevallen was zelfs in het archief der uitgeversfirma niets te vinden. Misschien zal een lezer van dit tijdschrift mij een exemplaar ter inzage kunnen bezorgen of mij weten te zeggen, waar er zich een bevindt.

1. *Leven van Esopus en sine Fabulen.* Antw. v. Ghelen, 1533.
2. Nederl.-Fransche uitgave van fabelen van Aesopus. Antw., Jan v. Waesberghe.
3. *Dat wonderlijck ende ghenuechelijck leven van Esopus met sijn fabulen.* Amst., H. Barentsz., 1612.
4. Id. Antw., Verdussen, 1620.
5. Id. Amst., 1664.
6. Id. 1679.
7. Leven en fabelen van Aesopus. Amst., 1644.
8. *'t Vermeerdert wonderlyck leven van... Esopus, gelijck oock al de fabulen.* Utr., 1679.
9. Id. Amst., 1689.
10. Id. Amst. Wed. van Egmont (omstreeks 1740).
11. *De kleine Esopus voor de jeugd.* Alkmaar.
12. *Epictetus handboekje, Cebes tafereel* enz. [door D.P. Pers]. Amst., D. Pers, 1637.
13. J.P. KLEYN. *Bion's Lijkdicht op Adonis; Lijkzang van Moschus over Bion*, eenige jaren vóór 1817 (in een tijdschrift? of een bundel?).
14. (Gedeeltelijke?) vertaling door M. SIEGENBEEK der IIe Philippica van Demosthenes en der IIe Phil. van Cicero, vóór 1833 (in een tijdschrift?).
15. *Wonderbaerlijcken Strijdt tursschen de Kickvorschen ende de Muysen* [door J. v. BEVERWIJCK]. Dordr., Jasp. en Jo. Goris, 1660.
16. *Voorlezingen van Nederd. Dichtstukken.* Mechelen, Hanicq, 1^{e} druk (vóór 1836).
17. K.F. BECKER. Verhalen uit de oude wereld. Uit het hoogd. I. Ulysses. 1847.
18. LONGUS. *Het verwonderlijck... verdigtsel...: de herderlijcke liefdensgevallen van Daphnis en Chloë.* Amst., v. Esveldt, 1744.
19. *Wondere wonderheden Luciani.* Uitgaven vóór 1647.
20. *Vertaling der* 1^{e} *redevoering van Lysias door* A.W. HIRSCHIG. Leiden, 1855.
21. *Eenige morale... werken van Plutarchus.* Amst., voor Pieter Robijn 1643 (of 1644?).
22. *Plutarchus. Het leven van Lycurgus.* 's Hage, Liebers, 1888.
23. *Plutarchus. Over het vleeschetен,* door LIDA CONTENT (1^{e} druk).
24. *Het ambacht van Cupido,* door THEOCRITUM A GANDA, Leyden, Jacob Marcussoon, 1615.

25. Nederl. Gedichten van KERCKHERDERE, begin 18e eeuw.
26. *De Leermeester der zeden*, 1e, 2e en 3e druk (omstr. 1700).
27. WALRAVEN FRANCKEN. *Moezel-Eifel-Nahe* (omstreeks 1870).
28. *Boethius de consolalione philosophiae, van de vertroostingh der philosophie,* door F.v.H. 1655.
29. Id. 1660.
30. *Baghijncken van Parijs.* Antw. Hier. Verdussen, 1605.
31. *'s Menschen leven van de wieg tot het graf,* 1e druk (omstreeks 1700).
32. *Katoos' zedelessen* door J. v. PETERSON, druk of drukken vóór dien in *'s Menschen leven...*, 2e druk (omstreeks 1710).
33. *Catonis disticha... in belgicum sermonem conversa.* Amst. J. Haffmann, 1760.
34. Id., Amst., P. v. Dorth, 1774.
35. Cicero over de vrindschap met nederd. oversetting. Amst. J. v. Lotten, 1694.
36. Vertaling van HORATIUS, *Ars Poetica,* door DE HEMELAER, 1e helft 17e eeuw (titel: *Weldichtenkunst*?)
37. W. SLUITER, *Buiten, Eensaem, Huis... Leven.* (Delft) 1668.
38. J.V. HOVEN. *Zes lierzangen van Horatius.* 's Hage 1744.
39. *Corpus Juris ofte kort begrip van alle Titulen... Digestorum Justiniani*, door H. à SCHINGEN. Een of meer uitgaven vóór 1642 (Leiden 1635?).
40. *Het standhoudend en verschoven Roomsch regt* door C. ORTWIJN. 2e dr. (omtrent 1725).
41. *De Historien van Justinus vertaelt door* F.V.H. 2e dr. Dordrecht. F. v. Hoogstraten, 1692.
42. *De Romeynsche Historien... van Livius* gedrukt by C. Thomassen te Deventer voor Th. Sergeant te Amst., 1646.
43. Een vertaling van C. NEPOS, *vanden Coningen* en *Atticus* vóór 1601 (misschien in een druk van de vertaling der Vitae van Plutarchus, bekort door D. Tibertus).
44. NEPOS. *Levens der... krijgsoversten*, vert. d. F.V. HOOGSTRATEN, 1688.
45. OVIDIUS, *Metomorphosis* vert. d. FLORIANUS. Antw. 1566.
46. Id. Antw., Gheleyn Jansens, 1608.
47. OVIDIUS. Der Griecxser Princerssen... Sendtbrieven door C.V. GHISTELE. Antw., Hans de Laet, 1554.
48. Id. Ghendt, Salensone, 1560.
49. OVIDIUS. *De arte amandi oft de Conste der minnen* in proza vert. Drukken ouder dan Dordr., 1599 en Antw. P. Stroobant (omstreeks 1605).
50. Id. Dordr. H. de Koning (omstreeks 1755).
51. Id. Gent, 1874.
52. Id. 3 drukken Gent tusschen 1876 en 1890.
53. J.J. SLATERUS. *Proeven eener Phaedrus-vertaling.* Kampen, Oosterdorp, 1718.
54. *Tweede deel der zedige werken van Seneka...* door J.H. GLAZEMAKER. Amst. 1658.
55. RUTGERS. *Rijmoeffeningen*, begin 18e eeuw.
56. *De ses eerste Boecken der Jaarboecken van Tacitus*, vert. na de overzettinge van DE LA BLÉTERIE. 2e uitg. 3 dln. omstreeks 1775.

59. *Bloemen uit het tooneelspel van Terentius*: *die zich zelven kastijdt.* Ghendt v.d. Keere (1557?)
60. *Terentii florum selectiorum pars prima.* In usum studiosorum Soc. Jesu. Met Nederl. vertaling. Drukken vóór 1644.
61. Id. Pars altera. Alle drukken.
62. Id. Pars tertia. Alle drukken.
63. *Observationes latini sermonis...* a TH. SIMONIS, met Ned. vertaling Heusdae, Trojaen, 1638.
64. J. WESTERBAEN. Terentii Adelphi, dat is de Gebroeders. 's Grav., 1662.
65. *Formulae Terentianae cum versione belgica.* Drukken vóór 1694.
66. *Die twaelf boecken van Aeneas* door C. v. Ghistele. Antw. Matheus de Rische, 1583.
67. *Zeeusche Nachtegael.* Amst. Hartgers, 1651.
68. J. WESTERBAEN. *De verliefde Dido*, 's Grav., Tongerloo, 1655.
69. J. WESTERBAEN. *De ses eerste boeken van de Aeneis*, 's Grav. 1661.
70. Id. *De ses laatste boeken van de Aeneis*, ibid. 1662.
71. *De inventie der colommen wt Vitruvio.* P. Coucke van Aelst, 1539.
72. *Algemeen letterlievend Maandschrift*, 1823, de afl. waarin: *Orpheus en Eurydice.*

A. GEEREBAERT S.I.
St. Michiels-college, St-Michielslaan, Brussel.

Vragen en aanbiedingen-offres et demandes

Men vraagt te koop een exemplaar van de koperprent van *Petrus de Jode* naar *Gerard Sephers 'De H. Stanislas ontvangt van de Engelen de H. Communie*'.
Aanbiedingen te zenden aan het adres der redactie.

On désire acheter une épreuve de la gravure de *Pierre de Jode* d'après *Gérard Seghers 'St Stanislas communié par des anges'.*
Offres à adresser à la rédaction.

Bibliographische snipperingen. variétés bibliographiques.

La nouvelle collection d'incunables de la bibliothèque de l'université de Louvain.

- Le 4 novembre 1920, conformément à l'article 247 du traîté de Versailles, un accord fut conclu entre l'Office de la Restauration de la Bibliothèque de Louvain et le gouvernement allemand, en vue de reconstituer la collection d'incunables anéantie dans l'incendie de 1914. Au cours des années 1921 et 1922, 675 incunables furent envoyés d'Allemagne, tandis que 49 autres étaient offerts par de généreux donateurs. Mr L. Stainier, directeur de l'Office de la Restauration, a publié dans *Het Boek* (1923, pp. 244-252) un inven-

taire sommaire de cette collection, qui groupe les produits de plus de 281 ateliers appartenant à 75 villes différentes. La typographie louvaniste y est représentée par 52 éditions, les presses anversoises par 5 de M. van der Goes, 1 de G. Back et 3 de G. Leeu, parmi lesquelles de *De Arte loquendi et tacendi* d'Alb. Causidicus, 1485.

M.H.

Documents concernant l'histoire du Calvinisme.

- (Editeur: Drukkerij-uitgeverij W. Bergmans, Langestraat, 35, Tilbourg (Hollande).
- Y a-t-il, dans l'histoire de la Hollande et de la Belgique, une période qui ait attiré l'attention des historiens autant que la seconde moitié du 16e siècle, durant laquelle se déroule la longue lutte entre le Calvinisme et le gouvernement de la monarchie bourguignonne? Divers historiens, même en dehors des dix-sept provinces historiques, ont consacré des ouvrages détaillés à ce vaste sujet qui est d'ailleurs d'une importance européenne. Car il n'est personne qui songe à mettre en doute la puissance du Calvinisme comme événement européen. C'est surtout dans l'histoire de ses menées que l'émeute de 1566 est du plus haut intérêt, étant donné surtout que cette manière de combattre le Catholicisme est en quelque sorte inhérente au Calvinisme. En effet, la crise de dévastation religieuse qui sévit en 1566 dans les provinces unies du Nord et du Sud se retrouve un peu partout, quoique avec une intensité moindre et sur une moins vaste échelle, partout où le Calvinisme triomphe, soit temporairement, soit d'une manière définitive. Il existe donc, en ceci, un lien intime entre la théorie et la pratique. Ces considérations ont amené la Rédaction de la 'Revue historique' à prendre l'initiative de la publication d'une série de documents importants au sujet de l'émeute de 1566, documents qui reposent aux Archives Royales de Bruxelles. Ce sont des rapports officiels sur les événements qui se déroulèrent alors dans nombre de villes de Hollande et de Belgique. Cette publication par J. Kleijntjens S.J. mettra au jour quantité de données nouvelles très importantes pour l'histoire du Calvinisme; elle pourra par le fait même donner lieu à des études comparées sur la doctrine de Calvin et son introduction dans d'autres pays encore que la Hollande et la Belgique, et ainsi la synthèse du Calvinisme comme tel en deviendra plus claire à bien des égards.

Les documents seront précédés d'une introduction et accompagnés si possible d'un plan de chaque ville, datant du 16e siècle. Quant au personnes mentionnées, on s'efforcera, dans la mesure du possible, d'en donner quelques détails biographiques et historiques.

La publication se fera par fascicules séparés, une ou deux fois l'an, au total environ vingt feuilles d'impression; prix: fl. 0.25 la feuille par souscription.

Dès que le nombre d'abonnés sera suffisant, l'édition du premier fascicule sera confiée à l'imprimeur.

Le secrétaire: Prof. Dr H. HUIJBERS, Taalstraat, 193, VUGHT, Hollande.

La Rédaction: D^{r} TH. GOOSSENS, Dr H. HUIJBERS, Dr J. WITLOX.

Doodsbericht. - *nécrologie.*

Op 30 December 1923 overleed te Antwerpen de heer L. Bisschops, stadsarchivaris, lid der Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen. In stadsdienst sedert November 1883, legde hij zich van eerstaf toe op historische navorsching, en specialiseerde zich op het Antwerpsch archief, onder leiding van wijlen P. Génard, in genealogische opzoekingen, vooral wat betreft de Antwerpsche families der XIIIe en der XIVe eeuw. Op het gebied der zegelkunde wist hij in dit verband hoogst interessante bijzonderheden te ontdekken, welke hij mededeelde in het tijdschrift *'Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant.'* Als overdruk daaruit verscheen van L. Bisschops *Sceaux Anversois du XIIIe siècle* (Imp. Vve. L. Van Hoeydonck, Eekeren-Donck), 8°, 30 pp. ill.

Na het aftreden van den archivaris Génard in 1899, hielp Bisschops diens opvolger, F. Jos. van den Branden, bij het opstellen van het *Antwerpsch Archievenblad.* En toen van den Branden in December 1913 het archief verliet, werd Bisschops archivaris benoemd.

De oorlog, en niet minder een sleepende ziekte waren oorzaak dat Bisschops zich van toen af niet met alle kracht en moed aan zijn levenstaak kon wijden. Toch werden er dank zijn initiatief belangrijke verbeteringen in het Antwerpsch archief aangebracht. Ook verzamelde Bisschops gedurende zijn 40 jaren lange werkzaamheid een groot aantal notitie's, die hij echter, uit wellicht overdreven bescheidenheid, en uit onverzetbaren afkeer voor alles wat lijken kon op publiciteit, niet in het licht gaf. Buiten de Antwerpsche Bibliophilen, telde alleen de stedelijke commissie van de Musea Steen en Vleeschhuis hem tusschen hare leden.

Alleen degenen die hem van dichtbij gekend hebben, weten dat deze 'stille in den lande' ook een nauwgezet en ijverig werker was, En niet alleen voor zijn uitgebreide kennissen, maar ook door zijn buitengewoon beminnelijk en dienstvaardig karakter, laat de heer Bisschops een uitmuntende herinnering achter. De 'Antwerpsche Bibliophilen' bieden de familie Bisschops de betuiging van hun diepgevoeld rouwbeklag.

Bulletijn van de verkoopprijzen van oude Antwerpsche drukken, onder redactie van
Bulletin des prix de vente d'anciennes impressions anversoises, sous la rédaction de
M. Sabbe, J. Eelen & A.J.J. Delen.

Beleefd verzoeken wij de heeren boekhandelaars van hier en elders ons regelmatig hunne catalogen te doen geworden.

Nous prions M.M. les libraires du pays et de l'étranger de nous faire parvenir régulièrement leurs catalogues.

Dec. 1923

MARTINUS NIJHOFF.

9, Lange Voorhout. La Haye. - n° 494.

58. **Recit** veritable de ce qui s'est passé quant à présent au siège de la ville de Breda. Ensemble l'entrée et reception du fils du Roy de Pologne en la ville de Bruxelles. Plus comment on a veu des veines de sang les fossez de la ville de Francfort e.a. particularitez. Anvers A. Verhoeven, 1624. Av. grav. s. bois sur le titre. pet. in 8° cart.
Fl. 26. -

126. **Vredeman** (de Vries) J. Pictores, statuarii architecti, latomi et quicunque principum magnificorumq. virorum memoriae aeternae inservitis, adeste; et hunc libellum varias coenotaphiorum, tumulorum, et mortuorum monumentorum formas typis elegantissimis in aere exaratas. Antv. J. Galle, (v. 1570). Titre gravé et 26 gravures. 4° obl. d. veau. (Rel. mod.)
Fl. 200. -

194. **Breviarium** ad consuetudinem Canonicorum Regularium Instituti divi patris Augustini episcopi. Congregationis Windesimensis. (A la fin:) Antv. H. Eckert de Homberch, 1519. fol. ais en bois, recouv. de veau est. avec ferm. (dont 1 manque).
Fl. 900. -

195. **Brontius** (Nic.) Libellas compendiariam tum virtutis adipiscendae turn literarum parandarum rationem perdocens. Adjecta sunt ab eodem carmina. (A la fin:) Antverpiae, apud Simonem Cocum, 1541. pet. in 8vo d. chagr
Fl. 75. -

196. **Cronike** (Die excellente) van Vlaenderen. Beghinnende van Liederick Bue den eersten Forestier tot..... desen onsen doorluchtichsten.... Keyser Karolo V. Antwerpen, Willem Vorsterman, 1531. fol. veau estampé doré (Rel. moderne).
Fl. 400. -

200. **Juvencus,** Historia evangelica, versu heroico descripta. Antv. (Vid. M. Caesaris), 1538. Avec marque de l'imprimerie et le dernier f. blanc. - **Sedulius.** Paschale carmen. Antv. Vid. M. Caesaris, 1538. - **Arator**, Acta apostolica, carmine heroico descripta. Antv. J. Grapheus, 1534 (à la fin 1535). - En 1 vol. pet. in 8vo. vélin
Fl. 40. -

413. **Goltz** (H.) Vivae omnium fere imperatorum imagines, a C. Julio Caesusque ad Carolum V et Ferdininandum eius fratum, ex antiquis, veterum numismatis,..... eorundem vitae, mores, etc. Antv. Aeg. Copenii, 1557. Av. titre gravé et 155 grands médaillons, gravés s. cuivre, dont 138 contiennent des portraits en bistre fol. veau ancien, dos renouvelé
Fl. 50.-

Bochius (I.). Historica narratio profectionis et inaugurat. Seren. Belgli principum Alberti et lsabellae Austriae Archiducum. Et eorum optatiss. in Belgium adventus, rerumque gestarum et memorab. gratulat, apparatum et spectaculorum in ipsorum susceptione et inauguratione hactenus editorum acc. descriptio. Antv., officina Plantiniana. ap. I. Moretum, 1602. With pl. fol. half calf. Very fine copy uncut. entirely mounted on guards.
Fl. 100. -

Icones prophetarum, Veteris Testamenti a Ioan. Stradan del., a Corn. Gallaeo, sculpt. Engraved title and series of 26 engravings numbered 2-27, each representing a nice portrait in oval. (some pp. slightly waterspotted. Name on the title). - **Passio,** mors et resurrectio de nostri Jesu Christi. Ex Joan. Stradini del. Engr. title and series of 20 engravings, numbered 1-20, engr. by I. and A. Collaert and I. Wirix. (The title and 3 pp. slightly waterpotted). - **Vita B. Mariae Virginie.** Engraved title and series of 17 engravings by A. and I. Collaert after I. Stradanus - **VII Virtutum** theologicarum et Cardinalium lcones a J. Stradano praeform. Ph. Gallaeus invid. Engraved title and series of 7 leaves engr. by H. Wirix after I. Stradanus. - **VII Peccatorum** capitalium Imagines a Ph. Gallaeo depict. et incis. Engraved title and 7 leaves engr. by H. Wierx. - Antwerp. Ioan Gallaeus excud. (v. 1600). - Collection of 82 engravings. In 1 vol. limp. tollum, fil.
Fl. 100. -

MENNO HERTZBERGER.

364, Singel, Amsterdam. - n° 15. 1923.

1. **Historia** perpulchra de Anna Scissima. s.l. ni d. (Antverpiae Gov. Bac. 1495). Avec gravure sur bois magnifique sur le titre et une gravure à la fin, maroq. rouge doré du 18e siècle, in 4°
   Fl. 200. -
2. **Amadis de Gaule,** Le sixiesme livre, mis en françois p. Nic. de Herberay. Anvers, G. Silvius, 1572. Av. titre en belle bordure et gravures sur bois. maroq. rouge dor. du temps, in 4°
   Fl. 8. -
6. **Enchiridion,** Precationum Piarum. Ex sanctorum patrum, concinnatum, per Verrepaeû. Antv., J. Bellerus, 1575. Av. de nombreuses belles gravures, sur bois dans le texte, velin, in 12° (Titre réem.)
   Fl. 10. -

96. **Becanus** (Gor.) Origines Antwerpianae sive cimmeriorum Becesselana. Antw. Plantin 1569. Velin, in-folio (un peu bruni)
   Fl. 17.50

99. **Oudegherst,** (P. d') Les chroniques et annales de Flandres, 620-1476. Anvers, 1571. veau, in 4°
Fl. 8. -

194. **Haecht** (L. v.), Chroniicke vande Hertoghen v. Brabant. T'Antw. 1612. Av. de nombreux portr. magnifiques, velin, pet. in-folio
Fl. 15. -

200. **Pauwels,** (J.A.F.) Tessera gratitudinis. Av. portr. - Gedenkteeken van dankbaerheyd, aen de moeder van bermhertigheyd. Naerdat sy aen Nederland haeren bystand had bezorgt. Antv., (1790). Av. portr. cart, in 4°
Fl. 3. -

225. **Sallustius,** (C.), Opera. Una cum Fragmentis. Antverpiae. Plantinus, 1587. velin estamp., in-12°
Fl. 3.50

306. **Euclides,** Elementorum geometricum libros tredicim isidorum hypsiclem et Procli propositiones geometricas, locupletavit Cl. Richardus. Antv., 1645. Av. 25 pl. géometriques et portr. s. titre. Vélin in folio
Fl. 6. -

MENNO HERTZBERGER.

364, Singel, Amsterdam. - n° 19. 1923.

2. **Alardus Amstelredamus,** Epitome assis Budaeici. Antverpiae, Joa. Thibault, n.d. (ab. 1529). W. woodcut title and woodcut at end, in-4°

Fl. 55. -

17. **Lindewode** (W.) Provinciale seu côstitutiones Anglie: cû sum marrijs atqz. iustis annotationibus. Antverpie. Impensis Fr. Brickman, London, 1525. W. fine woodcut engr. on titel in border a. woodcut repr. St-George and the dragon. (Nyhoff, 1442). **Constitutiones** legitime seu legatine regionis Anglicane; cû interpretatione Johan de Athon... Necnon et institutiones provinciales ab archiepiscopis Cantuariensibus edite. Parrhisiis, 1504. In one volume calf. sm. in-folio
Fl. **160. -**

21. **Prudentius** (Cl. Aurel.), opera. Aelii Ant. Nebrissensis com., adglutinata scholia, Io. Sicardi. Antverpiae, Mart. Caesar. 1536. vellum sm. in-8°. Nyhoff-Kronenberg. 1768
Fl. 17.50

25. **Souter,** (den duytschen.) Thantwerpê, Hendr. Eckert v. Homberch, n.d. (ab. 1502) cloth. sm. in-4°
Fl. 80. -

111. **Afcoemste** en genealogie der Hertoghen. ende Hertoginnen van / Brabandt vande welcke de eerste was Salvius Braban / met zijn huisvrouwe Swanna... tot op 1545. Thantwerpen J. Mollyns 1565. Av. de nomb. portr. grav. sur. bois. vélin, pet. in-folio
Fl. 60. -

139. **Barlandus** (A.) Chroniques des Ducs de Brabant. Anvers, 1603. Avec carte et nombr. portraits p. Collaert, veau, pet. in-folio
Fl. 14. -

218. **Poirters** (Adr.) Het masker van de wereldt afgetrocken. 12e dr. Antw., (1649). Av. front et grav., vélin, pet. in-8°.
Fl. 8. -

381. **Ortelius, A.** et **J. Vivianus**, Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Ad. Ger. Mercatorem. Antv. 1584. Avec gravures, pet. in-8°. Graesse V 55. Première édition rare.
Fl. 20. -

BLONDEEL.

3, Ezelstraat, Brugge. - December 1923, n° 11.

8. **Smet** (Andries die). Dits die excellente Cronike vâ Vlaenderê. Gheprent Tantwerpen by my Willem Vorsterman (11 Juli 1531) 1 bd. in-4° volled. uitg. met goth. letter en talr. houtsneden (enkele herstelde bladeren) zeer zeldzaam.
Fr. 300. -

217. **Lessius** Léon. De antechristo et ejus praecursoribus Disputatio Apologetica gemina. Antverpiae. Ex off. Plant. 1611. (marque typogr.) 1 vol. in 12° rel. vél. éd. (Déchir. au titre)
Fr. 15. -

LIBRAIRIE, JULES HAUSDORFF.

55, rue Leopold, Anvers. - n° 12. 1923.

191. **Placcaert** vande Staten Generael vande Gheunieerde Nederlanden. By den welcken, midts den redenen in 't langhe in 't selfde begrepen, men verclaert den Coninck van Spaegnien vervallen van de Overheyt ende Heerschappije van dese voorsz. Nederlanden. Ende verliet zijnen Naem ende Zegel inde selve Landen meer te ghebruycken & c. - 8 ff. Nae de Copye Tot Leyden By Charles Silvius / ghesworen Drucker der staten s' Landts van Hollandt. M.D.LXXXI, pet. in 4°, br. couv orig.
Fr. 35. -

202. **Rosweydus.** Heribertus. Het leven ende spreucken der Vaderen, beschreven door den H. Hieronymus priester-ende andere verscheyde autheuren, in thien boecken bij een vergadert. Den tweeden druk. - (XL) 852 pp., 'Tafel'. Antwerpen (Verdussen) 1643, in-folio, pl. veau ancien, dos à nerfs. pl. est. fermoirs
Fr. 30. -

ETIENNE REBOURSEAU.

11, rue du Chapeau rouge, Dijon. - Décembre 1923 n° 1.

897. **Gemma** (Corn.). De prodigiosa specie, naturaque Cometae, qui nobis effulsit altior lunae sedibus, insolito prorsus figura, ac magnitudine Anno 1577, plus septimarus 10. Apodeixis tum physicatum mathematica. Adjuncta his explicatio duorum Chasmaton annum 1575, nec non ex Cometarum plurium phoenomensis epilogistica quoedam assertio de communi illorum natura,... Anvers Plantin, 1578, in-12 de 66 p.p. cart. mod. mouill. a 3 ff^ts.
Fr. 55. -

LIBRAIRIE GUILLOT.

34, Rue Le Peletier, Paris (IXe), 1923 n° 9.

192. **Lemnius.** (Liv.) De miraculis occuitis naturae. libri IIII. Item de vita cum animcet corporis incolumitate recte instituenda auctore Levino Lemnio Antverpiae, apud Christophorum Plantinum, 1574, pet. in-8° demi reliure
Fr. 30. -

471. **Discours Joyeux** en sermon (en vers), faict avec notable industrie par deffunct maistre Jean Pinard, lorsqu'il vivoit trottier semi-prébende en l'église de S. Estienne d'Aucerre, sur les climats et finages des vignes dudict lieu; plus y est adjousté de nouveau le monologue du bon vigneron sortant de sa vigne et retournant le soir en sa maison. A. Anvers. 1607.
Réimpression
Fr. 3. -

LIBRAIRIE MAURICE PICARD.

27, Rue Bonaparte, Paris (VIe). 1923, n° 60.

414. **Saluste** (Guill. de) Seigneur du Bartas. Commentaires sur la semaine de la création du Monde. Anvers, Ruault, 1591. - La Judith revue, arguments, annotations, La Rochelle, Haultin, 1591. - La seconde semaine embellie en divers passages par l'auteur mesme. Anvers, Mersmans, 1591. - Les Pères de la seconde partie du troisième jour de la seconde semaine. Anvers Mersmann, 1591. - Les Trophées, La Magnificence, La Lepanthe de Jacques VI. lantique de la victoire obtenue par le roi le 14 jour de Mars à Tury, 1590. La Rochelle, Haultin, 1591. 5 parties en 1 vol. in 12°, bas, rac. dos plat orné tr. marbr. Reliure ancienne du commencement du XIXe siècle
Fr. 75. -

446. **Thulden** (Th. van). Les Travaux d'Ulysse desseignez par le Sieur de Sainct Martin, de la façon qu'ils se voient dans la maison royale de Fontenebleau peints par le Sieur Nicolas et gravez en cuivre par T. Van Tuiden avec le sujet et l'explication morale de chaque figure. Paris, Tavernier, 1633, in-4 oblong 1/2 rel. bas. fauve. coins tr. r. rel. anc. usagée.
Fr. 75. -

LE BOUQUINEUR, DORBON-AINÉ.

19, Boulevard Haussmann, Paris (9e) n° 112.

89. **Adriani** (H.) I. Catholycke sermoonen of alle de Epistelen ende Evanghelien vande Sondagen ende heylige dagfien vanden gheheelen Jare. - II. Catholycke Sermoonen oft verklaringhen of alle de Epistelen ende Evangelien van den gheheelen Vasten. Antwerpen 1628, 2 ouvr. en 2 vol. gr. in-4° veau anc. dos orné. (392)
Fr 45. -

LIBRAIRIE EMILE NOURRY.

62, Rue des Ecoles, Paris (5e). - no 21. 1923.

32. **Vesalius** (A.) Vivae imagines partium corporis humani aerus formis expressae. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini. 1566, in fol., fig., v. br. fil. et milieux dor. sur les plats, dos a nerfs. tr. j. (Reliure ancienne)
Fr. 135. -

59. **Biesus** (Nicolas). Theoriticae Medicinae lib. sex. quibus omnia hujus artis praecepta explicantur. Antverpiae, apud Martinum Nutium, 1558, pet. in 4o, veau marbré, dos orné, tr. roug. (Rel. anc.)
Fr. 100. -

185. **Fridaevallis** (H.). De tuenda sanitate, libri VI. Antverpiae, Ex. off. Christ. Plantini 1568, in 8o demi veau jaspé (Rel. anc.)
Fr. 35. -

241. **Joubert** (Laurent) Prime partis 'De Vulgi erroribus, medicine, medicorum que dignitatem de formantibus librum primum Latinitate donabat, et scholiis illustrabat Joannes Bourgesius Houpliniensis, medicinae et astrologiae candidatus' ex officina Typ. M. Nutii 1600, in 12o, vélin anc.
Fr. 30. -

695. **Dodoneus** (Remb.). Commentariorum de stirpium historia imaginum item annotationes in aliquot utriusque. Tomi imagines et stirpium herbarumque complures imaginae novae, quae supra priores, huic posteriori aeditioni accesserunt. Antverpiae, ex off. Joannis Loei, 1569, 2 vol. in 8o, veau racine, dos orné, fil. sur les plats. (Rel. moderne)
Fr. 60. -
(Le titre du tome I est manuscrit.)

742. **Lobel** (Math. de). Plantarum seu stirpium historia Matthiae de Lobel insulani. Cui annexum est adversarium volumen, reliqua sequens pagina indicabit. Antverpiae ex officina Christ. Plantini, 1576, in fo, veau fauve dos orné, fleuron aux angles formés d'un compas et de la devise 'Labor et Contantia' fil., sur les coupes, tr. dov. (Rel. mod.)
Fr. 225. -

743. **Même ouvrage.** Anvers, Ch. Plantin 1576, in fo nombr. fig. sur bois, veau fauve, dos orné, tr. rouges, coiffes un peu fatiguées. (rel. du XVIIIe)
Fr. 200. -

LIBRAIRIE EMILE NOURRY.

62, rue des Ecoles, Paris (5e). - no 173. 1923.

54. **Ortelius** (Abr.). Theatrum orbis Terrarum (in fine:) Impressum apud Coppenium Diesth. 1570, gr. in fol. demi vélin blanc, tr. rouges

Fr. 1200. -

55. **Ortelius** (Abr.). Theatrum orbis terrarum. Antverpiae, fin du XVIe siècle, in fol.. demi veau bleu

Fr. 125. -

528. **Rabelais.** Les OEuvres de M. François Rabelais, docteur en medecine, contenans cinq livres de la vie, faicts et dits heroïque de Gargantua et de son fils Pantagruel, Plus la Pronostication pantagruéline avec l'oracle de la dive Bacbuc et le mot de la Bouteille. De nouveau veu et augmenté de ce qui s'ensuit outre les autres impressions. Les navigations et Isle sonnante. L'Isle des Apedestres, la crême philosophale, avec une épistre limosine. Le tout par M. François Rabelais. A Anvers par François Nierg, 1571, 3 parties en 1 vol, in 16o, plein maroq. brun, dos orné, fil. sur les plats et sur les coupes, dent. int., tr. dorée (Eenhaes)

Fr. 1250. -

656. **Nicolai.** La navigationi et viaggi nella Turchia di Nicolo de Nicolai del Delfinato... con diverse singolarita in quelle parti dall' Autore viste et osservate. Novamente tradotto di Francesse in volgare da Francesco Flori da Lilla, Arithmetico. Con sessanta figure... Con varie belle et memorande historie nel nostro tempo avenute. In Anversa apresso Guighelmo Silvio, 1576, in 4, vélin blanc à recouvrement, tr. rouges (Rel. mod.)

Fr. 375. -

LIBRAIRIE GEORGES RAPILLY.

9, Quai Malaquais, Paris (6e). - Décembre 1923. - no 199.

s403. **Ortelius** (Abr.) Deorum, Dearumque capita, ex vertus tis numismatibus in gratiam antiquitatis studiosorum effigiata et edita, ex museo Abrahami Ortelii. Nova editio, aliquot iconibus aucta, Antverpiae, 1573, (in fine:) Antverpiae, Philippus Gallaeus excudebat, anno 1582, pet. in 4o, vélin blanc (Rel. mod.)

Fr. 50. -

2418. **Sambucus** (Joan). Arcus aliquot triumphal et monimento victor, classicae, in honor. Invictissimi ac illustriss. Iani Austriae victoris non quieturi. Auctor Joan Sambuco. Quibus adjectum est ejusdem argumenti Carmen Heroicum per Hugonem Favolium. Antverpiae, apud Philippum Gallaeum, 1572, in 4, velin blanc. (Rel. anc.)
Fr. 100. -

L. WILLIAM GANSSEN.

120, Rue Paradis, Marseille. - 1923, n° 4.

585. **Sedulius** (Henri), ex ordine minorum. Praescriptiones adversus haereses, Anvers, ex officina Plantiniana, 1606. in-4° bas. anc.
Fr. 10. -

CYRNOS-OFFICE.

27, Rue Gioffredo, Nice. - Nov. 1923 n° 2.

81. **Lessius** (Leonardus). De antichristo et ejus praecursoribus disputatio apologetica gemina: qua refutatur Praefatio Monitoria, falso, ut creditur adscripta Magnae Britanniae Regi. Antverpiae Ex officina Plantiniana, Viduam et Filios Moreti, 1611, in 8° cart. pap. non rogné
Fr. 60. -

LIBRAIRIE L. GAILLARD.

53, Rue Monge. Paris (V^e^). - 1923 n° 3.

119. **Goltzius** (H.) Graciae Universae asiae minoris et insularum Numismata. Veterum. Antverpiae, Jac. Biaei, 1618, in fol. parch. blanc à recouv., rel. anc. orn. de 2 front. et de 54 belles pl. de monnaies grav. par H. Goltzius, bel exemplaire.
Fr. 45. -

LIBRAIRIE J. MONGENET.

1. Rue des Moulins & 7 Quai de L'Ile. Genève. - Novembre 1923, n^r^ 125.

5023. **Lipse** (Juste) Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres. Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Ad libros polit. notae et de una religione. Monita et exempla politica. Antverpiae, Plantin, 1604-1606; en un fort vol. in-4° sel. vél.
Fr. 30. -

LIBRAIRIE P. FIRMIN LAFOSSE.

2, Rue Jean-Jacques-Bel-Bordeaux. - Nov. 1923 n° 9.

391. **Petra-Sancta** (S.) De symbolis héroicis libri IX. Antverpiae off. Plantiniana et Balt. Moreti 1634 in-4° velin, rel. anc.
Fr. 75. -

511. **Vegetus** (Flavius) De re militari libri quatuor. Godescalci Stewechi. Commentaris ad Flavi Vegeti, renati libros de Re militari. Antverpiae, Plantin, 1585, 2 parties en 1 vol. pet. in 4° velin à rec. (reliure ancienne)
Fr. 30. -

LIBRAIRIE THEOPHILE BELIN.

29, Quai Voltaire, Paris. - Nov. 1923, n° 359.

47. **Chifflet** (J.J.) Insignia gentilitia equitum ordinis Velleris Aurei, fecialium verbis enuntiata, a J.J. Chiffletio, latino et Gallice producta. Le blason des armoiries de tous les chevaliers de l'ordre de la Toison d'or. Antverpiae, Balth. Moretus, 1632, in-4° front. maroq. brun double rangée de fil. à froid. tr. dor
Fr. 120. -

250. **Clusius** (Cer.) Caroli Clusii atrebatis Rariorum, aliquot Stirpium per Pannoniam, Austriam, et vicinas quasdam Provincias observatorum historia, quatuor libris expressa. Antverpiae ex officina Christophori Plantin, 1583, gros in-8° de 766 pp., vélin blanc, fil. et fleurs de lys à froid sur les plats, dos orné (Rel. anc.)
Fr. 250. -

KARL. W. HIERSEMANN.

29, Königstr., Leipzig. - Okt. 1923 n° 528.

996. **Ordonnance**, statuts, stil, et maniere de proceder, faictes et decretées par le roy nostre Sire pour le grand conseil de la Majesté à Malines. Avec armes et signet. Anvers 1562. 60 Blatt. Pappband. Einige Bll. sauber ausgebessert
Fr. Suisses 20. **-**

1012. **Russardus** (L.) Jus civile mss. librorum ope... infinitis locis emend. et notis illustr. Consilio tamen et auct. Fr. Duareni (Digesta seu pandecta). 7 Tle. (= 50 Bücher) in 3 Bden. Mit Drucker marke. 12. Antverpiae. Chr. Plantin, 1567. Halbpergamentbde
Fr. Suisses 25. -

MESSRS. ELLIS.

29, New Bond Street, Londen, W.I. - n° 216. 1923.

42. **Dousa** (Janus). Jani Dousae a Noortwick odorum Britannicarum liber, Item Jani Dousae Filii Britannicorum Carminum Silva. - Elegiarum lib. II. Epigrammatum lib. cum I. Lipsi aliorumque ad eundem carminibus. Lugduni Batavorum, Ex officina Plantiniana, 1586. In 1 vol. sm 4to, in a handsome Elisabethan binding of calf executed in the Lyonnese style, with gold centre-stamps and corner-pieces, powdered with gold stars, golt gauffered edges (rebacked)
£ 35. -

100. **Durer** (Albert). Passio Christi. (Antverpiae), Martinus Petrus excudebat in insigni aurei fontis propre novam bursam (s.a., circa 1570). Sm. 4to, consisting of a circular engraving of the crucifixion, and 14 engravings of Durer's Little Passion on copper, closely copied from the originals (including the signatures and dates), with Latin verses on the backs. and large margins, old vellum
£ 7.10

BERNARD QUARITCH, Limited.

11, Grafton street, Neuw Bond street, London W.I. July 1923. - n° 378.

595. **Martin** (Corn.). Les Genealogies et anciennes Descentes des Forestiers et Comtes de Flandres. Avec brieves descriptions de leurs Vies: Recuelly des plus veritables et anciennes Croniques..... par Cornille Martin. Sm. folio, with engraved title and 43 plates; half calf neat.
En Anvers chez Jean Baptist Vrints, 1598.
£ 1. - 4 s.

E.P. GOLDSCHMIDT & Co L^{td}

45, Old Bondstreet, Londen, W.I. - Catalogue II, 1923.

192. **Ludolphus de Saxonia.** Dit es d'leven ons heeren lhesu cristi, Antwerpen, Binnen die camer poorte. In onser lieuer vrouwen Pant. bi mi Claes de Graue. 1536. 15 July. fol. goth. 2 col. 6 ff. nch. + 273 ff. malch. + 1 fnch. With numerous woodcuts of different styles, many from the original blocks of the Antv. G. Leeu, 1487 édition, some from other sources and a few copied from French livres d'heures. On the last leaf, two full-page cuts, the Creation of the World and a full length Christ under a canopy against a background of brocade on black ground, a very fine fifteenth century cut. In a remarkable contemp. Antverp (?) stamped calf binding, decorated with two rollproduced borders and between them, on cach cover, six impressions of a very pretty cameo bust-portrait of a girl. Two clasps
£ 35. -

256. **Petronius Arbiter.** Massiliensis, Satyrici Fragmenta e Bibliotheca Johannis Sambuci. Antverp, Christ. Plantin. 1565. 8vo. 32 ff.
£ 7.10

R. LIER & Co

7, Via Brera, Milano. - Catalogue III, 1923.

114. **Leo Africanus.** Historiale Description de L'Afrique, tierce parte du monde. 16, 412. 24 leaves. With many woodcuts and printer's device. Small 8vo. Calf. Antwerp Jean Bellère, 1556.
Livres 100. -

121. **Ortelius,** Abraham. Teatrum orbis Terrarum. Acc. nomenclator. 9 leaves, 78 pp., 4 leaves With frontisp. and 91 engraved double maps. Large folio. Calf. Antwerp, Plantin, 1579
Livres 120. -

124. **Peeters,** (Jacques). L'Atlas en Abrégé ou nouvelle description du monde, tirée des meilleurs auteurs de ce siècle, 2 leaves, 82 pp. and 1 leaf. With frontisp. engraved by Harrewyn and 43 double page mapt engraved by Harrewyn. 8vo. Calf. Antwerp 1692
Livres 60. -

181. **Guicciardini** (Lodouico). Descrittione di tutti i paesi Bassi. Con tutte le carte di geographia del paese & col ritratto al naturale di molte terre principali. 9 leaves, 432 pp. and 10 leaves. With 2 frontisp., large plate with arms, engraved portrait of Philip of Spain and 79 plates, mostly double page plates (views, plans, maps, etc. of Dutch towns. Folio. Vellum, back gilt. Antwerp, Chr. Plantin 1588
Lires 200. -

283. **Grevin** (Jacques). De Venenis libri Duo. A.H. Martio in Latinum conversus. Acc. Nicandri theriaca. 9 leaves, 332 pp., 5 leaves. With many woodcuts in the text, (plants, animals, minerals, etc.), and printer's device. 4to vellum. Antwerp. Plantin, 1571
Lires 150. -

349. **Stevens** (K) & (Jan) **Liebaut**. De Landtwinninghe ende Hoeue. 4 leaves, 707 pp. and 6 leaves. With several woodeuts (plants and animals). 4to vellum. Antwerp. Ch. Plantin. 1582.
Lires 50. -

LIBRERIA S. BOCCA.

27, Via Fontanella di Borghese, Roma. - n° 294. 1923.

25. **Albanum** (Aegidium) Augustinus Yprensis vindicatus atque a damnatione Rom. Pont. Urbani VIII, Innoc. X., Alex. VIII et Clem. XI ereptus et erutus. - Antverpiae 1711. 1 vol. 4 perg.
Lires 15. -

53. **Arias Montanus** (Bened.) Dictatum christianum sive communes et aptae discipulorum Christi omnium partes. - Antverpiae Plantin 1575. 1 vol. 8 perg
Lires 10. -

64. **Arnobius**. Disputationum adversus gentis, libri VII recogniti et aucti ex Bibliotheca Theod. Cantiri Ultraiect. cuius etiam notae adiectae sunt. - Antverpiae, Plantin, 1582. 1 volume 8 perg.
Lires 10. -

136. **Biblia Hebraica** eorundem latina interpretatione interlineari. Xantis Pagnini Luc. Novum Testamentum Graecum cum interlineari interpret. cura Ben. Ariae Montani-Antverp. Plantin 1584. 2 vol. fol. in uno perg.
Lires 80. -

278. **Chifletius** (Jo. Jac). Eq. Opera politico. historica, ad pacem publicam spectantia. - Antverpiae, Plantin-Moretus 1650, 1 vol. fol. bas
Lires 25. -

339. **Cyprianus** (S.) Caecilii Cartag. Ep. Opera denuo recognita, collatione fasta Editionem Manutii et Morelli. Antverpiae 1589. 1 vol. fol.
Lires 20. -

498. **Estrix** (Aegid.) Soc. Jesu. Diatriba theol. de Sapientia Dei benefica, optima Mundi architecta et Gubernatrice optima: De sapientia Dei verace, Ecclesiae in Mundo militantis moderatrice et magistra. - Antverpiae 1672. 1 vol. 4 perg.
Lires 15. -

537. **Forerius** (Franc.) Ord. Praed. - Jesaiae Prophetae vetus et nova ex Hebraica versio, cum commentario. - Antverpiae 1567. 1 vol, 8 perg.
Lires 15. -

559. **Garibay y Camalloa** Estev. Los XL. libros del compendio historial de las Chronicas y universal historia de todos los Reynos de Espana. - Anveres Plantin 1571. 4 vol. fol. perg.
Lires 180. -

696. **Hugone** (Herm.) Soc. Jesu. Pia desideria, libri tres Antverpiae 1632. 1 vol. 8 perg. con belle incesioni.
Lires 15. -

737. **Labata** (Franc.) Soc. Jesu. Thesaurus moralis. - Antverpiae 1652. 2 vol. fol. perg.
Lires 20. -

846. **Mantelius** (Jo.) Ord. Erem. S. Aug. speculem peccatorum as Solidam vitae emendationem sive admiranda S. Augustini conversio ecc. - Antverpiae 1637. 1 vol. 4 bas. con molte belle incisioni.
Lires 50. -

1081. **Peltanus** (Theod.) Soc. Jesu. In Proverbia Salomonis paraphrasis et scholia. - Antverpiae 1606. - 1 vol. 4 perg.
Lires 10. -

1110. **Philomathus** (Fabius Chisius postea Alexander VII. P.M.) Musae Juveniles. - Antverpiae, Plantin, 1654. 1 vol. 8 perg.
Lires 12. -

1311. **Saminiatus** (Fredericus). Patr. Luceus. Tabulae Astronomicae quibus facile omniae capita quae ad usum sphaerae primi mobilis praecipiuntur, confici possint. - Antverpiae 1599. 1 vol. 4 perg.
Lires 16. -

1328. **Schelstrate** (Eman) S.Th. Doct. Sacrum Antiochenum Concilium pro Arianorum Consiliabulo passim habitum. - Antverpiae 1681. 1 vol. 4 perg.
Lires 12. -

1464. **Thomas a Jesu** Carmelita Discale. De procuranda satute omnium gentium Schismaticorum. haereticorum, Judaeorum. Serracenorum, caeterorumque Infidelium, libri XII. - Antverpiae 1613. 1 volume, 4 bas.
Lires 90. -

LIBRERIA UMBERTO SABA.
30, via S. Nicoló. Trieste (II). - Dec. 1923.

857. **Scribanus** (Carolus) Antverpia. Antverpiae, ex officina Plantiniana, apud Joannem Moretum, MDCX (1610). Segue, dello stesso, stesso stamp., stesso armo: Origines Antverpium In 8°. perg. molle Marca tip. 2 volte ripetuta, e molte tav. rip. f.t. finemente inc. in rame, con pianta della citta di Anversa, e vedute die luoghi famosi della stessa. Qualche insignificante segno di tarlo.
Lires 150. -

LIBRERIA UBRICO HOEPLI.
Galleria de Cristoforis, Milano. 1923.

77. **Hemminga** (Sixtus ab). Astrologiae, ratione et experientia refutatae liber. Antverpiae. Ex officina Christofori Plantini, MDLXXXIII, in 4° perg.
Lires 20. -

373. **MACARIUS I.** Abraxas, seu Apistopistus; quae est antiquaria de gemmis basilianis disquisitio. Accedit Abraxas Proteus, seu multiformis gemmae basilidianae portentosa varietas exhibita, Antverpiae Moretus. 1657, in 4° perg.
Lires 30. -

466. **Storia** della Lega di Cambrai fra Papa Giulio II. Massimiliana I Imperatore, Luigi XII Re di Francia. Ferdinando V Re d'Aragona, e tutti i Principi d'Italia contra la Republica di Vinegia. Tradotta dal linguaggio Francese nell' Italiano Anversa, 1718, in 4°, broch
Lires 15. -

570. **Lipsius** (J.) Iusti Lipsi Poliorceticon sive de machinis tormentis, telis, libri quinque. Antverpiae. Ex officina Plantiniana, apud Viduam, et Joannem Moretum MDXCVI, in 4°. V'é unito: Lipsius. De Amphitheatris quae extra Roman libellus. Antverpiae, etc. MDXCVIII. in 4°, m. pel. con 1 tavola strappata
Lires 30. -

570.bis **Lipsius** (J.) De Militia Romana libri quinque. commentarius ad Polybium. V'è unito: Justi Lipsius, Analecta sivi observationes reliquae ad militiam et hosee libros. Antverpiae, Ex Officina Plantiana, apud Joannem Moretum. MDXCVIII, in 4°, perg.
Lires 23. -

UBRICO HOEPLI.

Cento Libri Preziosi - Milano. 1923.

LXXV. **Natalis** (Hieronymus). Evangelicae historiae imagines. / Ex ordine Evangeliorum, quae toto ano in Missae sacrificio recitantur, / in ordinem temporis vitae Christi digestae. / Auctore Hieronymo Natali Societatis Jesu Theologo / Antverpiae Anno Dm. MDXCII / Superiorum Permissu. - Adnotationes/ et Meditationes / in Evangelia quae / in Sacrosanto Mis- / sae Sacrificio / Toto anno / leguntur; / Cum Evangeliorum Concordantia / historiae integritati sufficienti. Accessit & index historiam ipsam / Evangelicam in ordinem temporis vitae / Christi distribuens / Secunda editio / Auctore Hieronymo Natali / Societate Jesu Theologo. / Antverpiae excudebat Martinus Nutius Anno domini CIC.IC.XCV. Superiorum permissu, 2 vol. in folio
Lires 600. -

LIBRAIRIE LEO S. OLSCHKI. - FLORENCE.

21, Fontanella Borghese, Rome. - A. XXXVIII, n° 78. 1923.

33. **Bol** (Johannes) Venationis, piscationis, et aucupii typitoes Bol depingebat, Philip. Gallaeus excud. 1582, in-fol. obl. D.-rel. veau.

Fr. Suisses 400. -

159. **Palatino**, Gio. B. Libro nel qual s'insegna à scrivere ogni sorte lettera, antica et moderna, di qualunque natione, con le sue regole et misure et essempi: et con un discorso de le cifre. (In fine:) Roma, Antonio Blado, 1547. - (**Mercator, Gerardus**). Literarum latinarum, quas italicas, cursoriasque vocat, scribendarum ratio. Antverpiae, Joannes Richard, 1549. Les 2 vol. in-4°, reliés ensemble, veau fauve, encadr., dos orné, tr. dor.
Fr. Suisses 200. -

Vereeniging der Antwerpsche bibliophilen Société des bibliophiles anversois
Ledenlijst - Liste des Membres

Bestuur - comité

M. Fernand Donnet, Eere-voorzitter - Président d'honneur.
M. Sabbe, Voorzitter - Président.
G. Caroly, Onder-Voorzitter - Vice-Président.
A.J.J. Delen, Secretaris - Secrétaire.
Em. H. van Heurck, Penningmeester - Trésorier.
P. Buschmann, } Raadsleden - Conseillers.
A.H. Cornette, } Raadsleden - Conseillers.
J. Ernalsteen, } Raadsleden - Conseillers.

Eereleden - *membres d'honneur.*

H. Pirenne, Gent, Gand.
W. Nijhoff, 's Gravenhage - La Haye.
P.S. Allen, Oxford.
Henri Stein, Parijs - Paris.
L. Polain, id.
Fr. B. Kruitwagen O.F.M. Woerden.
Paul Durrieu, Parijs - Paris.

Werkende leden - *membres effectifs.*

M.J. Buschmann, Antwerpen - Anvers.
H. Van Cuyck, id.
Leop. Jacobs, id.
R. Kreglinger, id.
L. Philippen, id.
F. Peeters S.J., id.
Osc. Van Schoor, id.

Mej. Melle M. Belpaire, Antwerpen - Anvers.
M.L. Tricot-Royer, id.
J. Gielens, id.
J. Grietens, id.
J. Stellfeld, id.
H. Jacobs, id.
J. L'Hermitte, id.
J. Cools, id.
A. Dermul, id.
J. Eelen, id.

Briefwisselende leden. - *membres correspondants.*

Edm. de Bruyn, Brussel - Bruxelles.
L. Van der Essen, Leuven - Louvain.
J. Laenen, Mechelen - Malines.
G. des Marez, Brussel - Bruxelles.
G. van Doorslaer, Mechelen - Malines.
R. Verdeyen, Luik - Liège.
J. Brassine, id.
L. Paris, Brussel - Bruxelles.
J. Vercoullie, Gent - Gand.
A. Van Cauwenbergh, Leuven - Louvain.
P. Bergmans, Gent - Gand.
A. Vermeylen, Brussel - Bruxelles.
Ch. Terlinden, Brussel - Bruxelles.
V. Fris, Gent, Gand.
L. Van Puyvelde, id.

Begunstigende leden. - *membres protecteurs.*

M.J. Vercoullie, Gent, Gand.
G. Van Doorslaer, Mechelen - Malines.
A. De Mets, Antwerpen - Anvers.
J. Somers, id.
A. Van Schevensteen id.
E. Van der Linden id.
Henri Moretus-Plantin, Namen - Namur.

M.C. Périer, Antwerpen - Anvers.
J. De Gée, id.
E. Hansen, id.
S. Hartveld, id.
Mej. Melle Chr. Bauss, id.
M.L. Keusters, id.
Kon. Vlaamsch Conservatorium, id.
L. Goemans, Brussel - Bruxelles.
E. Mund, Antwerpen - Anvers.
E. Beckers, id.
J. Van Overloop, id.
A. Geerebaert S.J., Brussel - Bruxelles.
J. Muls, Antwerpen - Anvers.
N. Gunzburg, id.
F. Claes, id.
J. van Gestel, Turnhout.
H. van Bombergen, Brussel - Bruxelles.
L. Opdebeeck, Antwerpen - Anvers.
C.A.J. van Dishoeck, Bussum (Holland).
G. van Dishoeck, id.
A. Vermeylen, Brussel - Bruxelles.
Jacobs-Havenith, Antwerpen - Anvers.
A.A.M. Stols, 's Gravenhage - La Haye.
Moretus Plantin, Cappellen.
M. Speth, Antwerpen - Anvers.
Rob. Werner, id.
H. Dierickx, Mechelen - Malines.
S. Tolkowsky, Antwerpen - Anvers.
L. Stainier, Leuven - Louvain.